Dr. M. H. J. SCHOENMAEKERS

GEWIJDE WIJSBEGEERTE

Dr. M. H. J. SCHOENMAEKERS

GEWIJDE WIJSBEGEERTE

(ZES LEZINGEN)

U.M. C. A. J. VAN DISHOECK C.V. - BUSSUM

1947

I.

In een cursus van een zestal besprekingen zal ik trachten, U een inzicht te geven in het wezenlijke van mijn laatste werk. Dat werk heet „Inleiding tot de Gewijde Wijsbegeerte". Zoodat deze cursus beschouwd zou kunnen worden als een inleiding tot een inleiding. Maar laat U niet afschrikken door al dat „inleiden". Ik hoop, dat we 't hier verder zullen brengen dan tot een aanloopje. Ik hoop U een afgerond geheel te kunnen geven, een afgerond geheel van begrippen en gedachten. Ik hoop zelfs, dat dit geheel een constructie zal zijn, een bouw.

Waar zal dan onze cursus zijn voltooiïng vinden? Niet in de eerste plaats in nog meer begrippen, nog meer gedachten, nog meer woorden. Neen, de voltooiïng van den cursus, de „kroon op het werk", zal ons leven zelf moeten zijn, ons leven van elken dag. Overigens, wijsbegeerte, als geheel van begrippen, gedachten, woorden, is altijd een inleiding tot het leven van elken dag, of... zij is geen levende wijsbegeerte. Wij komen hier om ons voor te bereiden tot een zekerheid in onze levenshouding, zoodat er een licht in ons gaat stralen, dat alles doorlicht wat vanzelf te voorschijn komt in ons gewone leven, dat juist in zijn gewoonheid zoo diep kan zijn.

Anders gezegd: Onze besprekingen hier moeten leiden tot een paraatheid van gedachten, weinige gedachten maar *kern*gedachten, gedachten van universeele waarde. Er is een Latijnsche zegswijze „Non multa sed multum", d.i. „Niet velerlei maar veel". Dit zal ons devies zijn: Niet velerlei maar veel.

Vóór alles zal ik trachten duidelijk te zijn, zelfs op gevaar af voor sommigen onder U àl te duidelijk te

zijn. Duidelijkheid is immers voor ons zoo broodnoodig in de zegging van kerngedachten. Voor ons hebben zij alleen waarde voor zooverre zij *helder* zijn. Ik zal mijn best doen, die kerngedachten zoo helder te zeggen, dat zij ook een verhelderend vermogen krijgen. Dat zij de bontheid van het leven in ons en om ons niet bontheid laten zonder meer, maar die bontheid verheffen tot een schoone veelkleurigheid.

In dit verband herhaal ik wat ik al meer gezegd heb: Spreekt liever niet van mijn „systeem". Een systeem in de gebruikelijke beteekenis van het woord is een verstandelijk samenstel van begrippen, dat kan doorgegeven worden van mensch tot mensch buiten alle diepere beleving om. Zoo een systeem kunnen we aanvaarden doordat we het begrijpen en het er mee eens zijn; maar het eischt als zoodanig nièt, dat het aansluit bij ons *eigen, oorspronkelijk* beleven. Voor U echter kan ik niet duidelijk zijn dan door te verhelderen wat U al onderbewust beleeft. De wetten der zwaartekracht b.v., die Newton ontdekte en waardoor de beroemde wetten van Kepler begrippelijk gefundeerd werden, zijn, als geheel, een systeem, een systematische gravitatieleer. Dat systeem aanvaarden we als we het begrepen hebben en het ermee eens zijn. Maar we behoeven daarbij heelemaal niet het besef te hebben, dat het al latent en vaag in ons aanwezig was vóór we het begrepen; dat het m.a.w. al sluimerde in ons en dat het ontwaakte tot duidelijkheid toen wij het hoorden verklaren.

Welnu, zoo een systeem heb ik niet en kan ik dus ook niet dóórgeven. Wat ik wèl heb en U wèl geven kan (of liever wat ik in U activeeren kan) is een methode, een wijze van denken, een ordening van denken, een denkwet, een denkweg. De eigenlijke bedoeling van onze besprekingen zal zijn, dat U die methode zult leeren begrijpen niet alleen, maar dat U haar assimileert, zoodat zij Uw *eigen* methode wordt, waardoor dan vanzelf oppervlakkig dilettantisme wordt uitgesloten. Van die methode moet U wèl kunnen zeggen wat U niet kunt zeggen van een systeem, n.l. dit: die methode was al

latent in mij vóór ik haar hoorde verklaren; ik heb haar in mijzelf ontdekt, doordat mijn aandacht erop gevestigd werd, doordat zij helder werd geformuleerd.

Het belangrijke voordeel hiervan is, dat de uniciteit van het individu principieel gewaarborgd wordt. Ieder individu is in zijn werkelijkste werkelijkheid een unicum. De individueele uniciteit wordt niet principieel gewaarborgd bij een systeem, wèl bij een *levende* methode. De toepassing nl. van een levende methode (zonder toepassing kan een methode niet levend zijn) is uiteraard individueel gekleurd. Waarmede nièt gezegd wil zijn, dat onze methode iets weifelends heeft, dat zij met name het individu spaart of ontziet. Neen, ware het zóó, dan zou de methode aan het individu worden *aan*gepast en niet, althans niet alleen, door het individu worden *toe*gepast. Van aanpassing is hier geen sprake. Onze methode is in haar wezen *universeel* en *bepaald,* „klaar". Maar de toepassing is en blijft individueel gekleurd. Al wordt de toepassing door velen in dezelfde woorden gezegd, de beleving ervan is individueel als eigen vleesch en eigen bloed.

Vanavond spreken we nog niet over die methode. Eerst moeten we een en ander zeggen over onze terminologie. We moeten de beteekenissen formuleeren van cardinale woorden die telkens terugkeeren als we aan het philosopheeren gaan. Ik bespreek vanavond niet àl onze cardinale woorden. Dat zou te veel tijd vergen en het zou te saai worden. Ik beperk mij tot eenige zeer belangrijke, de andere komen bij gelegenheid vanzelf wel aan de beurt.

Eenige algemeene opmerkingen vooraf. Terminologie is van groot belang in iedere wetenschap. Niet alleen in wijsbegeerte, die wij zullen leeren onderscheiden als *universeele* wetenschap, maar ook in iedere speciale vakwetenschap. Als vakwetenschappelijke menschen met elkaar spreken over hun vak — en zeker als zij met elkaar daarover polemizeeren — moeten zij heel bepaald weten wat ze bedoelen met woorden als calorieën, energieën, electronen, enz. anders zouden ze elkaar niet

begrijpen. En verder: àls ze eenmaal de beteekenis van een cardinaal woord hebben vastgesteld, moeten ze zich aan die beteekenis houden, anders raken ze hopeloos in de war.

In de wijsbegeerte is een scherpomlijnde terminologie zeker even belangrijk als in speciale vakwetenschap. Maar de wijsgeerige terminologie stelt nog een eigen eisch, dien vakwetenschap nièt stelt. Vakwetenschap mag woorden *maken* buiten alle taalgevoel om. De beteekenis van een vakterm moet „indicatief" zijn, zij moet een bepaald iets bepaald aanwijzen. Maar zij heeft niet te maken met een dieperen „zin", een levenszin, waarom het in wijsbegeerte juist te doen is.

Daarom mag vakwetenschap zonder eenig bezwaar woorden *maken*, als ze maar indicatief zijn en blijven. Vakwetenschap mag zelfs aan twee heel verschillende vreemde talen woorden ontleenen en dan die twee woorden, „bien étonnés de se trouver ensemble", aan elkaar plakken. Een woord als „televisie" b.v. is oorspronkelijk een vakterm. Het is samengesteld uit twee woorden, waarvan het eene aan het Grieksch, het andere aan het Latijn is ontleend. In vakwetenschap mag zooiets gerust. In Wijsbegeerte mag zooiets nièt. Wijsbegeerte is — wat we er verder ook nog van zeggen mogen — in den striktsten zin van het woord *levens*wetenschap. Zij is wetenschap, niet alleen „over" het leven, zij gaat van het leven uit en keert tot het leven terug. Zij moet daarom alles eerbiedigen wat reeds uit het leven is opgedoemd. Ook de taal. Dat er in de beteekenissen van de woorden heel wat afspraak is, lijdt geen twijfel. Maar toch, de taal is geboren uit de spontane menschelijke levensbehoefte, contact te leggen van menschelijk leven met menschelijk leven. Die levensbehoefte pulseert nòg in de taal. Daarom zal de wijsgeer, voor wien de wijsbegeerte *levens*wetenschap is in strikten zin, geen woorden *maken*.

Is hiermee nu gezegd, dat wij de „vreemde" woorden moeten wraken als wij wijsgeerig met elkaar spreken? Natuurlijk niet. Wijsbegeerte is *universeel* en daarom

bovennationaal. Zij zal heel graag een vreemd woord zeggen, als dit bevorderlijk is voor de duidelijkheid of voor het compositorisch verband of voor universaliteit van menschelijkheid. Wijsbegeerte is redelijkheid, en redelijkheid is noch Fransch noch Duitsch noch Engelsch noch Nederlandsch — zij is àlmenschelijk.

En is hiermee gezegd, dat wij geen „nieuwe" woorden mogen invoeren als we wijsgeerig met elkaar spreken? Welneen! Een nieuw woord is noodig als wij een nieuw begrip gevonden hebben, d.w.z. als voor ons tot begrip geworden is wat totnogtoe cultureel maar een vaag gevoel was. Nieuwe woorden zijn welkom, maar op de strenge voorwaarde, dat we ze niet *maken* maar *vinden*.

Het vinden van nieuwe woorden is het vinden van analogieën. Dat wil zeggen: een nieuw woord is goed als het zich vanzelf vormt in gelijkspraak met woorden, die reeds in levend taalgebruik zijn opgenomen.

Bij voorbeeld: Een van onze cardinale woorden is het woord *duïteit*. Met duïteit bedoel ik een wezenlijke tweeheid, die meteen een wezenlijke eenheid is, een tweeëenheid van tegendeelen — over „tegendeelen" straks. Duïteit gebruik ik in tegenstelling tot „dualiteit", dat óók tweeheid zegt, een tweeheid echter die nièt is wezenlijke eenheid meteen. Dualiteit zegt niet het innige eenzijn van twee tegendeelen. Het individueele menschelijke leven b.v. is voor ons de verhouding van ziel en lichaam, die wel twee zijn, wezenlijk verscheiden van elkaar, maar die toch alleen in wezenlijke verhouding mèt elkaar leven. Ziel en lichaam zijn dus een duïteit. In orthodoxe opvatting zijn ziel en lichaam een dualiteit, omdat in die opvatting de ziel ook apart, lichaamloos, leven kan. Hoe ben ik aan dat nieuwe woord duïteit gekomen? Door *analogie* o.a. met continualiteit en continuïteit, twee woorden, die al bestaan en leven. Continuïteit zegt een inniger verband dan continualiteit. Continualiteit staat tot continuïteit als dualiteit tot duïteit. Zoo is duïteit dus wel een nieuw woord, maar het is niet gemaakt, het is gevonden in gelijkspraak met reeds bestaande en reeds levende woorden.

Een „nieuw" woord blijve bij het philosopheeren uitzondering. Voor zoover het kàn, spreken we in woorden, die reeds in taalleven zijn opgenomen. Bij de exacte definities van hùn beteekenissen leidt ons niet de analogie maar een ander beginsel, dat we *reserveering* kunnen noemen. Woorden met diepgang hebben altijd meer dan ééne beteekenis. Van die beteekenissen kiezen wij er ééne uit, en definieeren ze duidelijk. Hebben we eenmaal een bepaalde beteekenis gekozen en gedefinieerd, dan houden we er ons strikt aan en laten geen andere beteekenis meer toe. Wij „reserveeren" die bepaalde beteekenis voor dat bepaalde woord.

Bij voorbeeld: het woord *absoluut*, een zeer cardinaal woord in de wijsbegeerte. Dit woord heeft zeer vele beteekenissen, waarvan ik er eenige heb opgenoemd op blz. 6 van mijn „Inleiding". In wijsgeerig werk komen we dit woord onophoudelijk tegen, maar zelden zegt de schrijver duidelijk wat hij ermee bedoelt. Dat is een schromelijk verzuim bij een woord, dat zóó herhaaldelijk en vaak zóó emphatisch wordt gezegd. Wij zullen dat verzuim niet begaan. Wij kiezen een beteekenis uit de vele die dit woord heeft, we definieeren die behoorlijk en zullen ons altijd strikt aan die eene beteekenis houden.

Absoluut noemen wij: *datgene, wat graadverschil, meer-en-minder, uit eigen wezen uitsluit.* Het tegendeel van het absolute is het relatieve, en het relatieve is: *datgene, wat graadverschil, meer-en-minder, in eigen wezen meebrengt.*

We vinden b.v. in de natuur, voor oogen en voor handen, ronde vlakken en we noemen die cirkels. Zijn ze werkelijk cirkels? Och ja, ze zijn cirkels *min-of-meer*, ze zijn *relatieve* cirkels. Als we ze goèd bekijken, zien we allerlei uitsteekseltjes en inhammetjes, die ons doen zeggen: op den keper beschouwd zijn ze geen cirkels. Toch hebben we het recht ze cirkels te noemen, omdat we in die relatieve verschijnselen de *gelding* erkennen van heel iets anders dan het relatieve. We erkennen erin de gelding van het inwezen van het cirkelbegrip. En dat

inwezen is niet relatief. Het inwezen van den cirkel, dat we redelijk begrijpen, is absoluut. Dat is geen cirkel min-of-meer maar cirkel tout court, cirkel buiten alle cirkelgradatie. Heel vanzelf, heel spontaan erkennen we de gelding van absoluut in relatief. De aard van ons denken doet ons het relatieve dadelijk inschakelen met het absolute, dat we kennen in ons absoluteitsbegrip. Kort: we „absoluteeren" vanzèlf het relatieve. Daarom is het ook heelemaal niet noodig, dat een wiskundeleeraar een heel „mooien" cirkel op het bord teekent, als hij iets van „den" cirkel aan dien geteekenden cirkel verklaren wil. Die geteekende cirkel mag gerust „leelijk" zijn, zoolang maar, met de woordinterpretatie erbij, de cirkelbedoeling te zien is. Dien geteekenden cirkel „absoluteeren" de leerlingen tòch wel.

Ik herhaal nog even de beteekenis, die wij voor het woord absoluut gereserveerd hebben: datgene, wat graadverschil, meer-en-minder, uit eigen wezen uitsluit. Waarom zei ik niet: datgene, wat *alle* graadverschil uitsluit? Omdat ik nog een onderscheid in petto hield tusschen absoluut en absoluut. Sommigen vinden dat onderscheid op het eerste gehoor spitsvondig. Maar luistert even rustig, het is heelemaal niet spitsvondig, het is heel eenvoudig.

Ik onderscheid namelijk het *absoluut* absolute en het *relatief* absolute. Onder het absoluut absolute versta ik datgene, wat *alle* graadverschil uit eigen wezen uitsluit. Wat dus absoluut is in verhouding tot „de" Wereld. En onder „Wereld" versta ik de totaliteit van al het relatieve. Laten we dus „Wereld" niet verwarren met „Heelal" of „Universum". Het „Heelal" is *al wat is,* „het" absolute en „het" relatieve in eenen. De Wereld echter is niet het Heelal maar „alles", de totaliteit van alle objecten. De Wereld is het tegendeel van „het" Absolute, het absoluut absolute. En dit is in geen enkel opzicht relatief, omdat het absoluut is ten opzichte van àlles. Als we zoo het absoluut absolute definieeren, dekt de beteekenis zich volkomen met één van de beteekenissen, die gehecht zijn aan het woord „God". Ik weet wel,

dat dit woord meer beteekenissen heeft en dus aanleiding kan zijn tot begripsverwarring. „God" beteekent b.v. ook het volmaakte, een hoogsten graad dus, wat heel iets anders is dan zònder graad. Maar „God" is zoo een kort en bondig woordje en „absoluut absoluut" is zoo'n mondvol. Als we afspreken, dat we voor het woord „God" die ééne beteekenis „absoluut absoluut" reserveeren, dan is er niets tegen, dit woord bij gelegenheid te gebruiken. Ik mag toch vooronderstellen, dat ik spreek voor menschen, die niet alleen „intellectueelen" zijn maar ook intelligent genoeg om een beteekenis, die eenmaal voor een bepaald woord is gereserveerd, met dat bepaalde woord eens en voorgoèd te kunnen vasthouden.

Maar, wat is dan het *relatief* absolute? Relatief absoluut noem ik datgene, wat graadverschil uitsluit ten opzichte van een bepaald gebied van de Wereld, maar nièt ten opzichte van „de" Wereld, niet ten opzichte van „alles". De absolute cirkel b.v. is absoluut ten opzichte van alle relatieve cirkels. De relatieve cirkels zijn met z'n allen het gebied, waarin de absolute cirkel geldt. Maar buiten dat gebied houdt de cirkelgelding op. *Is* de absolute cirkel dan wel absoluut? Ja en neen. Hij is absoluut ten opzichte van het gebied waarin hij geldt. Maar hij is relatief ten opzichte van God. We kunnen dit ook zoo zeggen: de absolute cirkel heeft twee zijden, een absolute en een relatieve. Naar de zijde van de relatieve cirkels is hij absoluut, naar de zijde van God is hij relatief. Juist dit „tweezijdige" doet mij spreken van relatief absoluut. Ik bedoel met relatief absoluut nièt: wel absoluut maar toch maar in zekere mate absoluut. Dat zou een contradictie zijn. Ik bedoel er dit eigen tweezijdige mee: absoluut naar de eene, relatief naar de andere zijde. God alleen is absoluut in verhouding tot alles, en alles is relatief in verhouding tot God. God alleen „geldt" in verhouding tot alles; en niets geldt in verhouding tot God, maar alles bestaat, „bestaat-en-vergaat" in verhouding tot God. De werkelijkheid van het relatieve is bestaan, bestaan-en-vergaan. De werkelijkheid van het absolute is een wezenlijk ànde-

re werkelijkheid, de werkelijkheid van het gelden. God bestaat absoluut absoluut nièt. God *geldt* absoluut absoluut. Wie zegt, dat God bestaat, „verwereldlijkt" God, hij trekt God buiten Gods eigen, eigen werkelijkheid.

Het absoluut absolute heeft geen relatieve zijde. Het relatief absolute heeft twee zijden, een absolute en een relatieve. Ik hoop, dat niemand van U dit onderscheid nog „spitsvondig" vindt. Maar laat ik het nog even illustreeren met een verre, verre analogie. In Roomsch-Katholieke opvatting is de Paus, in geestelijken zin althans, de souverein der souvereinen. Alle andere souvereinen hebben twee zijden: een souvereine en een subalterne. De Ital. Koning b.v. is, in R.K. opvatting altijd, souverein naar de zijde van het Italiaansche volk, maar hij is subaltern naar de zijde van den Paus. Alleen de Paus is souverein souverein, alle andere monarchen zijn subaltern souverein. Dit is een verre analogie van: Alleen God is absoluut absoluut; wat behalve God absoluut is, is relatief absoluut.

*

* *

We zijn al hard bezig, in *verhouding* te denken. Dat zullen we hier doorloopend en welbewust doen. En dan doen we niets anders dan een gedachte verwerkelijken, welke, althans latent, aanwezig is in ieder mensch, die zich, al is het ook in eerste oefening, verheft boven het vóórwijsgeerige „naïeve realisme". Déze gedachte: *Al wat is, is wàt het is als verhouding of in verhouding.* Kleur bv. is kleur in kleurverhouding. Als ik van 'n roos zeg dat ze rood is, dan bedoel ik: ze is rood in verhouding, in verhouding tot geel, blauw, enz. Als alles rood was, zou natuurlijk van „rood" geen sprake kunnen zijn. Is een man man „opzichzelf"? Natuurlijk niet. Man is man in verhouding tot vrouw. Als er alleen mannen bestonden, waren de mannen geen mannen. Niets is wat het is opzichzelf, maar al wat is, is wat het is als verhouding of in verhouding. Niet altijd hebben we deze gedachte scherp voor oogen. Zij is een gedachte, diè

vaak verborgen blijft of verdrongen wordt, maar die we toch onderbewust met ons meedragen. En die zich hoe langer hoe meer waarmaakt, als we onbevangen philosopheeren.

Verhouding! Ik moet hier alweer onderscheiden, wat U niet verbazen zal als U bedenkt, dat we nu werken aan exactheid van terminologie. Er is verhouding in strikten, en verhouding in nièt strikten zin of „betrekking". Verhouding in strikten zin is verhouding van *tegendeelen*. Wij noemen haar ook *relatie*. Verhouding in niet strikten zin is verhouding van *tegengestelden*. Wij noemen haar ook *correlatie* of (als we meer nadruk leggen op het verschil dan op de overeenkomst van tegengestelden) *oppositie*.

Wat zijn *tegengestelden*, wat *tegendeelen?* Weer twee cardinale woorden, die we moeten definieeren.

Tegengestelden staan tot elkaar als positief en negatief. Warm en koud, hoog en laag, helder en donker, instinct en overleg b.v. zijn tegengestelden. Er zijn tegengestelden met continuen en met contiguen overgang, maar dit onderscheid bewaren we voor later. *Overgang* is er van het eene tegengestelde in het andere in ieder geval. Want zij verschillen niet wezenlijk, zij verschillen gradueel.

Tegendeelen staan tot elkaar als creatief en receptief, scheppend en geschapen wordend, gevend en ontvangend, actief en passief; visueel gezegd: als innerlijk en uiterlijk. Ziel en lichaam, artistieke scheppingskracht en kunstwerk b.v. zijn *tegendeelen*. Tegendeelen verschillen wezenlijk van elkaar en gaan dus als zoodanig, in zooverre zij tegendeelen zijn, nièt in elkaar over. Het levende lichaam is bezield maar is niet ziel, het is wezenlijk verscheiden van de ziel al is het ook, duïstisch, met de ziel wezenlijk één. Artistieke scheppingskracht en kunstwerk zijn wezenlijk verscheiden, zij gaan niet in elkaar over. Maar in levende werkelijkheid zijn ze toch, juist in hun onderscheid, wezenlijk één. Zij zijn, evenals ziel en lichaam, wezenlijk één in en door wezenlijk onder-

scheid, zij zijn wat zij zijn in relatie (wezenlijke eenheid èn wezenlijk onderscheid) tot elkaar.

Hierbij is nog op te merken, dat een relatie heel vaak, behalve als relatie, ook nog beschouwd kan worden als relatie*term* in een àndere relatie. Zulke relatie noemen we dan *omkeerbaar*. De relatie b.v., die onze menschelijke plastiek is, relatie van ziel en lichaam, is ook relatieterm, en wel ìn relatie tot God. In relatie *tot elkaar* zijn ziel en lichaam creatief en receptief, de ziel creatief, het lichaam receptief. Die relatie echter is, als relatie*term* ìn relatie tot God, een-en-al receptief. Kunstscheppingskracht en kunstwerk staan in relatie tot elkaar als creatief en receptief, maar die relatie is weer, als relatieterm in relatie tot God, een-en-al receptief. Mannelijk en vrouwelijk organisme zijn o.m. *elkaars* tegendeelen. Maar hun relatie is ook weer receptieve relatieterm, passief tegendeel dus, in relatie tot God.

Als we dit goed bedenken, gaat een licht op over vele polemieken, die anders ten eeuwigen dage onuitgevochten polemieken blijven. Kan, principieel gesproken, dus afgezien van technische moeilijkheden, een mannelijk organisme overgaan in een vrouwelijk en omgekeerd? Als we zeggen *ja*, dan hebben we gelijk, en biologen zullen wijzen op experimenten die b.v. aantoonen, dat er overgang is tusschen haan en kip, mannelijk en vrouwelijk hert, enz. Zij zullen ook geneigd zijn te zeggen, dat dergelijke proeven op menschen alleen zouden stuiten op technische moeilijkheden en moreele bezwaren. Maar als we zeggen *neen*, hebben we óók gelijk. Evengoed. In het eerste geval beschouwen we (scherpbegrippelijk of in vaag vermoeden) het mannelijke en het vrouwelijke samen in relatie tot God. In het tweede geval beschouwen we het mannelijke en het vrouwelijke in relatie tot elkaar. In polemieken over diepgrijpende kwesties gebeurt het heel vaak, dat beide tegenstanders gelijk hebben (niet tot op zekere hoogte, neen heelemaal), en dat zij het eens moèten worden als ze de kwestie kunnen zien in wijder verband. Hoe meer we geoefend zijn in relatiedenken, des te *soepeler* zullen we dan ook

denken. We zullen hoe langer hoe minder geneigd zijn een ernstige gedachte eenvoudigweg te verwerpen. Hoe langer hoe meer zullen we geneigd zijn te zeggen: ja, dien kant hééft het, maar er is ook nog een àndere kant. Ik weet wel, voor menschen die eenzijdig gelijk willen hebben is dat om tureluursch te worden. Maar vastgeroest-eenzijdige menschen kunnen niet philosopheeren. Ze kunnen alleen (omdat ze zoo talrijk zijn) den groei van de wijsbegeerte als wetenschap tegenwerken. Ze houden van die „stroeve" redeneeringen, waarin levende gedachten niet kunnen ademen. Hun redeneeringen zijn altijd geklemd in empirische indrukken, die zij niet kunnen, niet kunnen willen verdiepen tot werkelijkheids*zin*.

Zooeven zei ik b.v. „Al wat is, is wàt het is als verhouding of in verhouding". Een eenvoudige, axiomatische waarheid, te helder om bewezen te worden, al kan zij ook heel goed worden geïllustreerd. Stroeve, empirisch-gevangen redeneering komt tegen die gedachte op. En al wat zij beweren kan, is altijd terug te brengen tot een betoog als het volgende:

„Hoe kan U dàt nu zeggen! Is een magneet dan alleen een magneet als hij metaal, laten we zeggen ijzer, aantrekt en zoo magneet is in verhouding tot ijzer? Een magneet is toch een magneet vóór hij kans krijgt ijzer aan te trekken. En zoo in het algemeen: een verhouding is niet de werkelijkheid van haar verhoudingstermen maar zij vooronderstelt haar verhoudingstermen, zij is verhouding achteràf."

Ziet, zoo een redeneering noem ik „stroef", omdat zij, onsoepel, niet de rijke wisseling kan zien van aspecten en ieder aspect in eigen werkelijkheid. Zij heeft alleen aandacht voor het „ding". Zij is zoo in den empirischen dingindruk gefixeerd, dat zij het ding als iets opzichzelf ziet. Wat practisch heel goed opgaat, maar in waarheidsdenken toch onbehouwen heeten moet. Een magneet heeft meer dan een aspect, en ieder aspect is term in een of andere verhouding. Een magneet is b.v. een min of meer zwaar iets en in dit aspect is hij verhoudingsterm in de bekende gravitatieverhouding, maar vol-

komen op dezelfde wijze als ieder stukje hout. In *die* verhouding is hij een min of meer zwaar ding, maar geen magneet. Een magneet is eerst magneet in eigen aspect van magneet, een magneet in werking, een magneet in eigen, eigen werkelijkheid, als hij term is in zijn bepaalde aantrekkingsverhouding. Dat deze bepaalde magneet-ijzeraantrekkingsverhouding andere *verhoudingen* vooronderstelt, is klaar als een klontje. Maar dit zegt niet, dat de specifiek eigen magneet-ijzerverhouding den magneet als magneet, als verhoudings*term* vooronderstelt. Neen, *die* term wordt in *die* verhouding niet voorondersteld maar *direct meegebracht*. Die verhouding is, als alle verhouding, de werkelijkheid zelf van haar termen, zij is haar termen „in werkelijkheid". Die verhouding is de werkelijkheid zelf van magneet *als tegendeel* van ijzer, de werkelijkheid ook van ijzer *als tegendeel* van magneet. En die verhouding actief-passief is weer omkeerbaar. Zij is weer verhoudingsterm, volkomen passieve term in verhouding tot God, die, als het absoluut absolute, absoluut absoluut actief is, „Onbewogen Beweger" van... „alles".

Wil U nu ook een voorbeeld van een *ònomkeerbare* relatie? Van een relatie dus, die nooit ofte nimmer beschouwd kan worden als relatie*term?* Een „voorbeeld" kan ik U hier niet geven. Want er is maar één onomkeerbare relatie: de relatie van God en Wereld, de *universeele* relatie. Dat die relatie zich „verbizondert" in ieder individueel bewustzijn — we zullen het later uitvoerig bespreken. Maar, verbizonderd of niet, de universeele, de „heelalsche" relatie kan nooit term zijn in een andere, buitenuniverseele relatie. Waar zou ik, buiten al-wat-is, den anderen term vandaan moeten halen!

De universeele relatie is onomkeerbare relatie. Voor haar is het bij uitstek waar, dat zij haar termen niet vooronderstelt maar meebrengt, en dat de termen elkaar meebrengen, direct, noodzakelijk, wezenlijk. God wordt niet Schepper uit vrije keuze, zoodat Hij ook God had kunnen blijven zonder te scheppen. God „wordt" in geen enkel opzicht. Hij Is, is Tegendeel van de Wereld,

die, in relatie tot Hem, niet anders dan „worden" kan. God is, àls God, Schepper. Hij postuleert, àls het absoluut absolute, direct, zonder eenigen overgang, noodzakelijk en wezenlijk zijn Tegendeel, „het" Relatieve, „de" Schepping.

Nu kan ik terugkomen op mijn omschrijving van wijsbegeerte als „universeele wetenschap". Of wijsbegeerte al cultureel „reçu" is, doet er natuurlijk niet toe. En evenmin, of zij al in uitwerking is wat zij is in wezen, of zij m.a.w. al in rijpheid is wàt zij is. Wij vragen nu, wat zij *in wezen* is en wat zij dus in rijpheid „vanzelfsprekend" moet zijn.

Een wetenschap wordt gekarakterizeerd door haar *onderwerp* en haar *methode*. Het onderwerp der wijsbegeerte, haar eigen onderwerp waarin zij zich van alle andere wetenschappen onderscheidt, is de *universeele relatie*, het Universum zelf „in werkelijkheid". En haar methode, haar eigen methode weer, is óók universeel: wij zullen haar vinden in het heldere begrip van de universeele relatie en dus ook van haar tegendeelen. Zoo zal blijken, dat wijsbegeerte universeel is èn wat haar onderwerp èn wat haar methode betreft. En door de strengheid van die methode zal zij blijken wetenschap te zijn. Een wetenschap met eigen onderwerp, eigen methode, een „autonome" wetenschap.

Universeele wetenschap! „Pedant" klinkt dit alleen voor wie het zooeven genoemde onderscheid nog niet hebben doordacht, het onderscheid tusschen „Al" en „alles". Het „alles" is het complex van de onbepaaldvele Wereldobjecten. En de wijsgeer geeft heel graag toe, dat hij van dit „alles" maar een heel klein beetje meer weet dan heelemaal niets. Maar hij kent het Al, zooals alleen het Al te kennen is: vooreerst in *groeiend* inzicht, dat altijd bereid is te bekennen dat het op verre na niet vòlgroeid is, en verder in *heel* inzicht, dat, hoe onvolgroeid ook, nooit „stuksgewijs" kan zijn.

Over onze terminologie genoeg voor vandaag. De rest van den tijd wijden we aan de exacteering, de positivee-

ring van ons Godsbegrip. We hebben God al gedefinieerd als het absoluut absolute, en na al wat we hierover gezegd hebben, zal dit wel vrij duidelijk zijn. Maar deze definitie is nog alleen „auditief". Als ons denken inderdaad „heel" is, verheffen we daarbij onze hoogere zinnen, gehoor èn gezicht, tot het begripsgebied. Onze definitie is dus niet „heel" als we ons Godsbegrip niet ook visueel uitdrukken.

Als voorbeeld van relatieve absoluteit gaf ik den cirkel. Dat had een goede reden. De absolute cirkel is namelijk iets heel eigens in de orde van het relatief absolute. Hij heeft maar één en wel een zeer bepaalde relativiteit: den afstand van centrum en omlijning. Is eenmaal van een cirkel die afstand gegeven, dan zijn verdere gegevens overbodig. De absolute, relatief-absolute cirkel is uiterste relativiteit in dezen bepaalden zin, dat ik zijn relativiteit (omdat het er maar één en wel een zeer bepaalde is) kan wegconstrueeren en zoo kan komen tot de visueele voorstelling van het absolute zónder relativiteit, het absoluut absolute. Als ik namelijk het centrum van den cirkel denk op oneindigen afstand van de lijn, als ik het centrum dus wègdenk (niet gedachtelijk maar uitveeg, doch in constructief verband met de cirkelconstructie wègdenk), dan valt alle *om*lijning weg, de cirkel valt „open", en het resultaat is een absoluut absoluut rechte lijn en, haaksch daarop, een absoluut absoluut centrumlooze straal, de Taufiguur van de Egyptenaren.

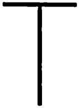

We gaan dus bij de constructie resp. deconstructie, die ons tot de Taufiguur brengt, welbewust uit van den absoluten cirkel, het absolute cirkel*vlak*, omdat dit ons door zijn ééne en welbepaalde relativiteit de gereede

mogelijkheid biedt álle relativiteit weg te denken. In het cirkelvlak als absoluteit mag natuurlijk geen enkele willekeurigheid zijn. Het heeft met name geen willekeurige „richting", het heeft géén richting, of, wat volkomen hetzelfde is, het straalt uit en omlijnt zich uit één centrum in álle richtingen. Een „bol" is het dáárom echter niet. „Het" eene cirkelvlak, dat we kunnen beschouwen als een geheel van oneindig-vele cirkelvlakken, alle concentrisch, is, zuiver gezien, géén bol. Het heeft straling en lijning, wezenlijk verscheiden ten opzichte van elkaar in hun stralige strakheid en lijnige lenigheid. Die wezenlijk verscheiden „onoverganklijke" tegendeelen zijn juist in en door hun verscheidenheid wezenlijk één. Maar *van vlak tot vlak* is hier geen wezenlijke verscheidenheid en dáárom ook geen relatie, geen wezenlijke eenheid, waardoor de heelheid der oneindig-vele vlakken iets anders dan vlakheid en wel „plastiek" zou worden. Die oneindig-vele cirkelvlakken staan tot elkaar als tegengestelden met oneindig-klein graadverschil. Zij blijven vlakken, oneindig-dicht *aan*eengesloten wel, waardoor ze „het" cirkelvlak zijn, maar niet *in*eengesloten in tegendeelige, wezenlijke eenheid. Zoo is en blijft hier cirkelstraling en cirkellijning, zoo blijft hier cirkelvlak met vlaktegendeelen en is hier niet het wezen van den „plastischen" bol. Relatief vinden we dit absolute cirkelvlak in de natuurwerkingen terug, die een tweede macht meebrengen hoewel zij toch uitstralen en zich omlijnen in alle richtingen, licht b.v. en geluid. Nog eens: zoo blijft hier cirkel*vlak* met de ééne relativiteit, zonder welke een cirkelvlak geen cirkelvlak kan zijn: relatieve (en dus in denken niet-gefixeerde) afstand van centrum tot lijn. En als ik nu het centrum op oneindigen afstand wegdenk, maakt het hoegenaamd geen verschil, of ik daarbij uitga van één cirkellijn of oneindig-vele, alle concentrisch en op gelijken afstand van het centrum gedacht. Het geheel van die cirkellijnen zou wel „gelijkvormig" zijn aan het oppervlak van een bol, maar toch zou het geen boloppervlak zijn. Gelijkvormigheid is nog geen wezenlijke gelijkheid.

Zoo zijn we, welbewust, in scherpe denking, gekomen tot de Taufiguur als tot visueele voorstelling van het begrip, dat we auditief uitdrukten en definieerden als het absoluut absolute. Ik hoef zeker niet in den breede te betoogen, dat de Tau daar, geteekend op het bord, allerlei bijkomstigs heeft, dat er niet is in onze zuivere begripvoorstelling. De lengte van de trekken daar is willekeurig, de richting waarin ik de Tau plaatste is willekeurig, enz. In onze zuivere begripvoorstelling is alleen dit wezenlijke: de haaksche, tegendeelige stand op elkaar van de Tautrekken, die voorstelling zijn van de uiterst geabsoluteerde tegendeelen.

Maar wijsbegeerte is universeel, almenschelijk. Zij zegt nooit iets wat onder menschen „noch nie dagewesen" is. Zij heeft, als levenswetenschap in strikten zin, geen andere bedoeling dan denkscherp te manifesteeren wat latent aanwezig is in het bewustzijn van de menschheid. Het spreekt daarom vanzelf, dat wij de haakschvoorstelling zullen gemoeten als voorstelling van het Algeldende, ook waar zij nog niet begrepen is, maar alleen gevoeld. De Taufiguur zelf is een oeroude voorstelling van het Algeldende bij de Egyptenaren. Het christelijke kruis heeft „zin", figuurzin, constructiezin, buiten en boven alle historisch gebeuren. Het is de Egyptische Tau, realistisch geworden in het Christendom, dat in àlles zoo door en door realistisch is. Het haaksche vinden we ook als het Algeldende in de Vrijmetselarij, die, getuige haar symboliek, in oorspronkelijk wezen zeker een religieuze Orde is. Zóó realistisch als het Christendom is de Vrijmetselarij niet. Maar zij is toch realistisch in dezen zin, dat ze nadruk legt op handeling. Bij haar vinden we het haaksche op de wijze van handeling, zij heeft het instrument van den haakschstand: den winkelhaak. En daarmee verbonden den cirkel op de wijze van handeling: den passer. Overigens, in ons Nederlandsche woord „volstrekt" schijnt de visueele absoluteering-ten-uiterste door: volstrekt, voluitgestrekt... Wij gebruiken liever het woord absoluut, o.a. omdat we er een aanvaardbaar werkwoord van kunnen af-

leiden (absoluteeren) en omdat het al zoo bovennationaal is geaccepteerd. „Teekenender" echter is het Nederlandsche „volstrekt".

We zullen de volgende week op onze visueele voorstelling van het begrip van het Algeldende, onze visueele voorstelling van het Godsbegrip, terugkomen. Ik houd me aanbevolen voor op- en aanmerkingen, voor vragen, zoowel mondelinge als schriftelijke. Ik hoop, dat ik daaraan toetsen kan wat begrepen is en wat niet, wat U aanvaarden kunt en wat niet. Zoo blijft er levend contact tusschen U en mij. In iedere volgende voordracht zal ik zooveel mogelijk inweven wat U te zeggen of te vragen hadt en wat nog niet in direct woord-en-wederwoord op de wijze van discussie behandeld kon worden.

II.

Verleden week gaf ik U een exact Godsbegrip te doordenken. Auditief identificeerden wij God, in één bepaalde beteekenis, die dit woord inderdaad heeft, met het goed gedefinieerde „absoluut absolute". Ook visueel drukten we dit begrip uit. En de visueele uitdrukking was: de in exacte constructie hervonden Taufiguur.

U kent allen de populaire opwerping tegen ieder exact Godsbegrip. Een opwerping, die niet eens luistert naar een „verwaande", die jaren van zijn leven op aarde geworsteld heeft om tot een exact Godsbegrip te komen. Een opwerping, die dìt in ieder geval voor onbetwijfelbaar zeker houdt: dat een exact Godsbegrip voor een mensch volslagen onmogelijk is.

„We begrijpen al zoo weinig van het betrekkelijke. Hoe zouden we dan het volstrekte kunnen begrijpen!"

In al haar populariteit is die opwerping heel principieel. We zullen haar principieel de deur wijzen.

Die opwerping is een fundamenteele misvatting aangaande het wezen van het Godsbegrip. Zij gaat uit van een opvatting van „waarheid", die meent, dat waarheid altijd en eeuwig niets anders kan zijn dan overeenkomst, gelijkenis. Nu is er inderdaad rapporteerwaarheid, die niets anders kân zijn dan „overeenstemming". Als ik iets verhaal, moet mijn verhaal „kloppen", wil het waar zijn als verhaal. Maar wijsgeerige waarheid, universeele waarheid is iets ânders. Die heeft met rapportage niet te maken. Wij zullen nog geen definitie geven van wijsgeerige waarheid — die komt later. We bepalen ons nu tot de waarheid van het Godsbegrip.

Natuurlijk „lijkt" geen Godsbegrip op God. Over God is niets te „rapporteeren". Niets ter Wereld komt, hoe minimaal ook, overeen met het absoluut absolute.

Een Godsbegrip is óók een Wereldtegendeel van God en kan God dus niet áfbeelden. Wat kan het dan wel? God *uit*beelden. De Wereld is in relatie tot haren God een-en-al uiterlijkheid, en God is in relatie tot Zijne Wereld absolute innerlijkheid. Uiterlijkheid en innerlijkheid, onvergelijkbare tegendeelen! God beeldt zich in zijne Wereld *uit*, God „verschijnt" in zijne Wereld. En nu is er één tegendeel van God in de Wereld, dat God ten duidelijkste uitbeeldt: het ware Godsbegrip.

Een verre analogie: een menschelijke emotie beeldt zich uit in gebaar, auditief gebaar als woordintonatie, visueel gebaar b.v. als handhouding en handbeweging. „Lijkt" nu een gebaar op een emotie? Geen kwestie van. Gebaar is emotie*uit*beelding, geen emotie*af*beelding. En hoe meer een gebaar een gebaar is (hoe minder het alleen „ontlading" is), des te duidelijker zal ik, ziende het gebaar, de emotie door het gebaar heen medezien. Goede tooneelspelers kennen en kunnen dat. Zij sluiten emotieontladingen op het tooneel niet heelemaal uit, omdat zij contact willen houden met het leven daarbuiten. Maar door de ontladingen heen toonen zij zooveel mogelijk „gebaar", en om gebaar is het in hun kunst te doen. Welnu, zooals gebaar staat tot emotie, zoo staat Godsbegrip tot God. Het Godsbegrip is een veruiterlijking van God. Schepping van God. En wel in het menschelijkste van het menschelijke: het redebegrip. „Waar" is dat begrip voor zooverre het ons specifiek menschelijk met God inschakelt. „Waar" is dat begrip voor zooverre wij door dat begrip heen Gods „tegenwoordigheid" ervaren. En „exact" is dat begrip in zooverre het door eigen klaarheid en scherpte zich ook klaar en scherp uitdrukken kan.

Wij drukken ons Godsbegrip uit, vooreerst in het woord, het auditieve woord. Maar zoo allééen komen we nooit tot een voltooid exacte uitdrukking. Het woord immers, hoe levend ook, is grootendeels „afspraak" en kan dus niet geheel doorzichtig het Godsbegrip „veruiterlijken". Het zal altijd grootendeels „substitutie" blijven, afgesproken substitutie. Voor practische be-

grippen hindert dat natuurlijk niet, voor een Godsbegrip is dat een onmacht. Maar wij kunnen het Godsbegrip ook visueel uitdrukken. In de haaksch-constructie, den ten-uiterste geabsoluteerden cirkel. Hier zijn we vrij van alle afspraak. Visueel „veruiterlijken" we het Godsbegrip inderdaad, zonder eenige substitutie.

Maar toch, een denkend mensch zal, als héél mensch, zijn hoogere zinnen, gehoor en gezicht beide, en samen, verheffen tot begrippelijkheid. De Taufiguur alléén doet het ook weer niet, zij doet het mèt het woord. De exacte zegging van het Godsbegrip is auditief en visueel in eenen. Het auditieve en het visueele doen hier samen, in onderlinge werking en wisselwerking. Eerst drukken we het Godsbegrip uit in de goed gedefinieerde woorden: absoluut absoluut. Dan visualizeeren we het in de geteekende Taufiguur, die natuurlijk geen andere bedoeling heeft dan de zuivere haakschvoorstelling in ons op te roepen. En ten slotte „interpreteeren" we de Taufiguur weer in het woord. Zoo alleen heeft zij ons iets te „zeggen".

We hebben al de Taufiguur geïnterpreteerd als begripvoorstelling van absoluut absolute tegendeelen. God is wezenlijk één in relatie tot zijne Wereld, die in relatie tot haren God wezenlijke veelheid is. Maar toch, God is een *duïteit* van tegendeelen. Dát zouden we niet te weten gekomen zijn als we het Godsbegrip niet ook visueel „gefigureerd" hadden...

Ik ga nog wat op die interpretatie door om U te laten zien, hoe wij met een figuur, met name de Taufiguur, „werken" kunnen.

Sedert het „alles vloeit" van Heracliet is het haast een gemeenplaats geworden te zeggen, dat de Wereld een-en-al beweging, continue beweging is in relatie tot den Onbewogen Beweger. Maar, wat is die continue Wereldbeweging in relatie tot God? Wij zijn allemaal in onzen technisch-mechanischen tijd geneigd, die volkomen continue beweging te zien als een volkomen „eenparige" (eigenl. „eenbarige") beweging, een volkomen „egale" beweging. Dat is natuurlijk niet juist.

Een volkomen egale beweging is géén beweging. De Taufiguur leert ons, dat het wezen der Wereld „gepaard" is. Dat dus ieder kleinste stofdeeltje *verscheidenheid* is, wezenlijke verscheidenheid van tegendeelen, relatieve verscheidenheid in relatie tot „de" absolute verscheidenheid in God. Ja, de Wereld is volkomen continue beweging. Maar die beweging is continue *verandering* van verscheidenheid. Dat die gepaardheid van tegendeelen zich uitwerkt b.v. in geslachtelijke verscheidenheid... we „zien" het allemaal. Maar waarom moèten die sexen er zijn? Waarin is het „fatale" van de allesdoortrekkende verscheidenheid in de Wereld? En waarom moèt die verscheidenheid wezenlijk zijn *en relatief*, zoodat zij continu beweegt van de eene verscheidenheid naar de andere? Wij kennen nu het antwoord: omdat het Algeldende geldt als „de" volstrekte duïteit.

We interpreteeren verder. De Taufiguur zegt ons het begrip van het absoluut absoluut „opene", onbegrensde. We kunnen de trekken van die figuur doortrekken tot in het oneindige, de figuur sluit zich niet. En we kunnen haar trekken inkrimpen tot oneindig-klein, „omlijnd" wordt ze niet, want haar wezen is haar kruising, haar „rechte" kruising. En zeg nu niet, dat een spiraal zich óók nooit sluit. Neen, de spiraal heeft niet „het" opene van de rechte kruising, zij is gecentreerd, zij „omlijnt". God geldt in zijne Wereld als „het" Opene, dat alles opent. Grenzen zijn er in de Wereld overal en altijd. Maar alle Wereldgrens is relatief, alle Wereldgrens wordt geopend, continu-dóór geopend. Waarom moèt dat zoo zijn? Wij weten het nu. Juist in haar openworden relativeert de Wereldgrens „het" Opene, de Wereldgrens is in-wezen *vliedende* grens.

Nog één interpretatie, die met de vorige nauw samenhangt. De algemeen menschelijke grenzen, die we allen als onontkoombare Lotsbeperkingen van ons leven voelen, zijn *tijd*, tijd als meetbare levenstijd, tijd als levensduur, en *ruimte*, ruimte als meetbare levensruimte, ruimte als de radius van onzen levensinvloed. We trach-

ten die beperkingen minder knellend te maken, met auto's en vliegmachines trachten we onzen levensradius te vergrooten en meer leven in onzen levensduur te grijpen in steeds grooter snelheid. Maar, hoe relatief beperkt ook, we blijven knellend beperkt in lineairen duur, en vanuit het centrum dat wij zelf zijn kunnen we maar in beperkte straalwijdte leven. De Taufiguur nu is ook te interpreteeren als absoluut absoluten tijd (lijn) en absoluut absolute ruimte (straal). We weten natuurlijk heel goed, dat „de" Tijd en „de" Ruimte niet bestaan, zij gelden. Maar — met of zonder Einstein — zij gelden ongescheiden onderscheiden in hun absoluut absolute duïteit. Zij kruisen elkaar haaksch, tegendeelig.

Zoo zeggen woord èn figuur, figuur èn woord, in onderlinge wisselwerking op elkaar, exact ons Godsbegrip. En, al heeft de figuur haar woordinterpretatie onvoorwaardelijk noodig, *zij* is het toch, die de exactheid van ons Godsbegrip draagt, omdat er in haar niets „afgesproken" is. Door haar komen we tot het *videre*, het *weten*.

Vanzelf hebben we al, ons Godsbegrip uitzeggende, het tegendeel van dat Godsbegrip medegegrepen: de doorschouwing van de Wereld tot in haar „zin". En in deze doorschouwing is de rijkdom van ons Godsbegrip. Het absolute staat tot zijn relatieve als het eene tot zijn veelheid. Die tegendeelige veelheid van het Godsbegrip is rijk, zij is onuitputtelijke aanleiding tot contemplatie, juist als we haar doorlichten met de eenheid... die als zoodanig natuurlijk nièt „rijk" is. Ons Godsbegrip kan in zijn figureering niet te sober zijn. Taufiguur en mathematische formule komen hierin overeen, dat ook de mathematische formule sober is, tegendeelig aan haar rijk-gevarieerde natuurgevallen waarin zij geldt, natuurgevallen die door haar ordelijk te overzien zijn. Dit is een overeenkomst van mathematische formule en Taufiguur. Het groote verschil blijft! De mathematische formule is „abstract", zij is een aftreksel, zij zegt geen heele werkelijkheid maar alleen quantiteit. En haar tegendeel, het feit als haar geval, is,

zuiver gedachtelijk gezien, óók abstract, het is óók een aftreksel, het is geen heele werkelijkheid maar alleen een uitsluitend quantitatief overzien gebeuren — overzien in apart-zintuigelijke waarneming. Als we het feit „concreet" noemen, doen we dat in de stilzwijgende afspraak, dat we in de „practische" werkelijkheid althans voorloopig de *heele* werkelijkheid willen zien. In de stilzwijgende afspraak, dat we alle dieper begrip en alle diepere doorschouwing althans voorloopig opzij zetten om ons te houden aan datgene, waaraan we in individueel, ook in collectief verband houvast hebben. Maar dit is toch niet heel-werkelijk in zuiver gedachtelijken, wijsgeerigen zin. Dit is toch niet heel-werkelijk en helder tevens of „concreet" *in waarheid!* In wijsgeerigen zin is het feit al even abstract, afgetrokken, nièt heel-werkelijk als zijn tegendeel: de formule. Concreet in waarheid is het feit eerst als het doorschouwd wordt, niet overzien maar doorschouwd, tot zijn „zin" — zoo echter is het geen feit zonder meer, maar een verschijning, en, ten uiterste, verschijning van het absoluut absolute, verschijning, schepping van God. En het doorschouwen gaat bij ons menschen dan ook gepaard met een ontroering, analoog aan schoonheidsontroering. Doorschouwing is niet zintuigelijk, apart zintuigelijk. Doorschouwing is „zinnelijk" in dezen „zin", dat in haar alle zin*tuigen* gesynthetizeerd zijn in de ééne zinnelijkheid. Zintuigelijk, apart-zintuigelijk, is de waarneming, de observatie, nièt de doorschouwing, de contemplatie, de tempelziening. Doorschouwing is heelwerkelijk, één met haar tegendeelig begrip; zij is, zuivergedachtelijk beoordeeld, *concreet*. Als de Taufiguur de tegendeelen ontdekt in God zelf, zoodat wij de Wereld doorschouwen kunnen als continue beweging die echter nadrukkelijk geen eenparige beweging is, maar *verscheidenheids*beweging, dan zijn we concreet. Als de Taufiguur de Wereldgrenzen ontdekt als *vliedende* grenzen, zijn we concreet. Als de Taufiguur ons zegt, dat de Wereldtijd en Wereldruimte *wezenlijk* samenhangen omdat zij tegendeelen zijn analoog aan het tegendeelig

mannelijke-en-vrouwelijke, dan zijn we concreet, terwijl de quantitatieve samenhang van tijd en ruimte „maar" quantitatief is en dus abstract blijft.

Met dat al is er tóch iets, dat ons bij de Taufiguur aarzelen doet. Is zij niet tè „min", tè „chétif" om iets zoo geweldigs uit te drukken als het Algeldende?

Na al het voorgaande hoeven we op die vraag niet meer *wijsgeerig* te antwoorden. Zij heeft alleen recht op een psychologische verklaring. Een psychologisch-genetische verklaring. Hoe kómen wij er toch toe, een Godsvoorstelling impulsief te wraken als sober begrip en haar impulsief te willen als iets imponeerends, iets dramatisch-imponeerends?

De anthropomorphische Godsvoorstelling, die in onze cultuur nog sterk is, doet bij ons natuurlijk ook nog een beetje mee. De God met den statig-wijden mantel blijft ons langer bij dan we wel denken. Maar dat is toch de hoofdzaak niet. Intellectueelen die vrij zijn van alle kerkverband kunnen toch in diepen denkinkeer alle anthropomorphische overblijfsels afwerpen. Maar dan blijft tóch nog de moeilijkheid, het absoluut absolute blankrein te begrijpen als het Algeldende en dáárom als het absoluut absoluut nièt bestaande. Wat dát betreft zijn we allemaal Semieten, Joden of niet-Joden. En de niet-Joden vaak méér dan de Joden.

Onwillekeurig denk ik hier aan Spinoza. Van anthropomorphisme is in zijn Godsbegrip niets meer. Maar niettemin, zijn God is de „una substantia", zijn God is de Bestaandheid zèlf, de Wereld is maar Gods „modaliteit". Welnu, van dien bestaanden God moeten wij in alle redelijkheid voorgoed áf. Wij moeten leeren begrijpen, dat de Schepper tegendeelig één is met zijn Schepping, zijn Verschijning. Maar dat juist daarom de Schepper de wezenlijk ándere is van zijn Schepping, die met zijn Schepping niets, niets „gemeen" heeft, ook niet het bestaan. Het bestaan, begrijpt het wel, dat bestaan-en-vergaan moèt zijn, *worden*. God bestaat nièt, en daarom moet zijn Taufiguur allèén het Algeldende zeggen, zoo „mager" mogelijk. Ik wilde, dat ik de Tau-

figuur teekenen kon als een oneindig-kleine rechte lijn en een oneindig-kleinen centrumloozen straal. Ik kán het niet, het spijt me. Maar als het bestaan ons drukt, moet deze gedachte in ons zijn, paraat en krachtig: er is nog „het Andere" van al dat bestaan...

Wij onderscheiden dus: „het" Absolute, „het" Relatieve, en dan nog een derde die geen derde is, maar de werkelijkheid van beide, beide „in werkelijkheid": *de* Relatie, de universeele Relatie.

Ik schrijf dit even schematisch op. A is „het" Absolute, R is „het" Relatieve, en AR, Absoluut en Relatief in eenen, is „de" Relatie.

A AR R

Hiermee zijn drie wijsgeerige accenten gegeven. Ik kan accent leggen op A, op R, en op AR. De accenten op A en R zijn *eenzijdig*, het accent op AR is *evenredig*. Deze accentueeringen kenmerken drie *mentaliteiten*, de absolutistische, de relativistische en de relationistische. Ieder mensch is, althans latent, wijsgeer. Maar ieder mensch is niet evenwichtig genoeg om, vaag of indicatief, het evenredige wijsgeerige accent te leggen. Zoo kunnen we dus de menschen, al naar de accentueering in hun, gewoonlijk latent, wijsgeerig denken, onderscheiden in drie typen: het absolutistische, het relativistische en het relationistische. Deze typeering is dieper dan temperament en karakter, want het wijsgeerige is de diepste menschelijkheid. De psychologie en de psychiatrie houden zich ex professo bezig met temperament en karakter, al weten zij natuurlijk, dat wat wij „mentaliteit" noemen in temperament en karakter meedoet. Het zal mij ook niet mogelijk zijn de wijsgeerige mentaliteiten te behandelen zonder hier en daar het gebied van psychologie en psychiatrie te raken — evenmin als het psycholoog en psychiater mogelijk kan zijn zich buiten alle aanraking met wijsbegeerte te houden. Maar specifiek psychologische en specifiek psychiatrische denkwijzen blijven buiten onze besprekingen. Wij trachten hier te komen tot *wijsgeerige* conceptie van mentali-

teit. Die meteen is een *prae*conceptie van psychologische en psychiatrische conceptie van temperament en karakter.

De typische mentaliteiten komen niet onvermengd voor. Een type is „overwegend" absolutistisch, relativistisch of relationistisch. Dit hangt hiermee samen, dat een mensch de wijsgeerige accenten gewoonlijk niet zuiver uit elkaar houdt maar ze verwisselt.

Het ligt voor de hand, dat de *uiterste*, eenzijdige accenten op A of R niet zoo licht te verwisselen zijn als de accenten op A en AR, R en AR. Verwisseling met A en AR en R met AR komt herhaaldelijk voor.

Een voorbeeld van beide. Een orthodox Christen is absolutistisch. Hij zal daarom God beschouwen (in onbepaald vele graden van vaagheid of scherpte) als A. Dat blijkt dan ook als hij spreekt b.v. van den onaantastbaren, zich eeuwig gelijkblijvenden God. Maar hij zegt óók, dat God „liefde" is en dan bedoelt hij niet meer A maar AR. Liefde immers, hoe wij haar verder ook onderscheiden, is relatie, relatie van twee elkaar lievende termen. Zelfs in de meest egoïstische liefde zijn er twee termen. In egoïstische liefde houdt de ziel van haar lichaam, het lichaam van zijn ziel, ook egoïstische liefde is relatie. En als men zegt „God is liefde" bedoelt men *universeele* relatie. Nu weet ik wel, dat een orthodox Christen theologisch de orthodoxie te buiten gaat wanneer hij God als „relatie" beschouwt. Maar een orthodox Christen is evenmin uitsluitend orthodox als uitsluitend absolutist. Hij is overwegend orthodox, overwegend absolutist.

Nu een voorbeeld van verwisseling van R met AR. Als we zeggen, dat de Wereld een-en-al continue verandering is, dan bedoelen we met Wereld R. Maar als we zeggen, dat de Wereld „leeft", dan bedoelen we weer AR. A leeft als zoodanig niet, omdat het, in relatie tot R, alle beweging uit eigen wezen uitsluit. Maar R leeft als zoodanig evenmin omdat het, in relatie tot A, niet ánders dan beweging, continue beweging, volkomen uiterlijke beweging is. Leven is uiterlijk maar ook inner-

lijk, het is relatie van innerlijkheid en uiterlijkheid. Leven, „het" universeele Leven, moeten we dus situeeren, niet onder R maar onder AR.

Ook als we in God of in Wereld *bewustzijn* zien, verwisselen we een van de uiterste accenten met het relationistische. Want ook bewustzijn is te situeeren onder AR. Wat is het immers, dat deze accenten leggen kán? Niets anders dan datgene, wat tegendeelen áls tegendeelen tegendeelig onderscheiden kan. Datgene m.a.w., wat tegendeelen onderscheiden en in het onderscheid zelve vereenigd kan zien. En dat is: bewustzijn. Overigens, onder AR moeten we situeeren alles wat in striktsten zin *werkelijk* is. AR is immers de universeele relatie, de universeele tegendeelen „in werkelijkheid", het Universum. En bewustzijn is niet anders, kán niet anders zijn dan werkelijk in allerstriktsten zin. Zelfs een hallucineerend bewustzijn, dat niets anders dan enorme ficties kennen zou, zou die ficties dan toch wèrkelijk fingeeren, het zou áls bewustzijn toch niet anders dan wèrkelijk kunnen zijn.

De meest „opvallende" accentverwisseling is wel die tusschen A en AR, tusschen God en God-Wereldrelatie. Telkens en telkens weer merken we, dat de God-Wereldrelatie „God" genoemd wordt. Dat zou niet erg zijn, als maar niet het woord God óók beslist de beteekenis had van het absoluut absolute. Voor die twee beteekenissen moeten wij twee woorden hebben, anders raken we in de war. En daar AR wel iets anders is dan A maar niet (zooals R) het andere van A, zullen we het woord God niet uit AR uitsluiten. We spreken af, dat we A God en AR God*heid* noemen. Godheid nu natuurlijk niet bedoeld als een abstractie of een „eigenschap" van God, maar als de concrete werkelijkheid van het Al, het Al in werkelijkheid. De Godheid is het Leven, de Godheid evolueert, de Godheid is „de" werkelijkheid, de Godheid is „het" bewustzijn, het universeele bewustzijn. Niet het bewuste zijn, alsof zijn voorop zou komen en het bewustelijke achterna als een „hooger" zijn, maar *bewustzijn*, in èèn woord, conscience.

Ik weet wel, dat het woord „Godheid" niet reçu is in omgangstaal. Het komt gewoonlijk alleen voor in dichterlijke taal als in dien beroemden regel van Jacques Perk:

„De Godheid troont diep in mijn trotsch gemoed."

Maar het is een heel goed Nederlandsch woord, dat inderdaad, b.v. in den aangehaalden regel, de beteekenis heeft die wij eraan hechten. Wij zullen die beteekenis ervoor reserveeren. Dat behoedt ons voor de verwisseling van A met AR.

*

* *

Nu weer over de drie mentaliteiten. Hoe verwisselbaar wijsgeerige accenten ook zijn, er zijn drie typische mentaliteiten, de absolutistische, de relativistische, de relationistische. En we ontmoeten die mentaliteiten al dadelijk en onmiskenbaar in het begin van de geschiedenis onzer Westersche wijsbegeerte.

De antieke wijsbegeerte zet relativistisch in. Dat ligt voor de hand, nietwaar? Wij, zintuigelijke en zinnelijke menschen, hebben om te beginnen meer aandacht voor het veelkleurig betrekkelijke dan voor het kleurloos volstrekte. De eerste denker, die in onze philosophiegeschiedenis optreedt, is Thales. Hij ziet de heele werkelijkheid als water. Natuurlijk bedoelt hij dat niet, een goede vijf honderd jaar vóór Christus, in onzen modernen, chemischen zin. Die oude denkers chemizeerden niet, zij symbolizeerden, en hun eerste symbolen zijn realistisch. Thales symbolizeert de heele werkelijkheid in vloeiend water, omdat hij zeggen wil, dat zij is „als" water, niet gefixeerd maar beweeglijk, het eene gaat over in het andere, de werkelijkheid is relatief. Op hem volgen Anaximander, Anaximenes, Heracliet, die allen op eigen wijze de werkelijkheid symbolizeeren in iets, dat het vloeiend-betrekkelijke als „vertoont". Anaximander in het „apeiron", het alleen in vliedende grens

begrensde, Anaximenes in de lucht, Heracliet in het vuur. We zouden hier gemakkelijk een climax kunnen zien, maar dat is het principieele niet. Principieel is, dat alle vier relativistisch zijn van mentaliteit. Even vóór Heracliet komt het andere uiterste accent in de wijsbegeerte. Parmenides treedt op, de eerste absolutist. Hij heeft in de geschiedenis der wijsbegeerte den bijnaam „Verhevene". Voor hem is de werkelijkheid niets anders dan het Zijn, dat het Wezen is. De rest is schijn, fictie. En de mensch is geroepen zich van den schijn af te wenden om geheel op te gaan in het Wezen. Uit den context van zijn gedachten blijkt, dat Parmenides met Zijn en Wezen hetzelfde bedoelt als wat wij het absoluut absolute genoemd hebben.

Ongeveer vijftig jaar na Parmenides krijgt het wijsgeerig denken het evenredige accent. *Socrates* is de eerste relationist. Socrates, ons aller geestelijke vader, want wij, met ons relatiedenken, zijn óók relationisten. Zijn spreuk heeft voor U een vertrouwden klank: „Ken U zelven". Die spreuk legt het accent op *bewustzijn*, dus op AR. Die spreuk moet natuurlijk begrepen worden in haar historisch verband. Maar al te vaak wordt zij opgevat als een brave vermaning. Dat is zij niet. In historisch verband begrepen poneert zij het wezen van de wijsbegeerte.

Ten tijde van Socrates ontmoeten we namelijk de zgn. „sophisten". Wat waren die sophisten? Vooreerst waren het menschen, die we tegenwoordig „intellectueelen" zouden noemen. Maar verder waren zij gekant tegen alle wijsbegeerte, tegen alle universeel denken. Zij zagen de wijsbegeerte verdeeld in twee kampen, het absolutistische en het relativistische. Zij zagen het wijsgeerige denken als „verscheurd" en vonden daarin aanleiding alle universeel denken af te wijzen. „Universeel denken — onzin! Het universeele begrijpen we toch niet, een mensch kan alleen meenen het te begrijpen als hij verwaand genoeg is. Wij blijven dicht bij huis, wij kiezen een speciaal gebied en zullen dat althans goed trachten te beheerschen." Zoo werden de sophisten de eerste

specialisten, de eerste vakmenschen. Zij beoefenden b.v. grammatica, rhetorica, literatuur. Ook logica, maar als speciaal vak, dat niet alleen kennis maar ook en vooral kunde, vaardigheid eischte. Hun logica was hoofdzakelijk debatkunst. De argumenten van die logica waren in de eerste plaats schermargumenten die moesten dienen om den tegenstander „vast te zetten". Uit hun tijd komt ons woord „sophisme", debatargument op z'n ongunstigst, pleidooifoefje.

Welnu, Socrates was de antipode van de sophisten. Hij verdedigde tegen hen de wijsbegeerte, hij verdedigde tegen de principieele specialisten het *universeele* denken. En in contrast met de sophisten toonde hij het wezen van het wijsgeerig denken. Universeel denken is denken met accent op bewustzijn. „Ken U zelven", bouw gedachten uit u zelven op, dan kunt gij wèl komen tot universeele waarheid. Geheel in harmonie hiermede heeft Socrates eens en voor altijd de verhouding gekarakterizeerd van meester-wijsgeer en leerling-wijsgeer. De meester-wijsgeer, zegt Socrates, moet alleen „vroedvrouw-diensten" bewijzen. Zooals een vroedvrouw niet het baren van de barende vrouw overneemt maar alleen de barende vrouw helpt zèlf te baren, zoo moet de meester-wijsgeer niets anders doen dan den leerling helpen zichzèlf te ontdekken. Of, zooals wij het al gezegd hebben: wijsgeerig denken moet niets anders doen dan manifesteeren wat al latent in menschelijk bewustzijn aanwezig is.

De antiwijsgeerige sophisten waren ook antireligieus. Zij waren wat we tegenwoordig zouden noemen „vrijdenkers" en voorstanders van „volksvoorlichting". Zij bespotten den volksgodsdienst, die staatsgodsdienst was. Die godsdienst was zeker niet zuiver universeel, maar, zooals in állen godsdienst, het universeele straalde er toch in door. Dat was voor de specializeerende sophisten genoeg om hem te bestrijden. Wij weten, dat Socrates dat nièt deed. Toch werd hij met de sophisten geïdentificeerd. Had hij hen maar links laten liggen, dan was dat niet gebeurd. Maar in zijn jong levensinzicht,

dat, hoe „heel" ook, nog naïef was, trachtte hij de sophisten te overtuigen. Dat werd hem noodlottig. Hij werd verdacht met de sophisten te heulen tegen den staatsgodsdienst en ter dood gebracht.

Het is niet noodig, eeuwen terug te gaan om de typische mentaliteiten tegen te komen, die samenhangen met de drie fundamenteele wijsgeerige accenten. Ook in onzen tijd ontmoeten we dagelijks absolutisten, relativisten, relationisten. Ik denk nu niet in de eerste plaats aan de schoolsche wijsbegeerten, maar aan menschen, typische menschelijke denkrichtingen, waarmee we in het cultuurleven telkens en telkens weer in aanraking komen. Ik zal ze daarom benoemen met woorden, die direct den mènsch zeggen, afgezien van de vraag hoe en in hoeverre hij wijsgeerig „onderlegd" is. En nog eens: ik kenschets hier niet in de eerste plaats temperament en karakter, maar mentaliteit, dieper dan temperament en karakter.

Het type van den absolutist, met wien we telkens weer cultureel te maken hebben, is de *theïst*. Of de theïst roomsch, protestant of joodsch enz. is, doet er nu niet toe. De theïst als zoodanig is absolutist. Voor hem immers is God vooral het absoluut absolute, zoo ook beleeft hij God, al begrijpt hij 't niet. Dien God noemt hij onveranderlijk, die God Is, van alle eeuwigheid dezelfde. Maar God is dat *opzichzelf*. Hij heeft de Wereld geschapen, maar Hij had het ook niet kunnen doen. Als absoluut Zijn is Hij van de Wereld absoluut onafhankelijk. En de Wereld is absoluut áfhankelijk van Hem. In zijn „raadsbesluit" heeft God besloten zijn Schepping te laten bestaan. Maar als Hij ook maar één breukdeel van een seconde ophield, het bestaan van de Wereld te „onderhouden", zou zij terugzinken in het Niet, waaruit zij is voortgekomen. De theïst is absolutist, omdat voor hem het absoluut absolute „de" geaccentueerde werkelijkheid is, werkelijkheid op zichzelf. Wij situeeren hem onder A.

En onder het andere uiterste R situeeren we den

determinist, een type, dat in onze moderne cultuur even gangbaar is als de theïst. De determinist is atheïst in dezen zin, dat hij geen God aanvaarden kan, die uit vrije keuze de Wereld geschapen heeft. Maar het woord atheïst zegt toch te veel wat dit type niet is, te weinig wat het wèl is, n.l. determinist. Het determinisme ziet de heele werkelijkheid als reeds in bizonderheden bepaald niet alleen, maar als bepaald in *reeksen*, reeksen *bij voorbeeld* van oorzaken en gevolgen. Er is niets of het is in reeks volkomen gebonden, in reeks volkomen bepaald. Iets „oorspronkelijks", bepaald en bepalend buiten reeks, is er niet. En zoo, let wel, is het determinisme nièt het „fatalisme", waarmee het vaak verward wordt. Want het Fatum is niet *in reeks* bepaald, het Fatum is, hoe blind gedacht ook, oorspronkelijk.

Ik ga even door op de typeering van die twee uitersten, theïst en determinist. Straks komt het derde type, het relationistische, aan de beurt.

De theïst is absolutist. Maar hij is nooit uitsluitend absolutist. Het relativistische accent dringt min of meer ook in hem door, omdat geen mensch ontkomen kan aan de werkelijkheidserkenning van het veelkleurig relatieve. En we kennen het theïstische type des te scherper als we goed zien, hoe het op het relativistische accent reageert, hoe het er zich tegen verdedigt. Als de theïstische menschheid het relatieve „op zich af ziet komen", heft zij het boven de Wereld uit en fantazeert er een bovenwereldlijk wonder van, b.v. het wonderbaarlijk geschapene-uit-niets. Dat bovenwereldlijk wonder is natuurlijk om te beginnen een wonder*verhaal*. De theïstische mentaliteit legt dat wonderverhaal voorgoed „vast", het moet immers absolutistisch opgevat worden en „vastheid" is het wezen van het absolute. Maar theïsten zijn ook, als alle menschen, min of meer sociaal. Zij gaan met elkaar over dat verhaal spreken. Zij gaan spreken over wat theologen „heilsfeit" noemen. En nu raken ze in de war, doordat de individueele meeningen over het heilsfeit verschillen. Zij verschillen voornamelijk over de *begrippelijke correspondenties* van het heils-

feit. Het verhaal blijft niet verhaal zonder meer, want een mensch wil begrip óók. Zoo raken nu de theïstische menschen hun „vastheid" kwijt. Zij willen haar heroveren ómdat zij absolutisten zijn. De geschiedenis zegt ons, hoe de theïstische mentaliteit de vastheid terugkreeg. Zij verlangde naar een gezag, dat de begrippelijke correspondenties van het bovenwereldlijk wonderverhaal zou fixeeren voorgoèd, in naam van „het" Absolute. Dat gezag komt, in den vorm van een of andere Kerk, dat gezag komt omdat de theïstische mentaliteit ernaar smacht. En niet omgekeerd. Het gezag maakt de geloovigen niet, de geloovigen maken het gezag. Wel zal de gezaghebber, als hij er eenmaal is, vaak méér willen zijn dan de menschheid eens wilde. Als de gezaghebber voelt, dat hij toch op den keper beschouwd maar bevrediger is van een verlangen van anderen, bevrediger ten bate van die anderen alléén, krijgt hij allicht een dictatorsneiging. Maar toch, die neiging is secundair, zij is een compensatieneiging. Gezag, kerkelijk gezag nu, wordt primair gewenscht door het theïstische volk, secundair „verscherpt" door den gezaghebber zelf.

In diepste werkelijkheid doet het gezag wat het theïstische volk wenscht: het fixeert de begrippelijke correspondenties van het bovenwereldlijk wonderverhaal, het formuleert het *dogma*. Het dogma is niets anders dan een autoritaire begripsvastlegging van zulk een begrippelijke correspondentie. Of het dogma „begrijpelijk" is, is een tweede; „begrippelijk" is het zeker. We lezen b.v. in het Bijbelverhaal van Jezus Christus, dat Jezus zegt: Ik en de Vader zijn één, ik ben uit den vader gekomen en ga naar den Vader terug, als ik bij den Vader ben teruggekeerd zal ik U den Heiligen Geest zenden. Het dogma fixeert: De Vader is God, de Zoon is God, de Heilige Geest is God. Drie goddelijke Personen in één goddelijke essentie. De Zoon wordt „gegenereerd" uit den Vader, de Heilige Geest komt voort, „procedeert", uit den Vader en den Zoon tezamen. Ziet, dat is begrippelijke taal. Of en hoe zij begrijpelijk is, blijft iets anders.

Zooeven sprak ik over een secundaire neiging van kerkelijk gezag, een neiging waardoor dat gezag (zij het direct definieerend of alleen dóórgevend) zichzelf „verscherpt". Maar er is nog een andere secundaire neiging. De gezaghebber resp. gezagdóórgever komt tot deze ontdekking: Het geloovige volk wil begrippelijke vastheid, niet om der waarheid wille, maar om van levenswaarheid áf te komen. Want levenswaarheid, „zin" (begrippelijke of vóórbegrippelijke) eischt persoonlijke beleving. En vastlegging op de wijze van dogma, vastlegging door een ánder, vastlegging „bij procuratie", suggereert het geloovige volk dat het nu maar nederig hoeft ná te zeggen, zónder persoonlijke beleving. De gezaghebber of gezagdoorgever gaat nu lijden onder een teleurstelling, die, om te beginnen, allerliefst naïef is. De goeierd had zich verbeeld, dat die daar nièt maling hadden aan „zin"! Maar allengs komt de neiging in hem op (des te sterker naarmate hij meer waarheidlievend is) de gemakzuchtige kudde te laten wat zij is, zijn eigen leven van haar af te scheiden en in de geloovige collectiviteit alleen te komen, collectief vermomd. Zoo gaat het óók. En noem zoo iemand niet lichtvaardig een huichelaar. Hij kán vaak niet anders, en hij lijdt... nu niet meer naïef.

Tusschen haakjes: Wat moeten wij nu, philosopheerende, met zulk een dogma doen? Moeten wij bewijzen, dat het met al zijn begrippelijkheid onbegrijpelijke onwaarheid is? Och, een verstandelijke weerlegging is hier gewoonlijk al heel gemakkelijk. Zoo komen we er echter „wijsgeerig" niet, zoo komen we niet tot „inzicht" in het dogma. Het dogma ontstaat in allereerste instantie doordat de absolutistische mentaliteit toch óók door het relativistische accent werd aangedaan en dus eenigszins naar het relationistische overhelde. De dogmatische theïst heeft een relatieïnjectie gehad. Zuiver wijsgeerig hebben we die relatie te ontdekken, want zij is toch een beginwaarheid. Als we dát gedaan hebben, hebben we het dogma wijsgeerig verklaard, hebben we den „zin" ervan laten spreken. Eerder niet. — Haakjes gesloten.

Wij gaan nu verder met de kenschetsing van de absolutistische resp. theïstische mentaliteit. Hoe is haar denking, haar denkgang? De wetenschap onderscheidt tweeërlei denkgang, de *de*ductieve en de *in*ductieve. De deductieve redeneering gaat uit van een beginsel naar de veelheid van waarneming, en dat beginsel is een begrip dat de veelheid van waarneming overziet en daarom iets in de veelheid van waarneming voorzegt. De bekende quadraatwet van den vrijen val b.v. voorzegt, hoe een steen vallen zal. De inductieve redeneering gaat uit van de veelheid van waarneming om tot één beginsel, één begrip te komen. Darwin b.v. ging uit van uitgebreid feitenmateriaal om te komen tot zijn begrip „evolutie". We zeggen nù, dat de evolutie in Darwinistische opvatting geen evolutie heeten mag omdat zij alleen variatie en geen mutatie kent. De evolutie van Darwin is nog geen evolutie maar alleen eenheid van alle leven. In ieder geval, Darwin redeneerde *in*ductief. Als we de deductieve en inductieve redeneering, beide, grof-grafisch voorstellen door een driehoek, dan gaat de denking bij de deductie uit van den tophoek naar de basis, en dan gaat de denking bij de inductie uit van de basis naar den tophoek. Ik weet wel, dat U die grafische voorstelling niet noodig hebt om deductie en inductie te onderscheiden. Maar ik geef ze toch om U even het diepgrijpende onderscheid te doen opmerken tusschen een grafische voorstelling en een figuur, met name de Taufiguur. Een figuur is een begripsveruiterlijking, in een figuur „verschijnt" een begrip. Een grafische voorstelling is maar een aanduiding, een substitueerende aanduiding, die gelegenheid geeft op het bord of op 't papier iets aan te wijzen.

De tweeërlei redeneering, in de wetenschap welbekend, is niet „uitgevonden", zij is iets almenschelijks, dat we ook vinden bij theïstischen en deterministischen denkgang.

Hoe redeneert dan de absolutist, hoe redeneert de theïst? Natuurlijk *de*ductief. Vanuit zijn Godsbegrip ziet hij de Wereld, álles. God immers is voor hem de eenige

werkelijkheid „op zichzelf", de heele Wereld is van God volkomen afhankelijk (en God vooral nièt afhankelijk, wederzijds afhankelijk van de Wereld!) Alle natuurwetten zijn Gods wetten, alle wonderen zijn wonderen van God.

En laat ik nu maar dadelijk, overgaande naar de relativistische, deterministische mentaliteit, zeggen, dat déze mentaliteit inductief redeneert. Zij gaat uit van vele waarnemingen om die samen te grijpen in één begrip. Zij controleert ook wel haar inducties door de deductie, maar om de inductie is het bij haar toch te doen. Het begrip „oorzakelijke samenhang" is al inductief gewonnen.

Maar de determinist is weer niet uitsluìtend determinist. Hij is niet geheel zònder het absolutistische accent. En als nu de A-beleving tot hem doordringt, wat zal hij dan doen? Vooreerst kan hij iets wat de absolutist niet kan. Hij kan zich veel gemakkelijker tegen zijn contraaccent teweer stellen dan de absolutist. De betrekkelijkheidsindruk heeft ceteris paribus meer „greep" op den mensch dan het absoluteitsbegrip. Daarom kan de absolutist zich niet afdoende teweer stellen als het relatieve „op hem afkomt". Hij moet dan dat relatieve absolutistisch verstrakken, maar hij kan het niet wegsturen. Er is wel zooiets als wat de Duitschers „Weltflucht" noemen, maar dat helpt weinig. De monnik neemt zijn zintuigen en zijn zinnen en zijn hart mee in de kloostercel. De relativist echter kan zich vaak gemakkelijk van zijn absolutistisch tegenaccent afmaken. Op de wijze van handeling gezegd: de relativiteit is opdringerig, maar God is bescheiden. De determinist kan b.v. een empirisch vak beoefenen, waarin de inductie sterk op den voorgrond treedt. Zulk een vak geeft dan allerlei inductieve bevrediging, die de behoefte aan absolutistische gelding opzij schuift.

Maar altijd en bij alle relativisten lukt dat tòch niet. En dàn gebeurt er iets heel typisch. Dan slaat de deductieve, absolutistische denking in bij de relativistische mentaliteit. Dan gaat de relativist óók deductief denken.

Maar hij gaat dan niet uit, zooals het bij de goede deductie hoort, van een begrip, hij gaat dan uit van een zintuigelijken en niet tot begrip verwerkten indruk uit de betrekkelijkheid, een indruk van een ding of een feit. Hij interpreteert dan de heele Wereld vanuit dat ding of dat feit, dat nu een buitensporige gewichtigheid krijgt. Zoo ontstaat de relativistische gewichtigheidswaan. We zullen ook een relationistischen gewichtigheidswaan leeren kennen, en voorloopig zij gezegd, dat de relationistische hiërarchisch is, de relativistische niet. De relativistische gewichtigheidswaan blijft bij de graadverschillen van de Wereld. Al héél onhiërarchisch toont hij zich als hij zich bepaalt tot ruimtelijke vergrootingen, waarin een mensch zich b.v. verbeeldt, dat zijn lichaam ontzaglijk lang is of sommige lichaamsdeelen enorme afmetingen hebben. Onhiërarchisch toont hij zich ook als buitensporige gewichtigheid wordt toegekend aan sommige handelingen, die dan tot „ritueele" handelingen (telkens in dwang te herhalen) worden verzwaard. En áls de relativistische gewichtigheidswaan ook zooiets als waardigheidswaan wordt, is die waardigheid toch alleen maatschappelijk, niet wezenlijk. Het buitensporige waardigheidsgevoel is dan „barongevoel" of iets dergelijks. Enfin, psychologen en psychiaters zij het overgelaten, zulke abnormaliteiten uitvoerig te beschrijven en ook oorzakelijk te verklaren. Wijsgeerig en principieel hebben wij dit te zeggen: hier is het absolutistisch accent ingeslagen bij relativistische mentaliteit en heeft daar een relativistische, verkeerde deductie doen ontstaan.

Tenslotte het derde type, het relationistische. Relationistische menschen ontmoeten we in het cultuurleven van onze dagen ook. Zij zijn niet zoo talrijk als de menschen met eenzijdig accent, maar zij zijn er toch. Wij kunnen ze allen *mysticisten* noemen. Als ze veel op den koop toe kunnen nemen, kunnen zij zich aansluiten bij een van de groepen, waartoe het moderne mysticisme zich differentieert. Ik zal geen van die groepen noemen, omdat het ons alleen te doen is om het weervinden van het relationistische accent in onzen tijd. Het is waar,

dat in die groepen ook wel aan „occultisme" gedaan wordt. Maar als we ons in de mentaliteit van de leden goed indenken, zien we, dat occultisme toch maar een bijvoegsel is. In diepste diepte willen die menschen zich inleven in „het" Leven, zich inleven in het Mysterie. Ik kan hier niet spreken van een sterk op den voorgrond tredend type. De mystisch aangelegde mensch treedt juist nièt graag op den voorgrond, een zekere eenkennigheid is hem eigen. Lang niet alle relationisten sluiten zich aan bij een van de groepen waarvan ik zooeven sprak. Vele blijven in de verstrooiïng, en áls zij toetreden tot een vereeniging doen zij dat doorgaans maar om niet al te veel last te hebben van hun oncollectiviteit, die „men" zoo kwalijk neemt.

De afwezigheid van vertoonzucht, de afkeer van te verschijnen, heeft bij den mystisch aangelegden mensch een scherp-wijsgeerige reden. Wij situeerden dien mensch onder AR, en, inderdaad, AR „verschijnt" niet. Waarom niet? A is „de" innerlijkheid, die in „de" uiterlijke Wereld verschijnt. En R is „de" uiterlijke verschijning van A. Verschijnen, vormnemen of vormgeven, is zich veruiterlijken. AR is echter noch innerlijk noch uiterlijk, het is innerlijk en uiterlijk *in eenen*. Dat kan dus noch verschijnen noch verschijning zijn. AR is de Godheid, het Leven, het Bewustzijn,... het Mysterie. Mysterie is een Grieksch woord, dat „verborgenheid" beteekent. Is het mysterie dan verborgenheid zonder meer? Als het zoo was, zouden wij er over moeten zwijgen. Het is verborgenheid in dezen zin, dat het nięt verschijnt, *maar* er is een andere wijze van kenbaarmaken dan vormgeven of vormnemen. Hier heeft de orthodoxie het juiste woord gevonden: *openbaring*. Baring is hier niet bevalling, maar draging (vgl.: het instrument van dragen, de baar, pleonastisch: de draagbaar). Openbaring is inwezen: overdraging-in-openheid, overdraging van het eene leven in het andere, van het eene bewustzijn in het andere. Duitsche psychologen hebben hiervoor ook het woord „Einfühlung". Maar dat is toch te beperkt tot gevoel. Bewustzijn kan zich, dieper nog, aan ander be-

wustzijn openbaren door in*denk*ing. In ieder geval, bewustzijn verschijnt niet aan bewustzijn, leven verschijnt niet aan leven, mysterie verschijnt niet aan mysterie. De kenbaarmaking is hier ánders: zij is de *doordringing*. We zullen later op die doordringing terugkomen. Voor de kenschetsing van de relationistische resp. mysticistische mentaliteit is dit voorloopig voldoende.

Bewustzijn kan niet aan bewustzijn verschijnen en evenmin kan, althans van mensch tot mensch, het eene bewustzijn het andere *direct* doordringen. Wij hebben daartoe bewustzijns*inhouden* noodig, bewustzijnsinhouden met bepaalde bedoeling: emoties en begrippen. Emoties hebben de bedoeling te prikkelen tot bewustzijnsdoordringing, begrippen sluiten het bewustzijnscontact. Bewustzijnsinhoud kan innerlijke term zijn in relatie tot uiterlijken term, bewustzijnsinhoud kan verschijnen. Verscheen ons Godsbegrip niet in de Taufiguur? Bewustzijn zèlf echter verschijnt niet, bewustzijn zèlf is mysterie.

Omdat het relationistische accent evenredig is, heeft de relationistische mensch als zoodanig geen last van het inslaan van een eenzijdig tegenaccent. Toch kan hij dwalen, dwalen op eigen wijze. De mysticus is georiënteerd in de universeele relatie zelf, het Leven zelf. Het Leven echter heeft levensgraden, die, zooals we later zullen zien, niet continu maar contigu in elkaar overgaan. Kort: het Leven is *hiërarchisch* geordend. In de hiërarchische waardebepaling nu kan de mysticus dwalen. Hij kan zichzelf een te hoogen hiërarchischen graad toekennen, en dan hebben we te doen met den hiërarchischen gewichtigheidswaan, wel te onderscheiden van den niet-hiërarchischen, relativistischen, dien we zooeven bespraken. In „profetenwaan" kunnen we allen hiërarchischen gewichtigheidswaan samenvatten. Die waan kan ook passief zijn. De mysticus kan ook een ander mensch hiërarchisch te hoog aanslaan. Dan ontstaat een knielzucht, die dikwijls tragisch wordt als ze ons tot knielen brengt voor een onwaardige. Maar toch, het Leven is hiërarchisch geordend, en waar de hiërarchie, zij het met dwaling, erkend en beleefd wordt, is

„heele", universeel-heele, „heilige" beleving. Hiërarchische dwalingen blijven toch in de groote waarheid: dat het Leven hiërarchisch is geordend. Wij zullen ons over de hiërarchische dwalingen des te minder ergeren naarmate wij zekerder inzien, dat het Leven inderdaad hiërarchisch is en naarmate wij rustiger afwachten, welken hiërarchischen graad het Leven ons zal toekennen.

Mystieken zijn relationisten, en relationisten zijn mystieken. Onze wijsbegeerte is niets anders dan mystiek, beleving van Mysterie. Mystiek echter, die tot scherpe begrippelijkheid komen wil, om scherp, intensdoordringend contact te leggen van bewustzijn tot bewustzijn. Wie al wat niet verschijnt „vaag" noemt, moge ook meenen, dat mystiek uiterààrd vaag moèt zijn. Maar wie de openbaring kent... weet beter.

Nog even: ik heb mijn wijze van denken „gewijde wijsbegeerte" genoemd. Zij is gewijd, omdat zij relationistisch is en dus al haar gedachten in intiem verband brengt met de universeele, wijde relatie. Ja, „gewijde wijsbegeerte" is een pleonasme, want wijsbegeerte is relationistisch, zij is gewijd, of zij is géén wijsbegeerte. Maar een pleonasme is niet altijd een fout. Een pleonasme is vaak noodig als we een noodigen nadruk willen leggen. Die noodige nadruk is hier het relationistische accent, het scherp te begrijpen relationistische accent.

III.

Voor het woord absoluut hebben wij die eene beteekenis gereserveerd: wat graadverschil uit eigen wezen uitsluit. En het absoluut absolute is dan: wat *alle* graadverschil uit eigen wezen uitsluit, in relatie tot àlles.

Wij zullen niet licht meer de fout maken, in het absoluut absolute tóch een graad te leggen, al blijft de neiging tot die fout nog doorwerken, òòk in ons. Maar wij zijn uitzonderingen. De menschen daarbuiten leggen in het absolute altijd een volmaaktheidsgraad. In ieder geval, in het absoluut absolute leggen ze den allerhóógsten volmaaktheidsgraad. Spreekt maar eens met iemand daarbuiten over „God". Hij zal waarschijnlijk beginnen met grif toe te geven, dat God geïdentificeerd moet worden met het absoluut absolute. Vijf minuten daarna is God toch weer heel iets anders: de volmaaktheid zelf.

Nog eens: wij zullen die fout niet licht meer maken. Maar dat is niet voldoende. Wij moeten ook weten, waaraan de neiging tot die fout te wijten is. Wij moeten de redenen van die neiging nauwkeurig kennen.

Eén reden hebben we al genoemd. Een psychologische: semitisch atavisme zit ons in 't bloed, en daarom willen we God als Bestaandheid. Wat bestaat heeft graden, wat bestaat beweegt, het bestaat-en-vergaat, het wordt. Er zijn nog drie andere redenen, die ik nu een voor een aan het woord laat komen.

De eerste is weer psychologisch. We spreken hier niet over speciale vakpsychologie. Maar ik mag die reden toch niet overslaan, daar is zij te almenschelijk voor. Ik bepaal me hierbij tot het Godsbegrip. Het Godsbegrip is een menschelijke ontdekking. Hoever het bewustzijn van de dieren gaat, weten we niet nauwkeurig. Maar een Godsbegrip heeft een dier niet. Heel voorzichtig gezegd:

wij, menschen, vinden het vanzelfsprekend, dat de dieren niet aan Godsbegrip toe zijn. Wij beschouwen het Godsbegrip als een specifiek menschelijk, bovendierlijk begrip. En wat gebeurt er telkens en telkens weer met een ontdekking? Dit: de ontdekker vindt zijn ontdekking „glorieus", hij „emphatizeert" haar. En zoo hebben wij menschen de neiging, „ons" Godsbegrip zoo hoog mogelijk aan te slaan. Wij hebben de neiging, het Godsbegrip te zien als begrip van iets héél hoogs. Wat de „Koning der Schepping" ontdekt, wat alleen hij ontdekken kan, moet toch wel voortreffelijk zijn! Om God nu heel hoog te schatten moeten wij Hem schatten, d.i. we moeten Hem een graad toekennen. Dat doen de menschen dan ook, bijna allemaal. En als iemand ons tot rede brengt, en we inderdaad begrippelijk aanvaard hebben, dat het absoluut absolute geïdentificeerd moet worden met God, en dat het absoluut absolute toch allen graad moet uitsluiten, zoowel opklimmend naar een maximum als neerdalend naar een minimum — dan nóg blijft héél lang de neiging in ons, te denken aan een volmaakten God. We wéten dat natuurlijk niet altijd, maar onderbewust denken we toch heel lang nog in dié richting. De mensch wordt mensch doordat hij, in vaag gevoel of in scherp begrip, het absoluut absolute ontdekt. De mensch wordt harmonisch denkend mensch doordat hij gaat inzien, dat God en Wereld volslagen onvergelijkbare tegendeelen zijn — het eene een-en-al graadverschil, het andere een-en-al „geen graad". Dàn eerst legt de mensch het „evenredige" accent in zijn denken.

De tweede reden is wijsgeerig. Uitvoeriger: het is wijsgeerig te verklaren, hoe het komt, dat de mensch zoo „gereedelijk" het volmaakte met het absolute verwisselen kàn (het relatief absolute nu èn het absoluut absolute). En die verklaring is in 't kort deze: De visueele voorstelling van een absoluteitsbegrip valt volkomen samen met (is geheel gelijkvormig aan) de visueele voorstelling van een „limite".

Wat is een limite? Een limite is een volmaaktheid, die in een reeks dichter en dichter benaderd wordt, maar

in het moment van bereiking de reeks te buiten gaat. We mogen haar een „excessieve" volmaaktheid noemen. Bij voorbeeld: de mathematicus noemt den cirkel limite van den regelmatigen veelhoek. Hoe meer hoeken resp. zijden de regelmatige veelhoek heeft, des te dichter nadert hij den cirkel. Een regelmatige veelhoek met oneindig-vele hoeken is een cirkel, de cirkel is limite van den regelmatigen veelhoek. We gebruiken nu het woord „limite" in radicalen, Euclidischen zin. Moderne, „realistische" meetkunde heeft een andere limite. Een limite namelijk, die niet vrij van alle empirie ten uiterste wordt doorgevoerd, maar „geremd" wordt gedacht door de fundamenteele bestaansvoorwaarden van de Wereld. Over die realistische limite zwijg ik verder, zij heeft hier niet mee te maken. Juist de limite in Euclidischen, radicalen zin wordt niet „uigevonden" maar „ontdekt" in het menschelijk bewustzijn. Wat ik zooeven b.v. zei van den cirkel als limite van regelmatigen veelhoek, is een manifesteering van iets dat latent, onderbewust, in ieder mensch aanwezig is. Met de „realistische" limite is dat niet zoo. En juist dat in alle menschen schuilende Euclidische limitebegrip is een *volmaaktheids*begrip. De cirkel, als limite van regelmatigen veelhoek, is de regelmatige veelhoek in uiterst-volmaakte regelmatigheid.

Welnu, de visueele voorstelling van een absoluteitsbegrip is volkomen gelijkvormig aan een visueele limitevoorstelling. We blijven nog bij het cirkelvoorbeeld. Als we visueel den limitairen cirkel voorstellen, verschilt die voorstelling niet in het minst van de visueele voorstelling van het begrip *absolute* cirkel. De *auditieve* woordinterpretatie verschilt. De voorstelling van den limitairen cirkel interpreteer ik als voorstelling van hoogsten graad, volmaaktheidsgraad van regelmatigheid. De voorstelling van den absoluten cirkel interpreteer ik als voorstelling van „géén graad". En dit alles vind ik niet uit, maar ik ontdek het als iets wat in alle menschelijk bewustzijn althans „schuilt". Zoodra mijn aandacht voor de woordinterpretatie van de twee genoemde visueele voorstellingen verdwijnt, vallen die twee woordloos samen, en

de verwisseling ligt voor de hand. Te méér, daar de woordinterpretatie nooit zoo definitief en zoo scherp naar voren komt als de visueele voorstelling; de visueele voorstelling heeft meer „greep" in ons bewustzijn. Ziet, dit alles schuilt in ieder mensch en werkt des te machtiger naarmate het meer onderbewust dus minder controleerbaar werkt. Zoo wordt de verwisseling van absoluut en limitair, absoluut en volmaakt, wel héél voor-de-hand-liggend. En omgekeerd: waar zij nièt voor de hand ligt, kan er ook van absoluteit geen sprake zijn. We zullen het niet in ons hoofd halen te denken aan een absoluut paard. Waarom niet? Omdat een limite van paard óók ondenkbaar is. Een visueele absoluteitsvoorstelling kan niets anders zijn dan een mathematische figuur, en die kan weer niet anders dan samenvallen met een visueele limitevoorstelling. Onze Taufiguur b.v. is een visueele absoluteitsvoorstelling als mathematisch gevonden figuur. Maar zij kan ook geïnterpreteerd worden als limitevoorstelling van centralen afstand. Zoo zien we nu heel duidelijk, dat een figuur niets zegt zonder woordinterpretatie. Zij zegt ons wèl, in haar scherpte, wat woord alleen ons nooit zou kunnen zeggen. Dat ontdekten wij, toen de Taufiguur de duïteit openbaarde van de volstrekte tegendeelen in het wezen van het absoluut absolute, en daarom ook de verscheidenheidsverandering in de Wereld. Maar, ook als de visueele zegging de woordinterpretatie *overschrijdt,* moet de woordinterpretatie haar *begeleiden*.

Ten slotte de derde reden. Zij is psychologisch en wijsgeerig tevens. Wanneer we God denken als een wezen in den allerhoogsten graad van volmaaktheid, denken we meteen God en Wereld als volslagen onvergelijkbare tegendeelen wèg. Dan denken we dus ook de universeele relatie weg, en het universeele zet zich in ons bewustzijn om tot het „collectieve". We voelen om te beginnen allemaal wel, dat collectiviteit heel iets anders is dan universaliteit. Maar we kunnen nu heel duidelijk zeggen, wat we onder collectiviteit en universaliteit te verstaan hebben. Universaliteit, „de"

universaliteit, is het wezen van „de" relatie, relatie van volslagen onvergelijkbare tegendeelen. Collectiviteit is algemeenheid, waarin juist het vergelijkbare het eenig kenmerkende is. Een geestelijke collectiviteit van menschen b.v. is een geheel van menschen, wier gedachten genoeg op elkaar lijken, genoeg met elkaar „overeenstemmen" om iets te gelooven „met z'n allen". Een geestelijke universaliteit echter is een eenheid als uitwerking van het zich indenken in de universeele relatie. Nu is het volkomen waar, dat bij een geestelijke universaliteit de menschen het ook wel met elkaar „eens" kunnen zijn. Maar dat is hier secundair. Primair is, dat zij met elkaar één zijn. Een, in hun individueele verschillen, doordat zij allen, en in diepste wezen, begeeren op te gaan in de ééne universeele relatie, „de" onomkeerbare relatie. Eens zijn met elkaar is maar „overeenstemming" van gedachten, en we hebben gezien, dat overeenstemming geen waarheid is, geen levende waarheid in strikten, wijsgeerigen zin. Die overeenstemming is wel tot op zekere hoogte noodig als voorbereiding, als wegbaning tot levende eenheid. Wij zijn het hier herhaaldelijk met elkaar tot op zekere hoogte „eens", maar wij weten toch allemaal wel, dat het dààrom hier niet gaat. Wat wij hier als primaire samenheid beleven is het samen-één zijn, de eenzaamheid met elkaar. Wij luisteren hier allen naar de eene universeele relatie, het eene universeele bewustzijn, om dààrin een te zijn. Wij luisteren allen, U, terwijl ik spreek, onhoorbaar, ik, sprekende, hoorbaar. Maar luisteren naar dat ééne doen wij allen. En als we in onze discussie spreken in woord en wederwoord — waarom ànders doen we het dan om beter te kunnen luisteren naar dat ééne! Juist deze bedoeling legt van mensch tot mensch universeel contact, juist door deze bedoeling zijn menschen samen geen collectiviteit, geen communiteit, maar „communie". Waar deze bedoeling geheel ontbreekt, is van universaliteit geen sprake.

En als we nu eens rondkijken onder de menschen, zien we, dat „collectiviteit" een zeer begeerd iets is. De

drang naar collectiviteit doet b.v. al die vereenigingen ontstaan met beginselverklaringen, reglementen, besturen en vooral propagandapogingen (optochten!), die de collectiviteit versterken willen door het aantal leden of althans eenszijners te vergrooten. Practisch nut en practische noodzaak doen hier natuurlijk geducht mee. Maar de drang naar collectiviteit zien wij toch duidelijk als iets heel anders nog. 't Is de drang van individuen, nièt op te gaan in het universeele en elkaar te helpen, het universeele wèg te houden. Collectiviteit wordt valschelijk gezien als tegenstelling tot individualiteit. Collectiviteit is juist een probaat middel om elkaar te steunen in het individu-blijven. „Wij kunnen geen van allen alleen zijn met God en Wereld. Laten we elkaar dan helpen, die eenzaamheid vèr te houden." Dàt zouden collectiviteitsmenschen tot elkaar zeggen àls ze zeiden wat onderbewust, ongeweten, in hen omgaat. Zeker, de individuen moeten in de collectiviteit wel een stukje individualiteit prijs geven — maar dat doen ze gereedelijk om zich tegen „erger" te verzekeren. En zóó wordt de relatie van God en Wereld weggewerkt en God alleen toegelaten als de Volmaakte, ja, ja, het volmaakte... Individu.

Voor ons, die vooral niet collectief maar universeel willen zijn in ons denken, is het van groot belang, de collectiviteit goèd te doorzien. Ik ga daarom nog even op dit chapiter door. Laat me U een „toonbeeld" geven van collectiviteit. Een heel krasse collectieve afwering van universeele relatie, afwering in een uiterste realisme. We zeiden, dat relatiedenken *soepel* denken is. Inderdaad, geestelijke soepelheid is kenmerkend voor relatiedenken, en „geestigheid" is er een facet van. Die geestelijke soepelheid — élégance mogen we zeggen in tegenstelling tot sluwe debathandigheid — is meteen geestelijke „beschaving", geestelijke voornaamheid. En nu is het een bekend feit, herhaaldelijk in realistische literatuur beschreven, dat héél veel menschen in „gezellig samenzijn" al spoedig en spontaan een collectiviteit vormen tot afweer van geestelijke voornaamheid. Dat doen ze, om de relatie, met name de universeele

relatie, vèr te houden. Ze doen het onderbewust. Maar ze doèn het, ze voelen zich zoo prettig als ze lekker banaal kunnen zijn, *samen*, met onderlingen bijval. Dan is immers de hiërarchie weg, die wij gesitueerd hebben onder de universeele relatie. Wat ze wèten, doet er nu niet toe. Maar in diepste wezen zijn ze blij, dat zij de Godheid de deur gewezen hebben. Wij bedoelen dit natuurlijk heelemaal niet in „puriteinschen" zin, die bepaalde geestigheden verbiedt. De werkelijk geestige mensch kan geestig zijn over alle onderwerpen. Wie niet om een erotische geestigheid lachen kan *als ze maar geestig is*, is daarom nog lang niet geestelijk d.i. relationistisch en wel op redelijk peil. Maar het lachen om banale viezigheid, alléén vies en niet geestig — dat is, onbegrepen en in spontaan instinct, het samen weglachen van „de" relatie, die immers hiërarchisch is. Hier wordt de universeele relatie in den letterlijken zin van het woord *uit*gelachen, wèggelachen. Hier wordt de universeele relatie gehoond, die, hiërarchisch, naar verhevenheid stuwt en tot verhevenheid roept. Ziehier de psychologie en meteen den wijsgeerigen zin van de „vieze mop", waarin strenge moralisten nieteens een „kleine" zonde zien, als ze maar niet erotisch is. Zoo een plezier toont ons de collectiviteit heel duidelijk in volle actie. Het toont ons de collectiviteit in uiterste verschil van universaliteit. Collectiviteit komt zeer gevarieerd voor. Maar zij is alijd, meer of minder, niet alleen gemeenschappelijk maar ook in den ongunstigen zin van het woord „gemeen". En omgekeerd: universaliteit onder menschen is altijd beschaafd, waardig, voornaam.

Compositorisch als ik in mijn denken en spreken ben, geef ik nu een korte beschouwing over een précair begrip, dat ik echter toch bespreek omdat het compositorisch hierbij hoort: het begrip kuischheid. Kuischheid heeft meer dan eene beteekenis, en in-den-grond twee, waartoe alle andere zijn terug te brengen. Er is sociale kuischheid, en die is niets anders dan het niet „hinderlijk zijn" op een bepaalde wijze. Bij die sociale kuischheid hoort b.v. ook, hier zus en daar zoo, de plicht van echt-

genooten, elkaar sexueel niet te hinderen. Maar er is een andere kuischheid, die van het sociale, het collectieve, wèl te onderscheiden is: de persoonlijke adel van erotisch leven. Die is niet collectief, in geen enkelen vorm, die is universeel. En daarom ook eenzaam, zij is de adel onzer eenzaamheid. Diè kuischheid is erotische beschaving. Zij is relationistisch, hiërarchisch. En dit is de wijsgeerige reden van haar zoo spontane anticollectieve neiging, het schaamtegevoel.

Ik heb wel eens gezegd, dat een wijsgeer niet „moralizeert". Zijn wij nu tòch niet aan het moralizeeren gegaan? Welneen! Moralisten, zelf collectief georiënteerd, beschouwen de menschelijke gedragingen naar collectivistische normen. Wat in een bepaalde collectiviteit collectief nuttig is, is daar goed. Wat in een bepaalde collectiviteit collectief schadelijk is, is daar slecht. En, hoe raar het ook klinke, voor die moralisten hoort God òòk bij collectiviteit. Hij is de Alvolmaakte wel, maar dan toch het alvolmaakte... Individu. Wij weten ook wel, dat de collectiviteit er is en dat zij machtig is en wij zullen haar niet noodeloos hinderen. Maar als wij menschelijke gedragingen en emoties en gedachten wijsgeerig situeeren (waarbij psychologische situeering nooit heelemaal is uit te sluiten), dan doen wij dat op onze relationistische wijze. En dat wij dan bij gelegenheid ook „gevoelig" worden, doet aan onze diepere redelijkheid niets af. Neen, wij moralizeeren niet, wij situeeren wijsgeerig, relationistisch, en ook psychologisch in zooverre dit voor de wijsgeerige situeering noodig of dienstig is.

En zoo situeeren we tenslotte, vóór we pauzeeren, nog een begrip, dat voor den Wereldoorlog zeer gangbaar werd, maar in de nationalistische strevingen onzer dagen op den achtergrond is geraakt: menschenliefde, zonder onderscheid van natie, ras, enz. Is die menschenliefde als collectieve liefde mogelijk? Tolstoi heeft die vraag al gesteld en geantwoord: neen. Wij kunnen één mensch liefhebben, twee, drie, vier... maar als de liefde collectief is, wordt ze „verdund" bij stijgend aantal. En als collectieve liefde àlle menschen betreft, is zij practisch

nul. Alleen als menschenliefde geconcentreerd wordt in èèn mensch, die allen vertegenwoordigt, een ideaalmensch, die voor Tolstoi Jezus Christus is, dán kan zij alle menschen omvatten *in dien eenen.*

We gaan met Tolstoi mee — alleen is het ééne, dat onze liefde wijdt: de universeele relatie, de Godheid. Als zij voor ons „de" werkelijkheid is en wij in haar willen opgaan, omvat ons bewustzijn niet alleen alle menschen maar alle individuen, omdat alle individuen — we zullen dit straks methodisch uitwerken — verbizonderingen zijn van de Godheid, dus, au fond, de Godheid zelve. En voor zoover ons bewustzijn naar steeds dieper en hooger en werkelijker beleving van dit universeele streeft, mogen we het liefde noemen, universeel liefhebben. De uniciteit van het individu, de eigenheid van natie of ras wordt hierbij niet weggecijferd maar juist geëerbiedigd. In de meest doorgevoerde verbizondering, den mensch als individu, is tóch de „heele" Godheid. Prof. Jordan en Dr. Kruseman hebben voor dezen Kring onlangs het neo-vitalisme verklaard. „Het individueele leven", heette het toen, „is geheel in het geheele individu, maar ook geheel in ieder deel van het individu." Welnu, dit is waar in volle waarheid voor „het" Leven, de Godheid. De Godheid is geheel in het geheele Heelal, maar ook geheel in ieder „geval" van het Heelal, in ieder individu. Het individu leeft „heel", al is het ook in een bepaalde levenshoogte, in een bepaalden hiërarchischen graad. Die graad is de hoogte, waarop het bewust wordt, verbizondering te zijn van „het" Leven. Zóó hebben wij het individu lief... ieder individu, plant, dier, mensch.

*

* *

Het wordt tijd, dat wij onze *methode* bespreken. Maar eerst de beteekenis van nog drie cardinale woorden. Geen nieuwe woorden nu, ze zijn allang gebruikelijk in wetenschappelijk werk. In de beweging onderscheiden we drieërlei overgang: de *continue,* de *discontinue,* de

contigue. En kortweg mogen we dus spreken van continue, discontinue en contigue beweging.

Continu noemen we een beweging, als zij dóórgaat, al maar dóórgaat, zonder eenige onderbreking. Als we b.v. eenparige beweging denken in een cirkellijn, dan is die beweging continu. Dit is een duidelijk voorbeeld van continue beweging. Maar ook niet meer dan een voorbeeld. We hebben al gezegd, dat de Wereld, in relatie tot God, volkomen continue beweging is, maar nièt als simpele eenparigheid. De Wereld beweegt, in relatie tot God, wezenlijk gepaard als relativeering van de volstrekte gepaardheid, die we visualizeeren in de Taufiguur. Die beweging is dus beweging in verscheidenheid, overgang van de eene verscheidenheid in de andere. Maar met dat al, die overgang is continu *in relatie tot God*. In die relatie is de Wereld beweging zonder de minste onderbreking. *)

De *discontinue* overgang, resp. discontinue beweging, is diametraal tegenovergesteld aan den continuen overgang, resp. de continue beweging. Discontinue overgang is een sprongverandering zonder eenigen samenhang van den „terminus a quo" en den „terminus ad quem", zonder eenigen samenhang van het waarvandaan en het waarheen. De wonderbaarlijke Schepping b.v. waaraan orthodox Christenen gelooven, is een discontinue overgang in strikten zin, een overgang n.l. van volslagen géén object tot wèl object. Den discontinuen overgang hebben we bij deze gedefinieerd. Maar we moeten er onmiddellijk bijvoegen, dat hij er niet is. Zoo gaat het wel meer met definities, nietwaar? Als ik b.v. zeg „de griffioen is een fabeldier", dan heb ik den griffioen gedefinieerd. Maar daarmee is heelemaal niet gezegd, dat de griffioen zou bestaan buiten menschelijke fictie. Juist andersom: in mijn definitie is dan opgenomen, dat de griffioen niet anders is dan een product van de „Lust zum Fabulieren". Neen, discontinue overgang, in strikten zin altijd, is er niet. Als hij er was, zou hij een volstrekte gescheidenheid in het Heelal meebrengen. Dat kán niet. Hier hebben we niet te doen met een mysterie,

*) Vgl. blz. 20 en vlg.

maar met een flagrante absurditeit. Overgang zegt samenhang óók. Overgang zónder samenhang is... géén overgang. En daarom: als ik zeg, dat iets discontinu beweegt, zeg ik volkomen hetzelfde als: het beweegt nièt.

De *contigue* overgang staat, qua definitie, midden tusschen den continuen en den discontinuen. Contigue overgang is overgang met samenhang van het waarvandaan en het waarheen, maar toch zoo, dat er een grens, een drempelgrens, tusschen die twee termen overschreden moet worden. En daarom is de contigue verandering een „omslaan", een „ommezwaai". We kennen den contiguen overgang in de Euclidische meetkunde. De overgang b.v. van een cirkellijn in een raaklijn (rechte of gebogen raaklijn) is contigu. De beweging cirkellijn-en-raaklijn „gaat dóór", maar er is toch een punt in die beweging, dat overschreden moet worden, een punt, dat „drempelgrens" is. We kunnen dit ook zoo zeggen: de beweging cirkellijn-en-raaklijn ìs beweging maar ìn haar is toch ook niet-beweging. Het grenspunt is punt*stilte* ìn de beweging.

Ik schrijf weer even de U bekende letters neer:

A AR R

en vraag nu: welke van de twee mogelijke bewegingen is in AR, de continue of de contigue?

Beweegt AR wel? Ja en neen. Want AR grijpt A en R samen. R beweegt, in relatie tot A, continu. A beweegt, in relatie tot R, nièt. AR moet dus, als samengreep van A en R, beweging zijn en niet-beweging in eenen. Dit zegt ons al, dat AR „contigu" bewegen moet. We kunnen dit ook zoo uitdrukken: R beweegt continu, A discontinu, AR houdt het midden tusschen continue en discontinue beweging (= niet-beweging), en beweegt dus contigu.

Dit om te beginnen. Het wordt concreter als we ons indenken in de universeele relatie, nadrukkelijk *als bewustzijn*. En dan zien we ook, terugredeneerende, nóg eens, dat AR inderdaad bewustzijn is. Dit „terugredeneeren" is iets eigens in levende wijsbegeerte. Vakwetenschap zegt liefst iedere gedachte dadelijk zoo definitivis-

tisch mogelijk om dan naar een volgende gedachte over te stappen. Daar is levende wijsbegeerte, die immers niets anders is dan indicativeering van wat een mensch, een „heel" mensch al voelt aankomen, te levend voor. Daarom zullen we in een wijsgeerigen gedachtengang heel vaak een gedachte eerst „aangeven" om er later nauwkeuriger naar terug te redeneeren.

De universeele relatie als universeel bewustzijn! Welke overgang nu is mogelijk vanuit het universeele bewustzijn? Om te beginnen geen andere dan deze: overgang van het *universeele* naar het *bizondere*, het *individueele*. Nu krijgen we dus scherper terug wat we al vaag aangegeven hebben: het universeele bewustzijn „verbizondert" zich tot individueel bewustzijn. Is die overgang continu of contigu? Natuurlijk contigu. Als het universeele bewustzijn almaardoor geheel continu, volkomen geleidelijk veranderde, zou het universeel blijven in alle opzichten. Maar zich verbizonderend verandert het contigu, bewegend, en in die beweging is ook stilte: de drempelgrens. Het bewustzijn overschrijdt die drempelgrens. En ik noem haar *drempel*grens om haar te onderscheiden van de reeds besproken Wereldgrens, de „zich openende", de „vliedende".

Blijft het bewustzijn in zijn verbizondering? Neen, het gaat zijn verbizondering ook weer te boven en wordt zoo „wederom" universeel. Dat gebeurt als wij tot universeele en definitieve waarheid komen. Als wij b.v. het onderscheid zien tusschen tegendeelen en tegengestelden. Deze tweede overgang van het bewustzijn, overgang van het bizondere naar het nieuw-universeele, is eveneens contigu. Continue verandering in het verbizonderd bewustzijn blijft verbizonderd bewustzijn. In biologische terminologie gesproken: zoo is het een variatie, geen mutatie. Maar zóó kan het zich niet „wederom" universalizeeren. En dat doet het blijkbaar wel. Het individu kan zichzelf te boven gaan en komen tot herstelde en definitieve waarheid. Definitief in dezen zin, dat zij niet meer, nog eens, contigu verandert, maar nu continu toeneemt in macht en helderheid. Hebben we

b.v. eenmaal het onderscheid gezien tusschen tegendeelen en tegengestelden, dan kan dit inzicht wel toenemen in macht en helderheid en dat zal het doen in zooverre het leeft. Het kan nu continu toenemen in onbepaald-vele graden van volmaking, van de vaagste aanvoeling tot de indicatiefste scherpte toe, van den grofsten greep tot het fijnste begrijpen toe. Maar dat inzicht is toch definitief in dezen zin, dat het niet meer kan „omslaan", contigu.

Er zijn dus drie onderscheiden stadiën van bewustzijn. Onderscheiden „stadiën" omdat zij „drempelgrenzig" als afgeteekend worden. De overgang van het eene stadium naar het andere is logisch. Al wat we er van gezegd hebben wordt begeleid door een „moet"besef: „het kàn niet anders dan zóó". En dit moetbesef, dit logisch moetbesef (het eenige logische criterium, er is geen ander) wordt sterker en sterker als we het gezegde nog eens en nog eens doordènken. De overgang van het eene stadium naar het andere is logisch, hij is logisch in drieslag, logisch in drie stadiën, hij is *trilogisch*. Ziehier dus de beweegwijze van het universeele bewustzijn. En meteen onze methode, de *trilogie*. Want in ons denken doen wij niet anders dan ons bewustzijn en zijn beweeg inschakelen met het universeele bewustzijn en zijn trilogischen gang. Zoo vinden wij dus onze methode in de universeele relatie zèlve; niet alleen ons onderwerp, maar ook onze methode is *universeel*, wij beoefenen hier *universeele wetenschap*. Zij redeneert „trilogisch", in stadiale overgangen, drempelgrenzen overschrijdend. Zij redeneert niet absolutistisch-deductief, evenmin relativistisch-inductief, maar *trans*ductief, relationistisch-transductief.

Hoe staan de trilogische bewustzijnsstadiën ten opzichte van elkaar? Als tegendeelen of als tegengestelden? Als tegengestelden. Zij gaan immers in elkaar over en kunnen dus geen tegendeelen zijn, die wezenlijk van elkaar verschillen. Bewustzijnsverbizondering is als bewustzijnsbeperking negatief in oppositie tot het universeele bewustzijn. Het universeele bewustzijn, logisch

vóór en logisch ná zijn verbizondering, is positief. Het universeele bewustzijn, logisch ná zijn verbizondering, is „wederom" positief. In goed Nederlandsch zeggen wij dit zoo: het universeele bewustzijn *stelt* zich, *ontkent* zich en *herstelt* zich. In vreemde woorden, die we o.a. aan Hegel ontleenen, noemen we het gestelde bewustzijn *these*, het ontkende *antithese*, het herstelde *synthese*. Of ook: het gesteld-zijn van het bewustzijn *potentialiteit*, de ontkenning *actualiteit* en het herstel *idealiteit*. Ik schrijf dit alles nog eens schematisch neer:

wederom universeel	wederom positief	hersteld	synthetisch	ideëel	(3)
verbizonderd	negatief	ontkend	antithetisch	actueel	(2)
universeel	positief	gesteld	thetisch	potentieel	(1)

Er is niets tegen, hier vreemde woorden te gebruiken, àls we maar bedenken, dat zij in onze wijsbegeerte een gewijzigde beteekenis krijgen. Voor Hegel, die tegendeelen en tegengestelden niet onderscheidt, die welbeschouwd eenzijdig tegenstellig en nooit tegendeelig redeneert, is de trilogische (of, in zijn taal, „dialectische") tegenstelling adaequaat uit te drukken als een plus, een minus, en een minus-minus. Zijn trilogie is altijd voorstelbaar als een trilling, relatielooze trilling: hier, nièt-hier, wederom hier. Voor ons is dat niet zoo. Wij sluiten die Hegelsche trilogie niet heelemaal uit, wij noemen haar de „accidenteele" en zullen haar bij gelegenheid situeeren. Maar de universeele trilogie is „essentieel", d.i. wat hier trilogeert is *relatie, relatie*, en nog eens *relatie*. In essentieele trilogie stelt zich relatie als gestelde eenheid van tegendeelen. In ontkende relatie ontkent zich die eenheid: de tegendeelen gaan hier uit elkaar, wat natuurlijk geen plaatselijke distantieering is, maar een ont-eening, een desunie van zijn. En in herstelde relatie herstelt zich die eenheid: de tegendeelen worden „wederom" één, herstel is hier hereeniging, verzoening, herunie, *r*eunie van zijn. We zullen dit straks theoretisch nog met een paar opmerkingen aanvullen.

Maar eerst gaan we onze trilogie terugvinden in „gegeven" concrete werkelijkheid. En voor vanavond blijven we hierbij hoofdzakelijk dicht bij honk. We concentreeren ons bij dit terugvinden voornamelijk op het individueele bewustzijn, de bewustzijnsontkenning.

Als we willen waarmaken, dat het individu als „gegeven" *ontkenning* is, hebben we een „embarras du choix" van gedachten.

Individuen zijn „beperkt" en dus dáárom al ontkenning van universaliteit. Individuen zijn „organisch", al wat zij kennen, kennen ze „door middel van". Het individueele bewustzijn als zoodanig is geïnstrumenteerd. Oogen, ooren, enz. zijn instrumenten, *tusschen*dingen, die onloochenbaar het „uit-elkaar" zeggen. Als een individueel bewustzijn zich openbaren wil aan een ander individueel bewustzijn, moet het dat doen „door middel van" emoties en begrippen, het kan zijn inhoud uitstallen, maar nooit *direct* contact leggen van bewustzijn met bewustzijn. Wat zijn wij, organische menschen, toch stevig in ons organisme gevangen! We verbeelden ons, dat eerst organisch leven *leven* is! Organisch leven is uit-elkaar-gegaan leven, organisch leven is levensontkenning, ontkenning van het éénе universeele Leven. De fantast Swedenborg heeft dát toch wel sterk gevoeld, toen hij zeide, dat het organisme als zoodanig niet leeft, maar een „receptaculum vitae" is, een levensvaas, een levenskelk. En de vage Maeterlinck voelde toch goed, toen hij zeide, dat de dood niet is een ophouden van leven, maar „overwinning van het ééne Leven op een van zijn vele vormen".

Als we eenmaal wijsgeerig begrepen hebben, dat het individueele leven levensontkenning moèt zijn, en wel in dezen zin dat „het" Leven zich „geheel" in ieder individu „verbizondert", dan zien we deze gedachte handelend optreden als *strijd* van individu met individu. Dan doorzien we dien strijd als fataal, onvermijdelijk, en alleen op te heffen doordat het individu zichzelf weer te boven gaat, zich opnieuw universalizeert. Laten we eens aannemen, dat twee individuen zich áls individuen aan

elkaar wijsgeerig voorstellen. Het eerste individu zou zeggen: Ik ben verbizondering van het eene, heele Leven, ik ben „de" werkelijkheid in verbizonderden staat. Het andere individu zou antwoorden: Dat ben ik óók. Maar het eerste zou weer zeggen: Hoe moet dat nu! Als „de" werkelijkheid zich verbizondert, heel, heel, in mij, wat heb *jij* dan in de werkelijkheid te maken! Zoo philosophisch „spreken" de individuen niet. Maar ze doèn zoo. Ze gunnen elkaar áls individuen geen werkelijkheid. De planten bevechten elkaar onder den grond, de dieren vreten elkaar op, en menschen... bij menschen is het óók niet alles. Dat moèt zoo zijn voor zoòver individuen zich nog niet wederom universalizeeren. Met „collectiviteit" zullen wij nu niet meer àankomen. Collectiviteit kennen wij al als een gewapenden vrede ten bate van individueel behoud. In collectiviteit wordt de strijd niet opgeheven, maar de strijddrift wordt verdrongen, totdat zij met des te grooter kracht herrijst. De strijdbijl wordt begraven... maar zij wacht. O ja, het zou heel verstandig zijn als de menschen de strijdbijl niet voor tijd en wijle begroeven maar er een „nuttig" werktuig van maakten. Dat doen ze niet, dat kùnnen ze niet. Sterker dan alle practisch verstand is de in-rede-te-begrijpen waarheid, dat het individu levensontkenning is, zoolang het zich niet wederom universalizeert.

Maar als we de levensontkenning goed, consequent doorzien, ontdekken we toch ook, dat het individu telkens en telkens weer een ànder herstel vindt dan het universeele, een „voorloopig" herstel. Universeel gezien is en blijft het àls individu ontkenning. Maar in die ontkenning zelve zien we toch ook herhaalde herstellen, die nog niet aan universeel herstel toe zijn. De individueele ontkenning is namelijk ontkenning ook in dezen zin, dat in haar de Heelaltrilogie zich ontkent tot *reeks*-trilogieën, trilogieën die zich telkens en telkens weer herhalen, zij het ook op hooger peil. Dat is heel logisch, nietwaar: De ééne Heelaltrilogie, die wij ook de „cyclische trilogie" of kortweg „cyclus" noemen, is in drie stadiën afgesloten. Maar het ontkenningsstadium is ook

in dezen zin ontkenning, dat het ónafgesloten trilogieën bevat, trilogieën, waarin de Heelaltrilogie als „uitgerekt" wordt, trilogieën *in reeks*. Dat is voor den wijsgeer heel prettig. Zoo krijgt hij immers kleine trilogieën te zien, dichtbij en gereedelijk te doorschouwen. Kleine trilogieën, die „gevallen" zijn van de cyclische trilogie, en waarin hij dus analogieën vindt van den cyclus. Bij voorbeeld: instinct is een gesteldheid, het ontkent zich tot onspontaan, opzettelijk overleg, en herstelt zich tot intuïtie, zoodat intuïtie is: hersteld instinct. De intuïtie echter stelt zich weer als instinct op hooger peil, ontkent zich weer tot hooger overleg en herstelt zich weer tot hoogere (d.i. meer gedifferentieerdheid omvattende) intuïtie. Enzoovoort, in reeks. Ander voorbeeld: Het aangeboren schoonheidsgevoel is een gesteldheid, het ontkent zich in kunsttechniek (die noch schoonheid is noch schoonheidsgevoel maar „métier") om zich te herstellen tot kunstenaarsgevoel en kunstenaarsmacht. Zoo is een kunstwerk geen gestelde schoonheid, geen natuurschoonheid, maar herstelde, trilogisch herstelde schoonheid. En wel in reeks. Telkens en telkens weer ontkent de sterke kunstenaar schoonheid en schoonheidsgevoel in technischer techniek om telkens weer tot hoogere en dus ook diepere schoonheid te komen. Reekstrilogieën vinden we bij de vleet, en het is voor den wijsgeer een kostelijk genot, een verschijnsel in te schakelen in een trilogische keten. Zoo krijgt hij telkens weer een plotseling grijpenden „kijk" op verschijnselen, waarover men ontrilogisch kan praten tot in het oneindige zonder ze geordend te kunnen doorzien. Maar verder — iedere trilogie van een reeks is een geval van de Heelaltrilogie. Daarom kunnen we in haar het wezen van de Heelaltrilogie terugvinden en beter en beter begrijpen. Ik zei b.v. dat het kunstenaarsgevoel zich stelt als „natuurlijk" schoonheidsgevoel, nog-niet aan kunstenaarsgevoel toe, dat het zich ontkent in de techniek om zich zoo tot hersteld schoonheidsgevoel of kunstenaarsgevoel te verheffen. We mogen hiervan zooiets als een algebraïsche vergelijking opstellen. Aangeboren schoonheidsgevoel: tech-

niek: kunstenaarsgevoel = cyclische gesteldheid: cyclische ontkenning: cyclisch herstel. En nu kunnen we al wat we in die reekstrilogie vinden logisch tot Heelaltrilogie verwijden, „extrapoleeren". Bij voorbeeld. In hersteld schoonheidsgevoel zijn de vooronderstelde stadiën niet wèg, maar „verondersteld *en opgenomen*". Een kunstenaar is wel als zoodanig boven een bepaalde technische fase uit, mààr die technische fase is ìn hem, beheerscht ìn hem, zooals ook zijn aangeboren schoonheidsgevoel niet wèg is, maar behouden òpgeheven. Ziet, daarom noemen we herstel een stadium „op hooger peil". Het is rijker dan de vooronderstelde stadiën, die het behouden heeft opgenomen, „omgezet" tot synthese. Zoo zien we in „verwijdend" denken, dat het cyclische herstel zijn cyclische ontkenning niet zoomaar weggooit, maar, omgezet tot hooger peil, in zich opneemt. Een trilogische ontkenning is (in reeks of in cyclus) muzikaal gesproken een dissonant, die het gestelde accoord ontstelt en, met het gestelde accoord, in het herstelde wordt opgelost — niet weggedaan maar opgelost. Dat is waar voor iedere trilogische ontkenning, en dat is bij uitstek waar voor de cyclische ontkenning, die alle reeksontkenningen omvat. Een ontkenning gaat evenmin „verloren" als een herstel. De ontkenning is noodig, geen verheven idealiteit die niet door realistische actualiteit is heengegaan. Deze gedachte, almenschelijk als zij is, vinden we in dichterlijke voorstelling terug bij een vroom R.K. geloof, dat geen dogma is en wel nooit dogma worden zal. De vrome, eenvoudige R.K. gelooft, dat de Christus in zijn verheerlijkt lichaam in den hemel nòg altijd zijn „vijf heilige wonden" draagt, de „stigmata" in handen en voeten en in de zijde. Maar die wonden zijn daar geen „wonden" meer, ze zijn opgeheven, verheven tot schoonheid, tropheeën van overwinning.

Het universeele bewustzijn stelt zich, ontkent zich, herstelt zich. Wat is de bedoeling van dit alles? Een doel als doel*einde* is hier niet, want, zooals we gezien hebben, het cyclische herstel heeft onbepaald-vele graden van volmaking, nu continu in elkaar overgaande graden.

Maar bedoeling, *teleologie* zonder doel*einde* is er wèl. De trilogische beweging van het universeele bewustzijn is de evolutie van het bewustzijn tot zèlfbewustzijn. Het universeele bewustzijn stelt zich, logisch en om te beginnen, als *potentieel* universeel bewustzijn, dat een-en-al bewustzijn in aanleg is, zonder eenig indicatief kennen of weten. Het ontkent zich in logischen overgang (wel te onderscheiden natuurlijk van historischen overgang, die alleen in de reeks te vinden is) tot *actueel*, daadwerkelijk, realistisch, individueel bewustzijn, waarin het bewustzijn indicatief wordt, waarin het „dit" en „dat" gaat kennen. En het herstelt zich als *ideëel* bewustzijn, waarin het tot inzicht komt, indicatief inzicht maar boven alle realisme, boven alle „zakelijkheid" van het actueele stadium uit. En wat kent het ideëele bewustzijn? Het kent zichzelf, zichzelf als relatie, het kent dus ook de termen van die relatie, God en Wereld, mede. Het kent zichzelf! Was er geen contigue evolutie in tegengesteld-onderscheiden stadiën, dan was er van zèlfbewustzijn geen sprake. Het gekende moet immers, hoe dan ook, verscheiden zijn van het kennende. Het ideëele bewustzijn kent zichzelf in dezen zin, dat het op zijn vooronderstelde stadiën terugziet, ze in zich „reconstrueert" en ze herkent als zichzelf. Zichzèlf! De stadiën van het cyclische bewustzijn zijn een en dezelfde essentie, ze zijn gestelde, ontkende, herstelde relatie. Die relatie is in alle stadiën in-den-grond universeel: gesteld, ontkend, hersteld universeel. Eèn essentie in trilogisch, stadiaal, *qualitatief* verschil, zoo ontplooit zich het bewustzijn tot zelfbewustzijn. In alle stadiën is het universeele bewustzijn het eene, cyclische Zelf, en wij zijn verbizonderde zelven, juist in de mate waarin wij, als bewustzijn, cyclisch in het Heelal worden opgenomen.

En nu kunnen we met meer begrip nog even teruggaan naar de bewustzijnsontkenning, het individu. Het individu is Heelalontkenning, niet als een „minus", maar in dezen zin, dat het het Heelal geheel vertegenwoordigt, geheel „verbizondert". Het is niet zoomaar een „doorgang" tot een hiernamaals. We kunnen en willen het

ook niet „op den koop toe" nemen als een tunnel, waar we in Godsnaam maar doorheen moeten. Het individueele bewustzijn doorgrijpt het Heelal, om het Heelal, om zichzelf te beleven, zichzelf levend te kennen. Deze gedachte wordt niet voor velen begrippelijk-scherp, maar ieder menschelijk individu kent haar toch, hoe onderbewust ook. We hooren wel vaak zeggen: Och, het leven op aarde is maar een doorgang, het ware leven is in het hiernamaals. Jawel, dat zèggen ze. Maar ze léven het niet. *Als* zij de aarde „verzaken", fantazeeren ze een hemel als een verbeterde editie van de aarde, maar toch heelemaal „van de aarde aardsch" en zoo „verlengen" ze de ontkenning ómdat ze die heel wat belangrijker vinden dan ze wel meenen. Ik wil maar zeggen, dat die tunnelgedachte een begrippelijke fout is, en dat het leven die fout tracht te corrigeeren. Ieder mensch is in alle momenten van zijn bestaan een levende levensontkenning, trilogische ontkenning en geen „doorgang". Extreme gevallen, waarin menschen metterdáád het universeele belang van „dit" leven erkennen, vinden we in die anders onbegrijpelijke explosies, waarin de mensch zijn heele verdere leven wegsmijt voor één moment. We hoeven hier niet te détailleeren, voorbeelden van dergelijk wegsmijten kennen we allemaal wel. Ik wil ook heelemaal niet beweren, dat zulke menschen de bovenste beste zijn. Collectief deugen ze heelemaal niet. Maar, dat is voor ons van minder belang. Ook relationistisch staan ze, in hun onbeheerschtheid, niet zoo hoog. Op zoo een oogenblik zijn ze echter toonbeelden van menschen, die door alle ontkenning heen zichzelf beleven als één met het Heelal, alleen met God en Wereld. Zij zijn toonbeelden in grof-beginnend en vaag, maar intensief beleefd cyclisch herstel. Collectiviteitsmenschen overkomt zooiets niet. Die leven gemakkelijker, maar daarom ook minder „heel". Wij philosopheeren hier „gewijd" om het Heelal te grijpen en te zijn, niet in zulke onbeheerschte momenten, maar in blijvende paraatheid, inzichtelijk en methodisch. Het is mogelijk, dat dan tóch een moment komt van plotselinge, gevaarlijke, intens-inslaande Heelal-

beleving — maar dan zijn wij voorbereid om dat moment in fijn begrijpen te waardeeren, in harmonisch gevoel te doorsmaken.

IV.

U hebt wel gemerkt, dat ik antwoorden op schriftelijke vragen ingeweven heb in de voordrachten. Ik ben altijd in mijn schik met vragen. Zij houden levend contact tusschen U en mij. Die vragen mogen ook gerust gesteld worden op de wijze van tegenwerpingen. Ik kom hier niet als iemand die het weet en het nu eens zeggen zal. Wij luisteren hier samen naar het ééne, het eene universeele bewustzijn.

Verleden week zijn we begonnen met de verklaring van de Heelaltrilogie, den cyclus van het bewustzijn. En bij het terugvinden van dien cyclus in „gegeven" werkelijkheid concentreerden we ons in hoofdzaak op het ontkenningstadium. Als we dit begrepen hebben, krijgen we weer een verrassenden kijk op veel polemieken, die anders nooit uitgepolemizeerd worden, juist omdat beide tegenstanders gelijk hebben, heelemaal gelijk. Hun geschil vindt eerst een logisch einde als zij dat inzien en komen tot een synthese van hun twee tegengestelde opinies. Wat is er b.v. al niet gepolemizeerd over de vraag, of er „teleologie" is in de natuur! Dat er in het Heelal geen doel is als doel*einde,* begrepen we al. Het cyclische herstel zet het Heelalstreven niet „stop", het vervolmaakt zich, continu dóór. De teleologie van het Heelal is geen doelstreving in den engen zin van streving naar een uitwendig begeerd iets, die teleologie is *bedoeling,* allevende, nooit levenafsluitende bedoeling. Maar (en hier komt het in deze kwestie op aan) er is *trilogie* in de Heelalbedoeling, en in wat wij natuur noemen, gegeven natuur, is het ontkenningsstadium van die trilogie.

De teleologie van het Universum stelt zich als potèntieel universeel bewustzijn. Dit bewustzijn is een-en-al

bewustzijns*aanleg*, het „weet" nog niets. Maar het is levende aanleg, universeele impuls tot trilogeeren, universeele impuls tot contigue, drempeloverschrijdende evolutie. In dit impulsaspect is het teleologie als universeele gesteldheid.

Maar de teleologie, die als gesteldheid is in het potentieele universeele bewustzijn, ontkent zich in het natuurleven. Daar is de teleologie niet positief maar negatief, teleologie in ontkend stadium, zoodat we óók kunnen zeggen: daar is géén teleologie. Geen teleologie wel te verstaan in cyclisch gestelden en zeker niet in cyclisch herstelden staat. Wèl teleologie in ontkend stadium, teleologie in afzonderlijk, individueel kader. We kunnen dit ook zoo uitdrukken: de teleologie van het Universum ontkent zich in de gegeven-natuurlijke individueele bewustzijnen tot afzonderlijk *utilisme*.

Diegenen, die in polemieken „bewijzen" willen, dat er teleologie is in de natuur, halen allerlei voorbeelden aan van doelmatigheid, en een geliefkoosd voorbeeld is de spin met haar prachtig vangnet. Nu is dat vangnet inderdaad heel doelmatig. Niet universeel-teleologisch echter, maar apart-utilistisch. Het is doelmatig in het afzonderlijke kader van de spin. De vlieg vindt dat net heelemaal niet doelmatig. Als ze er in vastraakt, tracht ze zich zoo spoedig mogelijk weer los te werken. Is daar nu teleologie? Volmondig *ja* en volmondig *neen*. Er is teleologie *in ontkend stadium*. Nu we toch over spinnen spreken, kunnen we deze kwestie nog teekenender illustreeren met de paring van spinnen. Na de paring valt het vrouwtje het mannetje aan, en als de strijd in het voordeel van het vrouwtje beslist wordt, eet het 't mannetje op. In het kader van het vrouwtje is dat buitengewoon doelmatig. Eerst heeft het mannetje zijn bevruchtingswerk gedaan, en nu krijgt het niet eens zijn congé als de vermaarde Moor, maar het wordt ook nog een lekker hapje voor het vrouwtje. Een-en-al doelmatigheid! Het mannetje denkt er anders over. Dat zègt het niet, maar het neemt de beenen. Philosophie van de daad.

We laten nu de ontkenning rusten en keeren terug naar de universeele trilogie, den cyclus als zoodanig. De overgang van stadium tot stadium, zeiden we, is *logisch*, niet *historisch*. Met de *reeks*trilogieën gaat wel tijdovergang gepaard, maar met den cyclus is dat niet zoo. Dáár zijn de overgangen alleen logisch, trilogisch. Hiermee hangt de verkwikkende gedachte samen, dat wij menschen het cyclische herstel niet hoeven uit te stellen totdat we, historisch, alle reekstrilogieën doorloopen hebben. Neen, het cyclische herstel doorgrijpt, mèt het cyclisch gestelde, alle reekstrilogieën, die als geheel cyclische ontkenning zijn. Wij menschen op aarde kunnen cyclisch herstel bereiken, wij kunnen tot universeele „waarheid" komen, middenin het beleef van trilogische reeksen. We kunnen dat cyclische herstel bereiken als bewustzijn. Met bewustzijnsinhoud is het anders. Wij *zijn* bewustzijn, wij *hebben* bewustzijnsinhouden, intermentale dingen met de bepaalde bedoeling tot contact te prikkelen en contact te leggen van bewustzijn met bewustzijn. Die bewustzijnsinhouden zijn emoties, voorstellingen, begrippen, en zij behooren als zoodanig bij bewustzijnsontkenning. Cyclisch bewustzijnsherstel heft geleidelijk die inhouden op, het gaat ze meer en meer beheerschen om ze ten slotte geheel te assimileeren, geheel in bewustzijn zèlf op te nemen, geheel te „verteren" en zoodoende zichzelf en de bewustzijnstermen, God en Wereld, meer en meer direct te kennen. Voltooide assimileering bereiken wij als menschen nièt, wij kennen haar alleen als bovenmenschelijk perspectief; wij voorzien haar in „logoïsch" bewustzijn, waarover we nu verder zwijgen. Maar in ieder geval, wij menschen kunnen *als bewustzijn, dat bewustzijnsinhouden beheerscht*, cyclisch herstel, definitieve waarheid bereiken middenin de reekstrilogieën van ons aardsche bestaan. En hoe duidelijker en krachtiger wij dit inzien, des te minder zullen we er over klagen, dat daarbij onze bewustzijnsinhoud, ons bewustzijnsbezit, minder omvangrijk wordt. Bewustzijnsbeheersching is ook bewustzijnsselectie: zij kiest het beste uit en verwerpt hoe langer hoe meer wat minder

goed is. Vele begrippen, vele woorden in luide praatlust, vele emoties in jacht op sensatie — het is allemaal omvangrijk, maar het is geen levensvolheid. Levensvolheid is herstelde levensrust.

Herstelde levensrust! Hier raak ik ineens aan de definitie van een emotie, die ons allen nogal ter harte gaat: *geluk*. Wat is geluk, wat is geluks*emotie?* Geluk is, als àlle emotie, niet bewustzijn zelf, maar bewustzijnsinhoud. Het is bewustzijns*begeleiding*. Wij menschen stellen ons leven, ons bewustzijn, als rustig leven. Wij ontkennen het in allerlei pogen, allerlei tasten en zoeken heen-en-weer. En wij bereiken soms een levensherstel, een nieuwe levensrust, waarin het pogen heen-en-weer voorondersteld is en opgenomen. Dat menschelijk levensherstel kan nu begeleid worden met een emotie, die we „geluk" noemen. Ik definieer dus: geluk is een emotie, die trilogisch levensherstel begeleiden kan. Kàn. Ik zou niet durven beweren, dat ieder levensherstel met geluk begeleid worden moèt. Maar àls geluk er is, is het te „schatten", dan doet het mee in de hiërarchie van het bewustzijn dat het begeleidt. Het kan in reeksherstel zijn, hoog of laag. Het kan in cyclisch, definitief herstel zijn, en ook daar in onbepaald-vele graden. Maar in cyclisch herstel is het uiteraard stil en eenzaam. Het is b.v. in den kalmen glimlach van een denker, die eindelijk inziet, dat hij waarheid bereikt heeft. Het is echter ook in het vredige gelaat van een mensch, die de „ijdelheden hier beneden" doorzien heeft in haar ontkenning, haar cyclische voorloopigheid — al heeft hij dit nog niet wijsgeerig begrepen. Maar geluk — hoog of laag — is nièt bewustzijn zelf en trilogeert zelfs nog als het cyclisch hersteld bewustzijn begeleidt. Ook het stilste en diepste geluk op aarde heeft zijn ontkenningen. De cyclisch-herstelde mensch zal dat minder en minder erg vinden. Cyclisch hersteld is toch zijn bewustzijn, hij als bewustzijn, hijzèlf.

Hijzèlf. We concentreeren ons nu op het Zelf, het éène Zelf, waarvan ieder individu-zelf een verbizondering is. Het universeel evolueerende Zelf, het drempel-

overschrijdende Zelf. Laten we trachten een exact inzicht te krijgen aangaande die „drempels".

Er zijn twee aspecten te onderscheiden van de universeele relatie. Relatie vanuit *God*, en relatie vanuit de *potentieele* God*heid*. De universeele relatie, vanuit God is evolutieloos. De universeele relatie, vanuit de potentieele Godheid, evolueert. Zij is het Zelf, dat de drie treden van het Heelal bestijgt om Zelfbewustzijn te worden. Evolutie is evolutie*drang* als gesteldheid, gerichte evolutie*drift* als ontkenning, evolutie*bereiking* als herstel. Gestelde, ontkende, herstelde Godheid.

Ik stel dit weer even grof-grafisch voor:

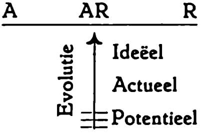

Het Leven „gaat naar boven", d.i. grijpt meer en meer gedifferentieerdheid in eenheid samen. Het Leven is de Godheid, AR. Maar AR,alleen beschouwd in oriënteering van God naar Wereld en van Wereld naar God, gaat niet naar boven. In dit aspect is de universeele relatie evolutieloos, in dit aspect evolueert zij niet *maar legt zij de drempelgrenzen*, die de evolutie overschrijden moet. De horizontale lijn, die A en R verbindt, zegt natuurlijk geen hoogte, maar alleen richting, grof-grafisch richting. Met twee relaties hebben we hier niet te doen, maar met twee aspecten in een-en-dezelfde relatie, twee „functies" van die relatie. Tegendeelen zijn die twee aspecten resp. functies niet. Zij zijn tegengestelden: de evolutie staat tot 't evolutielooze als positief tot negatief. Maar in ieder geval, zij zijn verwant aan elkaar, universeel verwant. En daarom, willen we hun onderscheid treffend zeggen, dan doen we goed ze te benoemen met twee verwante woorden, synoniemen, die zóó verwant zijn, dat we ze in de wandeling gerust door elkaar mogen gebruiken, al mogen we dat wijsgeerig niet doen. Die

twee woorden zijn: *scheppen* en *bouwen*. God „schept", de Godheid „bouwt".

God, als het absoluut absolute, postuleert direct zijne Wereld als zijn tegendeel. Hij brengt dat tegendeel logisch en ontologisch mee, zonder eenigen overgang. Dat is „scheppen". God postuleert als absolute eenheid direct de „vele" Wereld. Dat is „scheppen". Maar „bouwen", òpbouwen, evolueeren is dat niet. De orthodoxen zeggen, dat God de Wereld schept „uit niets". We hebben hierin leeren zien een discontinuen overgang die géén overgang is, een absurditeit. Maar toch, in die zegging „uit niets" schuilt ook het ware begrip van „scheppen". Als ik zeg discontinuen overgang zeg ik volkomen hetzelfde als géén overgang. Alleen wil de orthodoxe in dit „uit niets" de Almacht van den volmaakten Schepper zeggen, en dus ook, anthropomorphisch, de „vrije keuze" waardoor God Schepper wòrdt. Deze bedoeling is natuurlijk fout. Maar toch, „uit niets" is òòk een onderbewuste erkenning, dat scheppen als zoodanig evolutieloos is, zonder overgang. Overigens, absolutistisch als het dogma is, kan het alleen genoegen nemen met de gedachte aan contigue evolutie, evolutie met stadiale overgangen, als die gedachte cultureel te sterk wordt. „Van harte" en primair is de dogmatist tegen die evolutiegedachte. De evolutie immers, met haar contigue overgangen, haar „mutaties", moeten we situeeren onder AR. We moeten, vaag of in scherp begrip, relationisten zijn om evolutionisten te kunnen zijn.

En dan — hebt U wel eens nagedacht over de schepping *in zes dagen*, die dogmatisch zoo belangrijk is? Hebt U wel eens nagedacht over den esoterischen zin van die „zes"? Ik grijp deze gelegenheid aan om U een voorbeeld te geven van echt „esoterische" verklaring. De woorden esoteriek en exoteriek zijn tegenwoordig schering en inslag bij niet-kerkelijke intellectueelen, als zij toch zeer nadrukkelijk „religieus" zijn. Die woorden worden in die kringen heel vaak gebruikt — niet altijd met goed begrip.

Welnu, de exoterische geesteshouding is die, welke op de een of andere wijze „historizeert", op de een of andere wijze blijft hangen aan een verhaal. De esoterische geesteshouding echter gaat alle verhaal principieel te buiten om te komen tot een wezenlijke *begrippen*constructie. De esotericus „veroordeelt" daarom het verhaal niet — echt gebeurd of echt gefantazeerd — hij situeert het als een spontaan opkomend inzicht bij onwijsgeerige menschen; een vóórwijsgeerig inzicht, dat het begrip nog niet naakt als begrip erkennen kan, maar het gesluierd ziet achter een wonderverhaal. „Geïnspireerd" is dat verhaal in dezen zin, dat het niet opzettelijk is bedacht maar spontaan geboren. En wel uit de beluistering van het potentieele universeele bewustzijn, met inkeer dus naar de potentieele Godheid, en daarom ook uit de beluistering van het ideëele universeele bewustzijn, met uitkeer dus naar de herstelde godheid. Esoterisch verklaren wij het als wij den „zin" van dat verhaal ontsluieren, zóó, dat de onderbewuste *begrippen*constructie, uitgewerkt, voor den dag komt.

Theologen en de meeste ontwikkelde orthodoxe leeken gelooven allàng niet meer aan die zes dagen als aan dagen van 24 uur. Zij verklaren die dagen als perioden, b.v. lange geologische perioden. Maar zóó komen ze *het verhaal* natuurlijk niet te buiten en te boven. Of die dagen kort zijn of lang, nog veel langer dan geologische perioden als U wil, het zijn perioden, tijdperioden waarvan „verteld" wordt.....

In de evolutielooze scheppingsverhouding, zeiden we, postuleert God *als eenheid* direct zijn tegendeel, *de veelheid*, de „vele" Wereld. Nu is de „zes" een heel typische veelheid, die daarom „de" veelheid gereedelijk symbolizeert. Natuurlijk zijn 2, 3, 4, enz. óók veelheid. Maar de „zes" is de typische, die daarom gereedelijk als symbool van „de" veelheid uit het onderbewuste opdoemt. Visueel en auditief. We concentreeren ons eerst op het visueele.

De allereenvoudigste figuur, die zich op de allereenvoudigste wijze als gesloten figuur te verdeelen geeft, is

de cirkel. En die eenvoudigste verdeeling is de verdeeling...... in *zes* gelijke deelen, door middel van de straalspanne, afgepast op den omtrek. Eenvoudiger kàn het niet, en die eenvoud van verdeeling, die eenvoud van veelheid, brengt vanzelf de zes mee. Dit vinden we niet uit, we „ontdekken" het in het menschelijke bewustzijn — onderbewust is het in àlle menschelijk bewustzijn. Het Joodsche Wereldsymbool teekent in den cirkel, verdeeld in zessen, nog twee gelijkzijdige driehoeken. Hier is óók de visueel-typische veelheid, gecompleteerd nog met de sexen, die elkaar doorgrijpen maar toch „gedeeld" leven zijn. — Dit zegt ons ook, buiten alle verhaal, een van de redenen waarom we zoo vaak het getal 7 vinden als „heilig" getal, o.a. ook in de Scheppingsmythe van onzen Ouden Bijbel. In de „zeven" ga ik de „typische" veelheid te buiten, zoodat ik daardoor, symbolisch, „de" veelheid te buiten ga en weer tot eenheid kom, tot heelheid, tot rust. En den zevenden dag rustte God......

Nu het auditieve. De „zes" wordt in vele talen gezegd met een scherpen sisklank. Is dat toevallig? Ik geloof het niet. De sisklank is, buiten alle afspraak om, vanzelf geschikt om scheiding te zeggen. Die sisklank is onderbewust gevonden als auditief scheidingsgebaar. Fransch six, Duitsch sechs, Engelsch six, Italiaansch sei, Grieksch heks, Latijn sex. Met „etymologie", woordgeschiedenis, historizeerende woordverklaring, heeft dit niet te maken. Etymologie wordt hier niet weersproken of aanvaard, zij blijft hier volkomen buiten. De sisklank is een auditief scheidingsgebaar, vanzèlf. Als klanken zijn de Latijnsche woorden sex en sectio en sexus verwanten, al zijn ze geen etymologische familie. In ieder geval, we „esoterizeeren" nu, òmdat we het verhaal ontsluieren totdat *begrip* voor den dag komt, suprahistorisch. En dit begrip is het begrip van de uiteraard evolutielooze scheppingsrelatie, de relatie van God en Wereld als relatie van eenheid en veelheid zonder meer.

God schept, de Godheid *bouwt*.

Het woord bouwen is hier natuurlijk beeldspraak. Het is ontleend aan bouwen in gewone constateerbeteekenis, het bouwen van een huis, een paleis, een tempel. Het bouwen in die constateerbeteekenis heeft dit eigenaardige, dat daarin de tegendeelen zoo voor-de-hand-liggend verwerkelijkt worden in harmonische stijging, in òpbouw van fundament tot dak. In àlle kunsten is er natuurlijk opbouw van tegendeelen. Maar in de architectuur is dat zoo voor-de-hand-liggend, zoo gereed om beeldspraak te worden. In de architectuur is „handgreiflicher" tegendeelige opbouw dan b.v. in een schilderij, in een muzikale compositie. Als we in diè kunsten spreken van bouw, ontleenen we dat woord tòch weer aan de architectuur. Wat zijn de tegendeelen in de archtectuur? Die tegendeelen zijn de tegendeelige draagfuncties: het dragende en het gedragen wòrdende. Meer voor-de-hand-liggend kàn het niet. En een bouwwerk is — ceteris paribus — des te volmaakter naarmate die tegendeelige draagfuncties èn doelmatiger èn harmonischer in opbouw worden verwerkelijkt. Die eenvoudige functies vinden we b.v. prachtig opgebouwd in de gotische kathedralen, die een harmonie van dragen en gedragen worden suggereeren, zóó werkzaam, dat de zwaarte als weggesuggereerd wordt en wij het gevoel krijgen van zweven.

Welnu: in de Godheid is de diepste en hoogste opvoering van tegendeelen, *universaliteits*tegendeelen. En daarom mogen we zeggen: de Godheid *bouwt*. En dit vinden wij nu niet uit, we herontdekken het als iets wat in het taalgebruik allàng leeft. En heusch niet alleen in het Nederlandsch. Menschen zeggen „bouwen", zoodra er sprake is van menschelijke ontplooiïng, menschelijke opvoering, menschelijke evolutie van de universeele relatie, die als *religieuze* relatie wordt beleefd. Als een mensch een ander helpt bij die religieuze ontplooiïng en opvoering zegt de Duitscher, dat de een den ander *erbaut*. De Franschman spreekt hier van *édifier*, dat samenhangt met „édifice" = gebouw. De Engelschman zegt hetzelfde met een andere uitspraak: to *edify*. Wij,

Nederlanders, zeggen hier *stichten*. Maar stichten is oorspronkelijk weer bouwen. Denkt maar aan het zelfstandig naamwoord „gesticht", dat gebouw beteekent. De Vrijmetselarij, die, althans in oorsprong, een religieuze Orde is, heeft wel een heel goeden greep gedaan in haar symboliek, die zoo nadrukkelijk *bouw*symboliek is. Ik ben geen aangesloten Vrijmetselaar, dus ik spreek hier alleen van wat iedereen weten kan. En iedereen kent het maçonnieke „Opperbouwmeester des Heelals". Hiermee is bedoeld, niet God die Schepper is van de Wereld, maar de opperste, cyclische fase van de universeele relatie, het Heelal Zèlf, dat zichzelf, als het ééne Zelf, opbouwt tot Zelfbewustzijn.

Met dat al, het woord bouwen ontleenen we aan het bouwen van een huis, paleis, tempel, maar dit alles leeft niet. Het Heelal echter is het Leven zèlf. En daarom, als we de bouwbeeldspraak toepassen op de potentialiteit van het Heelal, moeten we voorzichtig zijn met het bouwwoord „fundament". Dit woord doet ons te veel denken aan iets, dat staat „opzichzelf". Of het doet ons tenminste denken aan iets vasts, en het begrip van het absoluut absolute doemt op. Maar neen, de levensevolutie van het Heelal is niet „gegrondvest" op het absoluut absolute. De relatie van God en Wereld, vanuit God gezien, is evolutieloos. Hier doen we goed, bij gelegenheid, als het er heel erg op aan komt zooals nu, een andere beeldspraak te kiezen, die *leven* zegt. Het Heelal is „geworteld" in de potentieele levensrelatie die de potentieele Godheid is, de Godheid in donkeren aanleg. Zooals een boom wortelt in de levende, donkere aarde, die...... „zweeft", zoo wortelt het Heelal in het potentieele universeele bewustzijn, dat niets nog weet. Het potentieele universeele bewustzijn is een-en-al donkerheid, maar juist daarom stuwt het, in tegenstelde stadiën, òp naar het hoogste licht. In meer gebruikelijke woorden: het potentieele universeele bewustzijn is „het" onderbewustzijn. Voor wijsgeerig denken ziet de moderne psychologie het onderbewustzijn te veel als onderbewustzijns*inhoud*. Maar wij kunnen logisch dezen

psychologischen term verdiepen tot ònze beteekenis: het potentieele universeele bewustzijn, het bewustzijn allééén in aanleg, de vaagheid zelve, is „het" *Onder*bewustzijn, dat zich in ons individuen differentieert tot onderbewustzijn-in-reeks, menschelijk onderbewustzijn, dat al allerlei menschelijk en dierlijk gebeuren historisch achter zich heeft. En het universeele Onderbewustzijn evolueert in universeel herstel tot universeel *Boven*bewustzijn. Bovenbewustzijn nu weer in wijsgeerigen zin, bovenempirisch en bovenverstandelijk: inzichtelijk, universeel-synthetisch bewustzijn. Zoo komen wij logisch ertoe, de cyclische bewustzijnsontkenning in analogie met Boven- en Onderbewustzijn, *Tusschen*bewustzijn te noemen, bewustzijn dat een-en-al „tusschenheid" is. Het is tusschen het gestelde en het herstel, en al wat het kent, kent het „door middel van "organen, emoties, begrippen. Het is *organisch*, het grijpt zijn termen door middel van instrumenten. En ook in zijn mededeelingen is het *indirect*, het openbaart zich niet anders dan geprikkeld door emoties, en het spreekt door voorstellingen, door begrippen heen. Zoo is het, universeel gezien, een-en-al ontkenning, levensontkenning, levens*tragiek*. En toch, juist in de diepste tragiek is de hoogste profetie: in zijn ontkenning ontkent het zijn potentieele rust, en *werkt* voor zijn ideëel herstel. En het werkt universeel, het werkt in àlle werk, ook in het nederigste handwerk. Arbeid is een vloek, als we die ontkenning willen zeggen in een woord, waarin haat spreekt tegen de ontkenning. Arbeid is een zegen, als we die ontkenning willen zeggen in een woord, dat herstel profeteert. Zoo is ook het lijden een vloek en een zegen. Het komt er maar op aan, of we het lijden zien als ontkenning alleen, of als de levensdissonant, die het herstelde accoord in zich draagt.

*

* *

Er zijn twee woorden in wijsgeerig werk, die, erger dan alle andere, verwarring meebrengen. Een hebben we al uitvoerig besproken: absoluut. Het tweede woord is:

subject. In mijn gedachtengang meldt zich dit woord nu vanzelf aan. Wij zullen zijn beteekenis bepalen in deze tweede helft van de voordracht. We zullen dit woord „situeeren", en wel met twee andere woorden, die ermee samenhangen: *object*, en (een nieuw woord) *inject*.

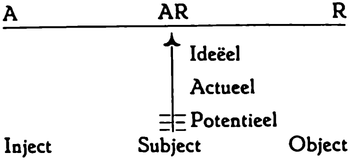

Het woord subject heeft hoofdzakelijk twee beteekenissen, een grammaticale en een wijsgeerige. Grammaticaal duidt het niets anders aan dan een woord, dat een bepaalde functie heeft in een volzin, een woord in den eersten naamval. Wijsgeerig is het subject, in welke wijsbegeerte ook, *datgene wat kent*. Die tweede beteekenis onderstreepen we. Datgene wat kent echter is bewustzijn. We situeeren subject dus onder AR, waar we ook bewustzijn gesitueerd hebben. Identiek hetzelfde zijn dus: Leven, Godheid, Mysterie, Bewustzijn, Subject, Universeele Relatie. Zij zijn, in gesteld, ontkend of hersteld stadium, het ééne Zelf, „de" Werkelijkheid.

Subject is dus *relatie*, relatie van twee termen, een uiterlijken en een innerlijken term. Die twee termen benoemen we in samenhang met het woord subject. De uiterlijke term is het object. Voor den innerlijken term is er nog geen gebruikelijk woord. We moeten er een vinden, en we vinden het ook: inject.

Subject en object zijn dus geen tegendeelen. Inject en object zijn tegendeelen, en de relatie van beide, de beide „in werkelijkheid", is het subject. We kunnen dit verduidelijken aan een bizonder geval van subject of bewustzijn: het „zien". Als we zien, zien we een object, wat dan ook; we kunnen niet zien zonder „iets" te zien.

Als we zien, beleven we ook een bepaalde, innerlijke, vitale kracht, de zienkracht. *Anders is ons zien geen zien maar alleen een onvitaal „opnemen".* Dan zouden we dat opnemen kunnen vergelijken b.v. met het windopnemen van een zeil, dat dien wind toch niet vitaal kent. De innerlijke, vitale kracht nu, die we bij het levende zien beleven, is visueel inject, in relatie tot visueel object. Bij het zien hebben we ook ons visueel orgaan noodig, het oog, het heele oog, zoowel zijn uitwendige deelen als zijn meer naar-binnen gelegen deelen. Maar dit alles is maar „instrument", het hoort wel noodzakelijk maar niet wezenlijk bij de ziens*termen*, ook niet bij de relatie van de zienstermen. Het zien is *inwezen:* visueele *relatie* van visueel object en visueel inject. We kunnen dit geval van bewustzijn, resp. subject, uitbreiden door de inschakeling van de algemeene biologische woorden reflex en prikkel. Prikkel situeeren we onder R, onder object. Reflex situeeren we onder AR, onder subject. Maar die reflex is alleen vitaal, als hij niet alleen antwoordt *op* den prikkel, maar ook antwoordt *vanuit* een vitale kracht, die we situeeren onder A, onder inject. Laten we dien laatsten term weg, dan is een bepaald leven geen leven maar alleen een reflexmachine. Dan is een bepaald leven niet *reflexief* in strikten zin of *reduplicatief*, d.i. terugbuigend, terugbuigend naar innerlijkheid. Dan is een bepaald leven alleen *reflectorisch*, dan werkt het alleen als een reflector, terug„kaatsend".

Voor de volledigheid teeken ik hierbij aan: Ik zeg hiermee iets, dat heelemaal niet „reçu" is bij wetenschapsmenschen, noch bij wijsgeeren, noch bij specialisten. Subject en object worden daar altijd gezien als tegendeelen, in ieder geval als het eene en „zijn" andere, b.v. als het „ik" en zijn „buitenwereld". Object, zeg ik, is wel „iets anders" dan subject, maar niet „zijn andere", niet „het andere van" zijn subject. Nog eens: dit is heelemaal niet reçu bij wetenschapsmenschen, ze zijn er nog heelemaal niet „opgekomen". Maar dat kan ik niet helpen. En ik kan ook niet helpen, dat ik dit nu, na jaren

piekerens, zoo doodeenvoudig vind. Het is inderdaad heel eenvoudig, àls we het maar eenmaal goed gezien hebben. Maar in allen eenvoud brengt het toch een moeilijkheid mee. Voor de ontdekking van het ware wezen van het subject moet ik „bij uitstek" zeggen wat ik al vaak zeide: ik doe hier, strikt wijsgeerig sprekende, niets anders dan manifesteeren wat al latent in U aanwezig is. Het subject ontdekken is een-en-al zichzèlf ontdekken, zichzelf als subject ontdekken, en die ontdekking is bij uitstek *oorspronkelijk*. Och ja, ik heb U wel tot die ontdekking voorbereid, maar als U ten slotte niet zèlf die ontdekking doet, is zij niet waar zooals zij alleen waar zijn kan: in oorspronkelijkheid. En om oorspronkelijk te zijn moeten we niet alleen een zekere mate van denkkracht hebben, we moeten vooràl vrij zijn van al 't „imponeerende", dat de collectiviteit aankleeft. „Men" imponeert zoo den alleenstaander, men weet het zoo zeker en stapt met zoo zekere stappen over de aarde. Men kan zich zoo „breed maken", dat de alleenstaander niet meer dùrft alleen te zijn met God en Wereld. Maar wat heeft „men" nu met waarheid te maken, waarheid in strikte, wijsgeerige beteekenis, waarheid die „zin" begrijpt en tot zin doorschouwt! De waarheid van „men" is *rapporteer*waarheid. En zóó gaat men in die rapporteerwaarheid op, dat men ze aanziet voor „de" waarheid, haar interpreteert als ware zij wijsgeerig ook, althans latent wijsgeerig of religieus. Ik ben een vrij trouw lezer van „Het Schild", R.K. apologetisch maandschrift. In het Julinummer 1935 wordt daar iets aangehaald, met volle instemming, uit de inleiding van Hilaire Bloc voor het bekeeringsboek (een boek dus, dat *religieuze* waarheid zeggen wil) van G. K. Chesterton, „Kerk en Bekeering". Daar staat letterlijk: „Indien een verafgelegen berg door velen voor een wolk wordt gehouden, maar als een vast deel der aarde herkend wordt door allerlei toeschouwers en zich onder hen menschen bevinden, vermaard om hun belangstelling, om hun scherp inzicht of om hun vroegere twijfelingen, dan ontstaat het vaste vermoeden, dat het geziene ding een stuk realiteit is...".

Jawel, maar wat heeft dat alles nu te maken met *religieuze* dus althans latent wijsgeerige waarheid? Dit alles is rapportage, en rapportagewaarheid is altijd een kwestie van ooggetuigen, zooveel mogelijk, rapportage is een „collectiviteit", religieuze waarheid is universeel en daarom eenzaam.

Wat wij nu over het subject bespreken is een *wijsgeerige* kwestie, een kwestie van exacte zelfontdekking, zelfontdekking bij uitstek. Daarin moeten we dus volkomen vrij zijn van de vraag wat reçu is en wat niet, *zelfs als de aangeslotenen bij het „reçu" toch nog iets anders doen dan „rapporteeren"*. Hier moeten we zeer nadrukkelijk oorspronkelijk denken of maar nièt denken. Voor levende, wijsgeerige waarheid is overeenkomst ten hoogste een voorbereidend eens-zijn b.v. aangaande terminologie. *In wezen* is wijsgeerige waarheid oorspronkelijk. In wezen is zij te definieeren als *het Subject zèlf in cyclisch herstel*. En wij, individueele subjecten, zijn alleen in zooverre wijsgeerig waar, als wij dit herstel in ons bewustzijn vertegenwoordigen. En nog eens: zóó is wijsgeerige waarheid eenzaam, oorspronkelijk, universeel en nièt collectief.

En het dogma dan? Is dat óók collectief? Ja. Maar toch op eigen wijze. De collectiviteit van een dogma, hoe belangrijk ook voor collectivistische menschen, is iets bijkomstigs bij het dogma, zij is iets „achteràfs". Het dogma ontstaat vóór alles, doordat absolutistische mentaliteit naar de universeele relatie overhelt.*) En daarna wordt dat overhellen weer gestuit, doordat de overhellende menschen toch niet alleen kunnen zijn in die universeele relatie, alleen met God en Wereld, en dus toch weer collectief willen zijn. Zoo wordt beginnende relatiebeleving weer stopgezet in de collectieve dogmanoteering, waarin velen nu kunnen gelooven „met z'n allen". Zoo is het dogma universeel in eersten aanleg, collectief achteraf. Een dogma wijsgeerig verklaren, een dogma „esoterizeeren" beteekent dus dien eersten aanleg ontdekken en tot begrippelijke voltooiïng brengen. Zoo wordt een dogma kostbaar materiaal ter doordènking

*) vgl. blz. 35, 36.

voor den wijsgeer. En het kostbaarste dogma-materiaal vinden we in de dogmatiek der R.K. Kerk. Daar is de beginnende relatiebeleving uitgedrukt *op de wijze van begrippelijke zegging*. Daar is onderbewuste relatiebeleving in, die *vraagt* naar bovenbewust begrip. En hierin is er groot verschil tusschen het christelijke en zeker het R.K. dogma en de uitingen van Oostersche religieuze wijsheid. „Diep" zijn die Oostersche gedachten niet minder dan de R.K. dogmata. Maar zij spreken nog alleen verheven, niet begrippelijk. Daarom zijn zij van aanmerkelijk minder belang voor methodische wijsbegeerte.

Wij zagen de Heelaltrilogie als trilogie van het ééne Subject, dat zich stelt, ontkent en herstelt om tot Zelfbewustzijn te komen. Die stadiën zijn qualitatieve Subjectverschillen in één essentie, één Godheid. Dit vinden we al héél duidelijk terug in het dogma der dogma's van de R.K. Kerk: de Triniteit, de „Heilige Drievuldigheid". Dit dogma zegt: Er is één goddelijke essentie, en daarin zijn drie Personen: de Vader, de Zoon, de Heilige Geest. En, als we ook aandacht hebben voor de verdere dogmatische uitwerkingen van dit dogma b.v. in de officieele geloofsbelijdenissen, dan wordt het evident, dat de drieheid van ons Subject samenvalt met de drieheid van de Personen der Triniteit.

Het potentieele universeele bewustzijn valt samen met den Vader, aan wien, zoowel in Bijbel als in dogma, wordt toegeschreven: de Macht. Het actueele universeele bewustzijn, bewustzijn in cyclische ontkenning, valt samen met den Christus, den Zoon, in wien gecentreerd is het lijden, de levenstragiek, de levens*ontkenning*. Het ideëele universeele bewustzijn, bewustzijn in cyclische synthese, valt samen met den Heiligen Geest, aan wien, zoowel in Bijbel als in dogma wordt toegeschreven: Wijsheid, Waarheid, Liefde, alles *synthese*. De Zoon, zegt het dogma, wordt gegenereerd uit den Vader, de Heilige Geest komt voort uit den Vader en den Zoon *te zamen*. Synthese. Overigens, is het niet kenmerkend, dat de christelijke geloofstaal bij de Triniteit nooit

spreekt van den Heiligen Vader of den Heiligen Zoon, maar wèl van den Heiligen Geest? Heiligheid is niets anders dan universeele heelheid, universeele *synthese*.

Wij zullen deze redelijke verklaring van de Triniteit in de volgende voordracht completeeren. Maar, hoe redelijk en exact ons inzicht ook worden moge — de R.K. Kerk moet van zulke esoteriek niets hebben. Zij veroorlooft wel het dóórdenken „over" het dogma, maar niet het doordènken „van" het dogma. Geoorloofd is de uitbreiding van de dogmagedachte, als zij maar uitbreiding blijft en niet een redelijken „zin" wil ontdekken. Geoorloofd is het wegredeneeren van voor-de-hand-liggende tegenstrijdigheden, die het verstand in het dogma vindt. Geoorloofd is de verstandelijke apologetische verdediging van het dogma en de weerlegging van wat tegen het dogma wordt gezegd. Geoorloofd is dichterlijke omzetting van het dogma met ruime dichterlijke vrijheid. Maar esoterische doordènking in onzen strikten zin màg niet. De R.K. Kerk is zoo heelemaal massakerk, dat den niet-denkenden geloovige niet eens het vermoeden gelaten mag worden, dat er nog een heel andere opvatting van het dogma is dan de exoterische. Een esoterische zin, die alle verhaal principieel te buiten gaat — dus ook het verhaal van een God-Individu dat toen en toen dit en dat geopenbaard heeft, geopenbaard uit vrije wilskeuze. Of de niet-denkende geloovige zich van esoteriek iets zou aantrekken àls zij geoorloofd was? Ik geloof het niet. Esoteriek is uiteraard „geheim" voor niet-denkende menschen. Het is volkomen overbodig haar geheim te houden. De massamensch stelt geen belang in methodische wijsbegeerte — en zeker niet in een wijsgeerig denken, dat den esoterischen zin van een dogma ontdekken wil! Maar toch, het mag niet en het zal wel nooit mogen. De R. K. Kerk legt zóó den nadruk op de collectieve bijkomstigheid van het dogma, dat zij de begingedachte aan universeele relatie, die toch ook in het dogma spreekt, niet beluisteren kan.

Ik stond hierbij stil, omdat dogmatische gedachten aanleiding zijn voor ons, zuiver gewijd-wijsgeerige ge-

dachten in sterker relief uit te zeggen. En vooral ons denken sterker en sterker te doen uitkomen als *relatie*-denken, dat, in diepste diepte, het doordènken is van de *universeele* relatie, het universeele bewustzijn, het ééne Subject. Dáárin is de universeele evolutie, het universeele en logische evolutie*proces*, proces in *drie* stadiën.

Maar hebben we dan ongelijk als we zeggen, dat *de Wereld* evolueert? Ja en neen. De termen van de universeele relatie, we weten het allang, zijn God en Wereld. God doet in de universeele evolutie niet mee — God is immers „het" Onbewogene. De Wereld doet in de universeele evolutie wèl mee, omdat zij een-en-al beweging is in relatie tot God. Zij is een-en-al, in relatie tot God altijd, materia, mater, vrouwelijkheid gereed tot ontvangenis. Ja de Wereld evolueert met de universeele relatie *mee*, maar toch, zij *evolueert* mee. De evolutieverschijnselen, die wij in de Wereld ontdekken zijn, op den keper beschouwd, evolutie*sporen*. Dat er òòk in die sporen hiërarchie te vinden is, is onmiskenbaar. Maar die Wereldhiërarchie is *mede*hiërarchie, in drie (cyclische) Wereldstadiën, de potentieele, de actueele, de ideëele Wereld. De vakwetenschappen, die de Wereld beschouwen zonder aandacht voor haar absoluut absolute tegendeel, zullen dus toch op de een of andere wijze kennisnemen, hoe onderbewust ook, van de mede-evolutie der Wereld. Hun denken zal daarom moeten zijn een stellen, een uiteendenken en een weer ineendenken. We zullen dit illustreeren in de drie strengste vakwetenschappen: physica, wiskunde, biologie.

De *physicus* ziet zijn gebied als een geheel van trillingen en golven. Hij precizeert warmtetrilling, lichttrilling, electriciteitstrilling, enz. Trilling is bij hem schering en inslag. Wijsgeerig gezien is trilling „accidenteele" trilogie, d.i. trilogie, waarvan de termen niet relatie zijn. De trilogie van de trilling is: hier, niet-hier, toch weer hier. Trilling is relatielooze, accidenteele trilogie, en wel in reeks. De Wereld zien als geheel van trillingen is dus de Wereld zien in ontkend, actueel We-

reldstadium, in *natuur*stadium en dàt is het juist, wat de natuurkundige doet. Maar toch, hoe onderbewust ook, de physicus vermoedt iets *beneden* en iets *boven* de trilling. De Wereld ònder de trilling, ònder de natuur, de potentieele Wereld dus, heeft zijn vakbelangstelling niet. Maar toch, menschelijk vermoedt hij haar en noemt haar „grond der dingen, dien wij niet doorgronden kunnen" of ook wel „ongedifferentieerde stof, waarvan wij niets kunnen weten". En bóven de natuur? De physicus ontdekt de Wereld*wet*. Vakkundig aanvaardt hij haar alleen als „abstract geval", algemeene gedraging van gevallen. Vakkundig wil hij van „bovennatuurlijkheid" niets weten. Maar dat neemt niet weg, dat hij menschelijk er wel iets van voelt, juist in zijn wet. Het is toch wáár, dat de physicus *ideëel* in zijn wet gelooft. Nooit ofte nimmer komt de wet in constateerbare natuur geheel en al uit. En ondanks dat gelooft de physicus bovenempirisch, ideëel, dat de wet er is, fataal, onvoorwaardelijk, zelfs als hij graag toegeeft dat haar wetenschappelijke formuleering te wenschen overlaat. De ontdekking van de natuurwet is een spontane verheffing van de menschelijke gedachte boven de empirie uit, boven de natuur uit. In wijsgeerige ziening is alle natuurwet... *boven*natuurlijk. De natuur is het middenstadium van de Wereld. De potentieele, ongedifferentieerde, nog niet trillende Wereld is ònder haar, de Wereld van de natuurwet is de ideëele Wereld, bóven haar.

En nu de *mathematicus*. Als zìjn denken over de Wereld gaat, „differentieert" hij en „integreert" — wat logisch het òngedifferentieerde vooronderstellen moet. En wat is dit alles anders dan stellen, ontkennen en herstellen, al is hierbij niet scherpbegrippelijk *relatie*, relatie van *tegendeelen*, gesteld, ontkend en hersteld? Ik weet wel, dat mathematisch differentieeren en integreeren vakmoeilijkheden oplevert, die wìj niet aankunnen. Ik weet niet, hoever U het in het oplossen van die moeilijkheden gebracht hebt — wèl weet ik, dat ìk er heelemáál niet bij kan. *Maar* het *wezen* van mathematisch differentieeren en integreeren kennen we toch.

We hebben toch allemaal wel, als kind op school, de „oppervlakte" van een cirkel berekend. Welnu, dat is differentieeren en integreeren zònder de „hoogere" moeilijkheden. Ik zou hier liever niet spreken van cirkeloppervlakte. De cirkel is geen oppervlakte en heeft geen oppervlakte, oppervlakte is *plastische* uiterlijkheid, en een cirkel is een *vlak*. Maar het woord oppervlakte is hier gangbaar. We laten het, na deze opmerking, staan. Wat doèn we, als we de oppervlakte van een cirkel berekenen, wat bedenken we dan, als we stuk voor stuk de gedachten die hierbij te pas komen de revue laten passeeren? Wel, we beginnen met een cirkel, een cirkel als gesteldheid. Dan denken we den cirkel uiteen tot een oneindig aantal driehoeken met oneindig-kleine basisjes. De toppen laten we samenvallen met het centrum, en het geheel van de oneindig-kleine basisjes met den omtrek. Nu kunnen we gemakkelijk de oppervlakte berekenen van die oneindig-vele driehoeken samen: halve straal maal omtrek. Maar dàn zeggen we weer: die driehoeken samen zìjn geen driehoeken maar een cirkel, de gegeven cirkel. Zoo „herstellen" we den uiteengedachten cirkel, zoo „integreeren" we hem weer. Hier is geen „moeilijk" differentieeren en integreeren, maar het wezen is er toch. En dat is trilogeeren, trilogeeren uit de onderbewuste erkenning, dat de Wereld trilogeert — al is háár trilogie een *mede*trilogie, niet evolutie-zelve, maar evolutie*spoor*.

Tenslotte de *bioloog*. De bioloog bestudeert de plastische levensverschijnselen. Levens*verschijningen*, verschijningen *van* leven, zijn ze niet, want leven, bewustzijn verschijnt niet. *) In die levensverschijnselen dan, verschijnselen *bij* leven, ontdekt de bioloog evolutie. En al onderscheidt hij niet de *wezens*evolutie van de universeele relatie en de *mede*evolutie van de Wereld, hij ziet toch de evolutie als wat zij inderdaad is: hij ziet het eenvoudige zich compliceeren (ontkenning!) en die gecompliceerdheid toch weer saamgegrepen in een eenheid, die den primitieven eenvoud te boven is (herstel!).

*) Vgl. blz. 44.

Zoo ontdekken de strenge vakwetenschappen Wereldevolutie. De wijsgeer weet, dat Wereldevolutie *mede*evolutie is. Hij weet, dat de evolutie zèlve is in de universeele relatie zèlve. Hij weet, dat het zóó moèt zijn, omdat de universeele relatie bewegen moèt en niet anders bewegen kàn dan in contigue overgangen, in mutaties, die haar stijgen doen van potentieele eenvoud naar actueele differentieering, en van actueele differentieering naar nieuwen eenvoud, de ideëele synthese, het nieuw-eenvoudige en verheven Zelfbewustzijn van het ééne Subject.

V.

In deze voordracht zal ik completeeren wat we verleden week bespraken. Ik zal daarom hier en daar iets in 't kort moeten herhalen. Maar dat hindert niet. We krijgen toch genoeg gedachten, die we nog niet „gehad" hebben.

In de universeele relatie, zeiden we, onderscheiden we twee functies: de evolutionnaire en de evolutielooze. De evolutionnaire functie is de relatie, gezien vanuit de Godheid die „bouwt", de evolutielooze is de relatie, gezien vanuit God die „schept". We kunnen hier heel gebruikelijke woorden inschakelen. De universeele relatie, gezien vanuit de Godheid, is *dynamisch*, zij is „de" dynamiek van het Heelal. De universeele relatie, gezien vanuit God, is *statisch*, zij is „de" statiek van het Heelal. *Na onze voorbegrippen* mogen we dit alles gerust iets meer op de wijze van handeling zeggen:

De evolutieïmpuls van de potentieele universeele relatie stuwt van meet af het Leven naar differentieering en naar nieuwe eenheid. Dit bedoelen we met „naar boven". Die dynamische stuwing wordt echter tegengehouden door de Heelalstatiek. Juist daardoor zwelt de dynamiek aan tot steeds grooter kracht. Totdat eindelijk de statiek overwonnen wordt. Dan treedt een contigue levensverandering, levensverheffing op. En we interpreteeren dat niet zóó, alsof de evolutieïmpuls tot statiek en door statiek „gedwongen" wordt. Neen, de Heelalstatiek hóórt bij de Heelaldynamiek. Zij is haar universeel contigu tegengestelde, *contigu* in dezen bepaalden zin, dat zij de diepste werkelijkheid is van contigu te overschrijden drempelgrens. De Heelaldynamiek is meteen universeele wil tot die grens, òm haar te overschrijden. In individueel leven („in het klein"

mogen we zeggen) verbizonderen wij dien wil in het „spel". Als we spelen, willen we hindernissen òm ze te overwinnen. Als we spelen, spelen we, of we 't weten of niet, „evolutietje". En omgekeerd: de grootsche evolutie van het Heelal is analoog aan het menschelijke spel. Zij is als het spel van de Godheid.

Omdat biologen zoo vaak over evolutie denken, schakelen wij hier ook biologische terminologie in. De universeele evolutieïmpuls is van meet af universeele wil tot *mutatie*. Maar ook wil tot mutatietegenstand. Tegengehouden mutatie nu (Freud zou zeggen „verdrongen" mutatie) dàt is *variatie*. Op deze wijze geven wij een uitbreiding aan het biologische mutatiebegrip, maar die uitbreiding is logisch omdat zij het wezen van de mutatie niet aantast. Mutatie is, als wijsgeerig evolutiebegrip, niet allééén een levensverandering tot een nieuwe „soort", maar iedere contigu stijgende levensverandering is een mutatie, een evolutionnaire overgang. De evolutie stijgt, niet van soort tot soort, maar door de soort heen, misschièn naar een nieuwe soort. De soort àls soort „varieert", in haar blijft de mutatie *voortplanting*, voorgoèd tegengehouden mutatie. Wij, menschen, voelen nog sterk dien ondergrond van *naarbovenstuwing* in de voortplanting. Dit voelen verklaart mede onzen drang, de sexualiteit te „exalteeren", een exaltatie, die anders niets dan dwaasheid zou zijn, de onbegrijpelijkste en vernederendste van alle dwaasheden. De soort àls soort echter is, òngeëxalteerd, een natuurregistratie van wat de evolutie al bereikt hééft. Niet de soort evolueert, het ééne Leven evolueert. En die evolutie verbizondert zich, ook waar die verbizondering blijft bij het *verenkelde* individu en niet een collectiviteit wordt, de bepaalde collectiviteit die we „soort" noemen. De contigue overgang b.v. van vóórpuberteit (gesteldheid) tot puberteit (ontkenning) en van puberteit tot nàpuberteit (herstel) is evolutionnaire overgang, is mutatie. Die overgangen zijn verbizonderingen van de universeele evolutie. En nog even onderstreep ik het woord *verbizondering*. De universeele re-

latie is noch absoluut noch relatief en toch absoluut en relatief in eenen. Bij haar kan dus geen sprake zijn van relativeering of absoluteering. En evenmin van verschijning, veruiterlijking. Want zij is noch innerlijk noch uiterlijk en toch innerlijk en uiterlijk in eenen. Wat doet zij dan wèl? Zij verbizondert zich, haar evolutie verbizondert zich om zich weer te universalizeeren. En al haar verbizonderingen zijn „gevallen" van het Heelal, en in ieder geval is het Heelal geheel „vertegenwoordigd".

Het potentieele universeele bewustzijn, het universeele vóórbizondere onderbewustzijn, is universeel positief, positief als begin, en als zoodanig *anorganisch en inhoudloos*. Juist dit volkomen anorganische en inhoudlooze is zijn eigen positiviteit. De termen van dit bewustzijn staan *direct* in relatie tot elkaar, zonder tusschenschakeling van organen, en ook zonder eenigen inhoud, zonder emotieprikkel en zonder de begrippenbrug, die wij van bewustzijn tot bewustzijn moeten leggen. Is het kennen van dit bewustzijn dan wel een „kennen"? Ja, het is het *fundamenteel* positieve kennen. Maar als het fundamenteele kennen is het „het" *potentieele* bewustzijnsstadium, de positieve... vaagheid zelve. Het „weet" niet, het weet niets, maar alle kennen en alle weten is hier gefundeerd, of liever: hierin „geworteld".

Bij de ontkenning krijgt het bewustzijn organen, „tusschendingen" waardoorheen het nu, verbizonderd, zijn termen, God en Wereld, kent. En het krijgt inhoud nu, emotioneele oproepsignalen, en begrippelijke bruggen „door middel waarvan" het zijn termen, zichzelf, van bewustzijn tot bewustzijn doet kennen. Dit is een ontkenning, een „uiteen" van tegendeelen. Maar toch is dit bewustzijn een trede hooger dan het potentieele. Van vaagheid is het immers overgegaan tot „indicativiteit", het gaat precies waarnemen en analizeeren. En bovenal, het gaat denken, indicativeerend denken. Denken hoort ook bij de cyclische bewustzijnsontkenning, denken is ook een „uiteen", een uiteen van neen en ja. Cyclisch herstel, boven denken uit, is „inzicht".

In dit herstel is noch de vaagheid van het gestelde, noch de indicativiteit van de ontkenning wèg, maar ze zijn beide verondersteld en geheven op hooger peil. Ook het inzicht is immers indicatief, scherp, maar het is synthetisch boven het neen en ja van het denken. En de „losse" vaagheid is hier hersteld tot de „vrijheid", de nieuwe spontaneïteit van de intuïtie. En de tusschendingen dan, de organen en de inhoud? In bovenmenschelijke idealiteit, die we hier maar even noemen, zijn al die tusschendingen geheel in het bewustzijn geassimileerd, „gediaphanizeerd". In menschelijke idealiteit worden organen en inhoud wel niet geheel geassimileerd, maar ten minste beheerscht. In ideëele menschelijkheid zijn inhoud en organen althans geadeld doordat zij geheel en al in dienst komen van het bewustzijn. Hier geen gevaar meer van de tirannie, die zij over het ontkenningsbewustzijn kunnen botvieren. Hier geen dwangbegrip, geen dwangemotie, geen organische dwangfunctie. Asceten voelen dit in de verte aan maar verwerkelijken het te simplistisch. Bewustzijnsinhoud en bewustzijnsorgaan „beheerschen" is niet net doen alsof zij er niet zijn of ze anders zien dan ze zijn. Ook niet ze ontvluchten — maar ze situeeren, ze op hun plaats houden *door ze te doorzien*.

En nu gaan we nog even terug naar ons Oude Testament om den cyclus van het universeele bewustzijn, die, hoop ik, nu principieel begrepen is, terug te vinden op de wijze van het verhaal. Verleden week vonden we het statisch begrip van de Schepping terug in de Scheppingsmythe. We zullen nu de dynamiek van de cyclische bewustzijnsstadiën herkennen in het verhaal, dat onmiddellijk op de Scheppingsmythe volgt: de Paradijslegende.

Het Onderbewuste is daar de relatie van Adam en Eva in primitieven staat. Adam, die als man „het" Absolute representeert, Eva, die als vrouw „de" Wereld representeert. Die relatie is *direct*, zonder tusschendingen. In verhaaltrant: Adam en Eva waren naakt. Die relatie is ook een-en-al *vaagheid*, potentialiteit. In ver-

haaltrant: Adam en Eva waren naakt, en zij schaamden zich niet, want ze wisten niet eens dat ze naakt waren.

Nu gaan Adam en Eva over naar het tusschenbewustzijn, het actueele. Zij eten van den „boom der kennis", ze worden indicatief, ze gaan wéten. Theoretisch weten, ze willen „zijn als God", die in deze verhaalvoorstelling àlles weet. Ook practisch weten, ze willen kennen „het goed en het kwaad". Dit alles brengt „tusschenheid" mee. Adam en Eva, wetend nu dat zij naakt zijn, kleeden zich. De directheid van de relatie in primitieven staat is verloren, en Adam en Eva zijn nu in de ellende, de moeiten en zorgen van het indicatieve, wetende en wetenzoekende bewustzijn. De primitieve levensrust, „gestelde" levensrust van het Paradijs, zijn ze kwijt.

Kunnen zij die rust ooit terugkrijgen? Ja, dat kan, máár niet in weer primitieven staat. Uit het Paradijs zijn ze voorgoed verjaagd, en een engel met vlammend zwaard bewaakt voor eeuwig de poorten. Maar wèl kan de levensrust „hersteld" worden, op hooger peil. Dàn is hun levensrust verheven rust, die de bewustzijnstusschendingen beheerscht. In die macht, in die nieuwrustige beheersching, wordt het bewustzijn wederom eenvoudig, al is het dan ook niet meer primitief eenvoudig. In verhaaltrant: Totdat gij terugkeert... naar het Paradijs, den beperkten lusthof? Neen, dat kàn niet. „Totdat gij terugkeert naar de aarde, waaruit gij genomen zijt, want gij zijt stof en tot stof zult gij wederkeeren." Terugkeeren naar „de" aarde, naar „de" stof, naar eenvoud met wijder horizon dan die van den hof van Eden. Terugkeeren ook in dieper en hooger macht. In herstel zal de mensch de aarde kennen als wat zij nadrukkelijk in het Bijbelverhaal reeds heette te moeten worden: aan den mensch onderworpen bezit...

In de populaire opvatting van den „zondeval" in het Aardsche Paradijs zijn twee fouten binnengeslopen, die we nog even signaleeren:

1°. De woorden „totdat gij terugkeert naar de aarde, waaruit gij genomen zijt," enz. zouden beteekenen: tot-

dat gij dood en begraven zijt. Het is een waarheid als een koe, dat voor een mensch de aardsche misère ophoudt als hij dood en begraven is. Als dìt de beteekenis was van die woorden, zouden ze niet gezegd hoeven te worden in een religieus verhaal. Dan zou hun beteekenis al héél banaal zijn. De Paradijslegende is in al haar eenvoud veel te grootsch om zoo een banale interpretatie te wettigen. O, als „men" aan het interpreteeren gaat...

2°. De overgang van rust tot onrust, de „zondeval", wordt populair veelal opgevat als een sexueele daad.

Dit is heel zeker in flagranten tegenspraak met den onbevangen gelezen tekst. Esoterisch zien wij den overgang van rust tot onrust, de Paradijsontkenning, als een bewustzijnsontkenning. In dit verhaal is die ontkenning een daad. En blijven we exoterisch bij dat verhaal, dan moeten we toch vooral lezen wat er staat. Die daad wordt heelemaal niet verteld als een daad van het vleesch maar als een daad van den geest, een vergrijp uit geestelijken hoogmoed. Adam en Eva willen wéten, ze willen „zijn als God". En als ze tot weten komen, richt zich dat weten natuurlijk dadelijk op wat hier, in primitief leven, de nieuwsgierigheid het meest emotioneel prikkelt: de sexualiteit. Willen weten, en dus om te beginnen willen weten aangaande de sexualiteit, dát is de „zondige" wil van Adam en Eva. En nièt een sexueele daad als zoodanig. Wie hier leest, dat Adam en Eva het begin van menschelijke ellende verwerkelijkt hebben door in sexueel contact met elkaar te komen, heeft „hineininterpretiert". Als wij esoterisch verklaren mogen we en moeten we „herausinterpretieren" wat implicite in het gegeven aanwezig is. Maar „hineininterpretieren" mag nooit, of we esoterizeeren of niet.

Onze esoterische verklaring van de Paradijslegende ontdekt daar denzelfden zin als in het dogma van de Triniteit, waarover we verleden week spraken. Zoowel in de Paradijslegende als in dat dogma schuilt, dynamisch, de trilogie: potentieel, actueel en ideëel bewustzijn. Het eenige verschil is dit: het dogma spreekt al

veel begrippelijker dan de legende. Overigens zijn ze parallellen. Op voorwaarde dan, dat we den *dynamischen* zin van de Triniteit ontsluieren, zooals we verleden week ook gedaan hebben. Maar de Triniteit heeft buitendien een statischen zin, die weer een parallel is van de statische beteekenis van de Scheppingsmythe. Deze statische beteekenis van de Triniteit is niet te vinden in het Triniteitsdogma als zoodanig. Maar wèl in andere dogmata en in de bijbelsche symboliek.

De Vader in de statische Triniteit is te situeeren onder A, de Zoon onder AR, de H. Geest onder R. Strikt gesproken is dit geen triniteit maar een duïteit. De universeele relatie is immers geen derde, synthetische term, maar de twee relatietermen „in werkelijkheid". Toch doet in het kerkelijke denken deze duïteit mee als triniteit. Het ligt voor de hand, dat die duïteit, zoo nauw verbonden met triniteit, als een drieheid wordt gezien. We houden ons dan ook, met dit voorbehoud, aan het woord triniteit, *statische* Triniteit.

De Vader in deze statische Triniteit is „het" Absolute. Dit spreekt duidelijk in de anthropomorphische voorstelling van den God, die één enkel vergrijp tegen Hem „straft" met de eeuwige verdoemenis van àlle menschen, tenzij dan de schuld wordt geboet door een lijden van oneindige waarde (het lijden van den God-Mensch) en het effect van die boete wordt „toegepast" op ons. De Zoon in deze statische Triniteit is de universeele relatie. Dramatisch wordt de Zoon als relatie voorgesteld, doordat hij als individu, als apartheid, alleen optreedt om géén apartheid te zijn voor zich. De Zoon komt als ook-mensch Jezus-Christus in het individueele leven, maar alleen om te toonen, dat het individueele leven nièts is voor hem maar een-en-al offer voor alle menschen omdat alle menschen geroepen zijn geloovigen te worden. Zijn leven is alleen van waarde als universeel leven. Esoterisch: de „zin" van zijn leven is de universeele relatie.

Het verschil tusschen dynamische en statische Triniteit blijkt het duidelijkst als we ons concentreeren op

den H. Geest. In dynamische Triniteit is de H. Geest bewustzijn en wel supreem universeel bewustzijn, bewustzijnssynthese: wijsheid, liefde, heiligheid, d.i. universeele heelheid. Als H. Geest in statische Triniteit zien we Hem in het Bijbelverhaal symbolisch voorgesteld als „het" Relatieve, de Wereld. Op het eerste Pinksterfeest wordt de komst van den H. Geest gesymbolizeerd als onweer, bliksem en donder, vlammen op de hoofden van de Apostelen. De komst van den H. Geest is in orthodox spraakgebruik een „uitstorting" — symbool van Wereldbeweeg. Bij den doop van Jezus door Johannes wordt de H. Geest gezien als een lichtende duif. Dit symbool spreekt duidelijk als we de lichtende duif vergelijken met de nadrukkelijke *persoons*voorstellingen van den Vader en den Zoon. Ten slotte, in dynamische visie is de H. Geest synthese van Vader en Zoon. In die visie komt Hij voort uit den Vader en den Zoon *te zamen*. In statische visie postuleert de Vader, het absoluut absolute, logisch-direct zijn tegendeel: de Wereld. Van „voortkomen", van een proces, kan hier *wijsgeerig* geen sprake zijn. Vóórwijsgeerige taal echter zal het voortkomen hier niet geheel wraken, maar zij zal toch in statische oriënteering dit voortkomen nièt uitdrukken als een synthese. Statisch georiënteerd zal zij zeggen, dat de H. Geest voortkomt uit den Vader, niet uit den Vader en den Zoon *te zamen*.

Nu moet ik hier een stukje Kerkgeschiedenis bij halen. Maar stelt U gerust: ik bepaal me tot het wezenlijkste van het wezenlijkste, het eenige trouwens, dat ook mij nog interesseert. Overigens, wat ik U vertellen ga is van belang voor alle philosopheerende intellectueelen en heusch niet alleen voor theologen, èn — den kijk dien ik U op dat stukje Kerkgeschiedenis geven zal, vinden we nièt bij theologen.

Ik zeide: in dynamische visie komt de H. Geest voort uit den Vader en den Zoon *te zamen*, in statische visie komt de H. Geest voort, àls daar van „voortkomen" nog gesproken wordt, uit den Vader, en nièt uit den Vader en den Zoon *te zamen*. In het Latijn zeggen we

de vijf woorden „en den Zoon te zamen" in één woord *filioque*. In dit woord is dus de heele dynamische visie van de Triniteit geconcentreerd. Welnu, over dit woord heeft de Katholieke Kerk eeuwen geweifeld en gestreden, en een verzoening is er nòg niet. De scheiding was en is nog scheiding tusschen het Oostersche en het Westersche deel der Kerk. De Westersche Kerk was en is vóór filioque, zij heeft dan ook dit woord opgenomen in haar officieele geloofsbelijdenissen. De Oostersche Kerk, waarvan de machtigste afdeeling tot vóór den Wereldoorlog van 1914 de Russische Kerk was, verzette zich en verzet zich nog tégen filioque. Hier komen twee mentaliteiten aan den dag. En we herkennen hier wat ieder ontwikkeld mensch al van Oostersche en Westersche mentaliteit weet: de Westersche mentaliteit is overwegend dynamisch, de Oostersche overwegend statisch. Zeker, de Westersche dogmatiek is statisch in oppositie tot de niet-dogmatisten van het Westen. Maar „de" Westersche mentaliteit is dynamisch in oppositie tot „de" Oostersche, die in oppositie tot „de" Westersche statisch is. Dáárom wilde de Westersche Kerk het woord filioque wèl, de Oostersche nièt. Natuurlijk werd op de conciliën niet gesproken over mentaliteiten. Daar werd gesproken over Bijbel, Kerkgeschiedenis, heilige traditie, heilig geloof, enz. Het is niet zonder humor, dat in de gewijde koppen van de Bisschoppen de aangeboren mentaliteiten dóórwerkten: de statische en de dynamische. En die twee mentaliteiten kwamen met elkaar in botsing door alle theologie heen.

En nu nemen we weer afscheid van de Kerkgeschiedenis en komen en blijven dicht bij honk. Statische en dynamische mentaliteiten onderscheiden we telkens weer in onze naaste omgeving. En we kunnen ook, als we er eenmaal kijk op hebben, zien, dat die twee mentaliteiten onoverbrugbare kloven tusschen menschen graven kunnen. We zien dan menschen uit elkaar gaan, vaak naar aanleiding van één typisch woordje, dat hun mentaliteiten karakterizeert.

In de tweede voordracht onderscheidden we: abso-

lutisten, relativisten, relationisten. Ziehier nu een onderverdeeling van de relationistische mentaliteit: zij kan statisch, zij kan dynamisch zijn.

Menschen van relationistisch-statische oriënteering zijn volkomen tevreden als zij eenmaal tot het inzicht of althans tot het gevoel gekomen zijn, dat „de" werkelijkheid universeele relatie is, universeele relatie van tegendeelen. Gewoonlijk zijn ze in vaag gevoel al bevredigd. In ieder geval hebben ze „de" werkelijkheid, „het" eene Leven beleefd als een relatieleven dat „liefde" heeten mag, een liefde die dieper en breeder liefhebben is dan anthropomorphische realiteit ooit verwerkelijken kan. „Wat heb ik verder te denken" voelen ze dan, „als ik eenmaal kan aanvaarden, dat het wezen van alle werkelijkheid liefde is!" Zij vinden ons zelfs, die, na ons universeele relatieïnzicht, nog meer verklaren willen, onbescheiden nieuwsgierig en verwaand. „Er mag ook dynamiek zijn in het Heelal", voelen ze, „maar als die dynamiek liefdedynamiek is, dan komt alles wel terecht ook zonder ons denken. Ja, er zijn wel moeilijkheden, die ik niet oplossen kan. Als het universeele Leven liefde is, hoe komt het dan, dat ik zooveel liefdeloosheid en wreedheid zie in de natuur! Dat is een moeilijkheid. Maar, heb ik eenmaal de goddelijke liefde erkend als „de" werkelijkheid, dan hoef ik die moeilijkheid niet op te lossen. Die aanvaard ik eenvoudig als een voor mijn kleine denken onbegrijpelijkheid, en ik vertrouw weifelloos op het Leven, dat oneindig grooter is dan ik!"

Menschen, die relationistisch-dynamisch zijn georiënteerd, willen zulke moeilijkheden wèl oplossen. Zij willen denkend meedoen in de universeele dynamiek. En zij rusten niet, voor zij de tragiek van het organische leven, waarbij ook liefdeloosheid en wreedheid hoort, begrijpen d.i. wijsgeerig situeeren kunnen. Zij zullen echter niet slagen, vóór zij de natuur doorzien hebben, de heele natuur, als één cyclische ontkenning. *Object*ontkenning als tusschenstadium van de Wereld. *Bewustzijns*ontkenning óók, in dezen zin, dat de natuur

tusschending wordt van bewustzijn: orgaan, emotie, voorstelling, begrip, van laag tot hoog. Dit onderscheid van natuurbewustzijn en natuurobject is er, maar heft de waarheid niet op, dat de natuur, de uiteengegane Wereld als geheel, in beide aspecten, ontkenning is. De individueele menschelijke, organische natuur b.v. is een-en-al ontkenning, en het is goed, dat wij in die ontkenning het onderscheid zien tusschen objectfunctie en bewustzijnsfunctie, óók opdat dit onderscheid ons niet meer hindere, den mensch *als individu* goèd te doorzien als ontkenning, heel en al.

Inderdaad, de menschelijke natuurtegendeelen, ziel en lichaam, hèbben twee functies: een objectfunctie of „plastische" functie en een bewustelijke functie. Als plastische tegendeelen relativeeren zij de volstrekte tegendeelen in God en zijn ze dus object en géén bewustzijn, want bewustzijn is noch Godsrelatie noch Wereldrelatie maar *universeele* relatie van God èn Wereld. Als bewustelijke tegendeelen zijn ziel en lichaam de medieering van individueel bewustzijn, van laag tot hoog. Wij kennen God door de medieerende functie van de ziel heen, wij kennen de Wereld door de medieerende functie van het lichaam heen. Goede portretschilders kennen die twee functies van ziel en lichaam. Zij noemen een portret plastisch, wanneer het het lichaam uitbeeldt als plastisch tegendeel van de plastizeerende ziel. En zij vinden dat portret goed, in zooverre het het lichaam toont als veruiterlijking van de ziel, duidelijker dan de „gegeven" natuur. Zij noemen een portret een bewustzijnsportret als het buitendien de sporen toont van bewustzijn aan die plastiek. En ze vinden dat portret goed, in zooverre die sporen sprekender zijn dan aan gegeven natuur. „Sporen" zeg ik, want wij weten al, dat bewustzijn mysterie is, dat niet „verschijnt" maar „zich openbaart". Die sporen zijn een wijze van openbaring. Zij zijn niet veruiterlijking van begrip, niet veruiterlijking van emotie, zij zijn bewustzijnsopenbaring „aan" gelaat en gestalte. Gelaat en gestalte kunnen die sporen dragen, omdat zij, behalve plastiek, bewustzijns-

medieering zijn. „Waarheid" die wij hier zeggen is levenswaarheid en daarom intieme waarheid, zij zwijgt in het publiek, juist in de mate van „collectiviteit" van publiek. En die maat is doorgaans héél ruim. Wat we nu begrepen hebben van bewustzijnssporen aan gelaat en gestalte — publiekelijk heeft het al heel weinig „te zeggen". En de heele natuur als één levensontkenning — het zegt aan het publiek niets. Maar het zegt des te meer in intiem levenscontact.

*

* *

Even voor de pauze sprak ik van het intieme levenscontact, dat een levende wijsgeerige verklaring legt. Maar, kan zoo een verklaring „exact" zijn? Laat me de vraag principieel stellen. Wijsbegeerte, *levende* wijsbegeerte is intieme levenswetenschap in strikten zin: zij spreekt uit leven en tot leven. Levende wijsbegeerte is buitendien *universeele* wetenschap. Kan zij als zoodanig exact zijn?

Laten we beginnen met toe te geven, dat wijsbegeerte totnogtoe cultureel nièt exact is, op geen stukken na. Ik bedoel hiermee dit: Zeer veel intelligente menschen van onze dagen — afgezien van de vraag of zij ook maatschappelijk gesproken „intellectueelen" zijn d.i. hoofdarbeid verrichten, die als „vak" in de maatschappij gangbaar is — hunkeren naar universeele gedachten, die exact en daarom ook methodisch geformuleerd zijn. Nu kunnen zij wel trachten tot die formuleering te komen in min of meer besloten kringen. Maar „cultuur" is die formuleering eerst, als het principieele ervan „vanzelfsprekend" is geworden voor denkende menschen, overal. Totnogtoe zijn alleen sommige *woorden* die een nieuw-universeelen zin in zich dragen opgenomen in hun *taal*, woorden als onderbewustzijn, bezinning (in tegenstelling tot eruditie), esoteriek, suprahistorisch. Maar exacte formuleeringen zijn nog niet als vanzelfsprekend opgenomen in hun *denken*. De wijsbegeerte nu is geroepen, die formuleeringen te vinden, en zij kan die ree-

ping nog niet vervullen. Dàt bedoel ik als ik zeg: de wijsbegeerte is totnogtoe cultureel niet exact.

En inderdaad, niet exact is zij vooreerst in haar terminologie. De cardinaalste woorden (b.v. absoluut!) gebruikt zij met verwaarloozing van nauwkeurige definities. Niet exact is zij ook in dezen zin, dat zij te veel nadruk legt op stemming, te weinig op weten, en zoo naar exactheid hunkerende menschen afstoot door een zekere preekerigheid die haar veelal aankleeft. Ook is zij nog niet tot het scherp inzicht gekomen, dat zij niets anders te doen heeft (en dat is heel veel) dan tot manifestheid te brengen wat latent in het menschelijke bewustzijn aanwezig is: zij wil nog te veel eruditie zijn en geven, als ware zij ook een „vak", als ware zij niet almenschelijke redelijkheid, die, boven alle vakken, alle vakken doorgrijpt.

Neen, wijsbegeerte is cultureel nog niet exact. Maar daarmee zijn we niet klaar. Dat is nog geen principieel antwoord op onze principieele vraag. Kan wijsbegeerte, afgezien van wat zij tot nu toe is, cultureele exactheid bereiken?

Ik antwoord *ja*, maar dan op de strenge voorwaarde, dat zij tot eigen exactheid komt op eigen, autonome wijze, en niet een exactheid ontleent aan een andere wetenschap. Dàn, maar ook dan alleen, kan zij worden wat zij geroepen is te zijn: universeele en cultureele wetenschap, met eigen onderwerp, eigen methode, dus ook autonome wetenschap.

Iedere autonome wetenschap heeft, voor zoover zij exact is, haar eigen exactheid. De experimenteele physica is exact op grond van physische experimenten, die ongelimiteerd en uniform herhaalbaar zijn, en waarvan de gegevens expresselijk, met voorbedachten rade worden gekozen. Daarom is de exactheid van die physica ook met zekerheid voorspellende exactheid. De physicus kan met zekerheid voorspellen wat er physisch gebeuren zal, als hij maar beschikt over de noodige physische gegevens en physische kennis. De biologie is ook exact, maar anders dan de experimenteele physica. Zij is exact

op grond van biologische experimenten, die niet zóó ongelimiteerd en uniform herhaalbaar zijn, waarvan de gegevens niet zóó expresselijk te kiezen zijn, en die dus geen voorspelling toelaten, zoo zeker als de voorspelling in de physica. De bioloog zal veel meer zijn experimenten *over*denken en interpreteeren dan hun resultaten verder *dóór*denken tot algemeene conclusies, die altijd uniform moeten uitkomen. De wiskunde is exact, maar ook weer op haar wijze. Zij wijst het contrôle-experiment niet af, maar àls wiskunde redeneert zij in mathematische kunstbewerkingen, die veel wijder perspectieven openen dan waartoe het experiment ooit reiken kan. De zgn. theoretische physica, die in wezen wiskunde is, gaat in haar conclusies het experiment verre te buiten. Zoo heeft iedere exacte autonome wetenschap haar eigen exactheid. De wijsbegeerte, als autonome universeele wetenschap, óók.

Welke is dan de wijsgeerige exactheid? Zij is: het inzichtelijke inschakelen van spontaan zich voordoende levensgegevens in de universeele relatie en haar evolutie. En vanzelf wordt hierbij een helder inzicht voorondersteld in de universeele relatie en haar evolutie. Dit is de eigen exactheid van wijsbegeerte. Zoodra zij exactheid ontleent aan een andere wetenschap — zoodra zij b.v. redeneert „op grond van" een opzettelijk experiment — valt zij uit haar wezen.

Het woord „inschakelen" is hier natuurlijk beeldspraak, maar na alles wat we hier gezegd hebben weten we heel goed wat we met dat woord bedoelen. Geen enkele wetenschap overigens kan buiten beeldspraak, zelfs de wiskunde niet. Een „gelijkbeenige driehoek" b.v. is een-en-al beeldspraak. Een hoek is, als gegeven, een empirisch geconstateerde hoek, b.v. de hoek van een kamer. En een gelijkbeenige driehoek heeft geen beenen in empirischen zin, hij heeft beeldsprakige beenen. We kunnen in plaats van „inschakelen" ook een andere beeldspraak kiezen, die even duidelijk is: *situeeren*, op zijn plaats zetten. Situeeren, *inzichtelijk* situeeren van spontaan zich voordoende levensgegevens in de uni-

verseele relatie en haar evolutie, dàt is wijsgeerige exactheid. En ik onderstreep het woord *exact* in tegenstelling tot *precies*. Dit is van groot belang, juist als we spreken over *wijsgeerige* exactheid. De wijsgeer kan bij gelegenheid ook weleens precies zijn, maar dat is secundair, principieel secundair, buitenwezenlijk. Wezenlijk is de wijsgeer niet precies, maar exact. Het woord precies hangt etymologisch samen met het Lat. praecidere, dat stuksnijden beteekent. Preciesheid is analytische nauwkeurigheid en komt hoofdzakelijk tot haar recht bij het physische experiment. Exactheid is synthetisch. Exact hangt etymologisch samen met het Lat. exagere, naar buiten brengen, veruiterlijken. Exact zijn we voor zoover we onzen begrippelijken bewustzijnsinhoud zuiver, d.i. in adaequate zegging veruiterlijken. Wijsgeerige exactheid is dit als zoodanig nog niet. Ook mijn begrip van het theorema van Pythagoras b.v. kan ik adaequaat veruiterlijken. *Wijsgeerige* exactheid is er eerst als 1° het adaequaat veruiterlijkte begrip wijsgeerig begrip is, dus een begrip dat althans in het begrip van de universeele relatie logisch is ingeweven, en als 2° de exacte begripszegging ook haar tegendeel heeft, de scherpe doorschouwing van gegeven natuurleven, waardoor dat gegeven inzichtelijk in de universeele relatie en haar evolutie wordt gesitueerd. Dan eerst is de exactheid wijsgeerig, een volledig wijsgeerige „verklaring". Exacte begripsveruiterlijking allèèn, zonder haar tegendeelige levensdoorschouwing zou niet volledig zijn in een denken, dat principieel *relatie*denken is.

Hier is de reden, waarom experimentmenschen vaak zoo moeilijk philosopheeren. Zij zijn gewend aan preciesheid en kunnen zich daarom moeilijk indenken in die heel andere nauwkeurigheid, de wijsgeerige exactheid. De wijsgeerige exactheid staat hun te ver van het „feit" af. En inderdaad, „dien kant heeft het". Wijsgeerige exactheid is in-wezen ònfeitelijk. Maar in die onfeitelijkheid is zij bovenfeitelijk, d.w.z. zij ontdekt in het feit een „zin", een universeele werkelijkheid, die voor de meest preciese waarneming ontoegankelijk is. Wijsgee-

rige exactheid is nadrukkelijk suprahistorisch, preciesheid echter „historizeert" altijd, al vertelt zij niet van oorlogen of regeeringen of kunstvoortbrengselen in die en die periode. De physica is een-en-àl historie, historie van experimenten. Ook haar formules zijn historie, samenvattingen van geschiedenis van experimenten. En zelfs haar voorspellingen zijn historizeeringen. Een zekere, „registreerbare" voorspelling refereert over de toekomst als ware zij verleden. En diè toekomst ìs inderdaad ook al verleden in dezen zin, dat zij, volkomen èn in reeks, al in het verleden is bepaald. Wijsbegeerte historizeert des te minder, naarmate zij meer exact wordt op eigen wijze. Zij zal goed geobserveerde feiten aanvaarden — als maar feiten. Die feiten zijn voor haar eerst verklaard, als, suprahistorisch, hun universeele werkelijkheid, hun zin, is ontsluierd. Nog eens: de eigen exactheid van de wijsbegeerte is het inzichtelijke situeeren van spontaan zich voordoende levensgegevens in de universeele relatie en haar evolutie.

Welke zijn dan die levensgegevens?

Ik orden ze in drie groepen:

1°. De wijsgeer situeert de andere wetenschappen, de speciale vakwetenschappen. Dit situeeren brengt natuurlijk niet mee, dat hij alle vakwetenschappen vakkundig wil beheerschen. Als hij die pretentie had, ook maar een heel klein deel van die pretentie, zou hij een oppervlakkig dilettant zijn. Maar dit situeeren brengt wel mee, dat hij het menschelijke wezen van de wetenschap, die hij situeert, moet doorzien. Het menschelijke wezen van de physica b.v. is in de sterke accentueering van de belangrijkheid van het feit, het feit als waarneemsel alleen, zonder doorschouwing. Dit situeert de wijsgeer als komende uit een precizeerende geestesgesteldheid, die het verst van wijsgeerige exactheid afstaat. Wijsbegeerte is dan ook niet, wat veelal gemeend wordt, zooiets als een centrale, waarin speciale vakuitkomsten nog eens worden „omgewerkt" tot algemeener uitkomst, zoodat wijsbegeerte „algemeen" vak zou zijn. Neen, zoo zou de wijsbegeerte haar autonomie als universeele we-

tenschap verliezen. Zij zou dan algemeene wetenschap zijn. Algemeenheid is collectiviteit en hoort bij relativistische Wereldbeschouwing. Universaliteit is universaliteit van *bewustzijn* en hoort bij relationistisch denken. De wijsgeer situeert het wezen van het bepaalde vak als zoodanig en dat kan hij doen zonder op de hoogte te zijn, vakkundig, van vakdétails. — Deze groep van levensgegevens staat het verst af van het eigenlijke onderwerp der wijsbegeerte: de universeele relatie. Speciale vakwetenschap is te zeer verknocht aan métierkennis en métierkunde om een eerste plaats in te nemen in *levens*gegevens, die de wijsgeer te situeeren heeft. Een speciaal vak is overigens ook alleen een „spontaan zich voordoend" levensgegeven, in zoover het buiten de school treedt, in zoover zijn wezen in gedachtelijke aanraking komt met ieder beschaafd en ontwikkeld mensch. Physica, biologie, wiskunde, b.v. — zij zijn niet uitsluitend „schoolsch" meer, maar ieder beschaafd en ontwikkeld mensch heeft gedachtelijke aanraking met hun wezen — al kan hij het nog niet methodisch-wijsgeerig situeeren. Zóó is dit wezen een ver, maar toch zich spontaan voordoend levensgegeven.

2°. Menschelijke mentaliteiten. Hierbij hoort ook het dogma, als gegeven van absolutistische mentaliteit. Deze groep is dichter dan de eerste bij het eigenlijke onderwerp der wijsbegeerte. Menschelijke mentaliteiten zijn meer: spontaan zich voordoende levensgegevens.

3°. Alle gewone levensverschijnselen, die van dag tot dag vanzelf voorkomen. Deze groep is de belangrijkste. Hij houdt den wijsgeer in contact met het leven van alledag, behoedt hem zoowel voor boekenabstracties als voor fantastische droomerijen en zegt hem onophoudelijk, dat het Leven zich verbizondert, overal en altijd. Deze gegevens komen het spontaanst voor en geven zich direct als heel concreet. Als de wijsgeer zoo een „alledaagsch" levensverschijnsel ontmoet, hoeft hij geen verklaring resp. situeering meer te zoeken. Al naar de mate waarin hij de methode reeds beheerscht, beschikt hij over een paraatheid van gedachten, die dan vanzelf

opgeroepen worden ter universalizeering van het bepaalde levensgeval.

Een voorbeeld van zoo een bepaald levensgeval is het sterven. Ik bedoel nu het sterven in gewone beteekenis: het doodgaan. Als de wijsgeer met dit levensgeval in contact komt, zijn er al kerngedachten in hem, waardoor hij hier een bepaalde geesteshouding meebrengt. Hij formuleert die gedachten niet meer voor zichzelf, dat hoèft niet meer. Maar ze zijn te formuleeren, exact te formuleeren. Als ze een voor een zouden spreken, zouden ze o.m. dit zeggen:

Het individueele leven hier, dat sterven gaat, is en was al vanaf zijn begin, een levensontkenning. Afgezien van alles, wat er in-den-tijd aan dit leven voorafging, het is, ten diepste, een logische ontkenning van „het" potentieele universeele Leven. Want dit leven hier dat sterven gaat is en was uitelkaargegane eenheid van levenstegendeelen. Het heeft en had allerlei tusschendingen, organen, begrippen en vage voorstellingen, emoties ook van allerlei aard. Zijn sterven zal niet een begin zijn van ontkenning maar een besluit. Dit is geen vaag gedroom van me, het is exact inzicht. Op een levensontkenning echter moet een herstel volgen. Dat kàn niet anders, want iedere levensontkenning, iedere bewustzijnsontkenning, hoe ook nog aan reeks gebonden, is een verbizondering van de cyclische ontkenning, die zich cyclisch herstelt, zich cyclisch herstellen moèt. Dit alles is geen vaag gedroom, het is exact inzicht. Dit leven hier in stervensnood is niet ziel alleen, ook niet lichaam alleen, maar relatie van beide. Ontkende relatie, die zich herstellen moet tot nieuwe synthese in nieuwe termen. Dat herstel is een dóórgaan, een voortzetting van dit leven, maar niet in *continuen,* doch in *contiguen* overgang. Het leven hierna zal niet wezenlijk van dit leven verschillen, het zal verschillen als trilogisch stadium, in qualiteit. Dit alles is exact inzicht. De termen van dit verbizonderde leven zijn individueele ziel en individueel lichaam, maar de levensrelatie, de bewustzijnsrelatie, is toch universeel, universeel in verbizonderd

stadium. Door de ziel heen kende dit leven God, door het lichaam heen kende dit leven de Wereld. Daarom zal dit leven nieuwe termen vinden, ongetwijfeld. God en Wereld zijn immers nooit of nergens afwezig, hun werkelijkheid is hun relatie, die zich verbizondert en zich weer universalizeert maar nooit of nimmer „verloren" gaat. Als ik dit leven hier vergelijk met een vlam, dan zal die vlam brandstof blijven vinden, want God en Wereld zijn nooit of nergens afwezig. Dit alles is exact te begrijpen en te doorschouwen, al weet ik er „precies" niets, niets van.

Zoo zijn er onbepaald vele „gewone" levensgevallen, die zich spontaan den wijsgeer aanbieden ter universalizeering, ter verwijding, ter wijding. Verbizondering universalizeeren, dat is in het kort het wezen der wijsbegeerte.

En hier is de diepste reden (niet de eenige maar de diepste) waarom de wijsbegeerte zoo moeilijk tot cultureele exactheid komen kan. Intellectmoeilijkheid is hier ook wel, maar die is de voornaamste niet en zeker de diepste niet. De diepste moeilijkheid is de angst van verreweg de meeste menschen voor werkelijke universalizeering. En zeker voor exacte universalizeering, die niet meer, getooid in mooie woorden, weggepaaid kan worden. Juist omdat wijsbegeerte geen speciaal métier is maar almenschelijk leven, voelen de menschen de werkelijke universalizeering al van verre aankomen, zoo dra een levenswaarheid exact spreken gaat. En zij vluchten wèg om hun individualiteit tegen de universalizeering te beschermen. Ze vluchten — en collectiviteiten staan gereed om hen „broederlijk" te ontvangen, collectiviteiten, die in wezen zijn: vereeniging tot onderling behoud van individualiteit.

Maar ook omgekeerd: ieder mensch, die universalizeerende waarheid aanvaardt, leeft levensangst weg, hij vreest niet meer zijn apart ikje te buiten te gaan tot „het" Leven. Als wij hier levend philosopheeren, leven we levensangst weg. Cultureel is dit nog heel weinig,

cultureel is dit nog maar een verre voorbereiding. In intieme waarheid is het heel veel...

U hebt zeker al eens gehoord, wat de menschen daarbuiten over deze gedachten bijna altijd zeggen. „O, dat is allemaal heel aardig, maar het is zoo subjectief".

Inderdaad, in al onze gedachten hier zijn we welbewust subjectief. Methodisch subjectief. Wij aanvaarden dit als een compliment, zooals de Geuzen hun scheldnaam. Wij zijn subjectief, omdat wij willen opgaan in het ééne Subject, de eene universeele relatie, die het Heelal zèlf is. Wij zijn methodisch subjectief, omdat wij niet willen blijven bij ons kleine ikje, maar het willens en wetens offeren, heel en al, in het universeele herstel, dat het ideëele Subject is. Wilden we blijven bij ons kleine individuutje en zijn bizondere opinie, dan zouden we „maar" subjectief zijn. Nu we onze individualiteit vrij en vrank en duidelijk kunnen zien als „ontkenning", zijn we methodisch subjectief. Dit is meteen onze wijze van deemoed. Wij onderwerpen ons denken, ons leven, niet aan een individu, noch aan onszelf noch aan een ander, en zeker niet aan een volmaakt Individu, dat tevens absoluut absoluut zou zijn. Wij onderwerpen ons denken, ons leven wèl aan het bovenindividueele Subject, het noch absolute noch relatieve maar universeele Subject, dat èn Absoluut èn Relatief omvat.

Met dat al, wij zijn subjectief. Waren we objectief, we zouden eenzijdige relativisten zijn. Waren we injectief, we zouden eenzijdige absolutisten zijn. Maar we willen geen eenzijdigheid. Wij zijn relationisten. En daarom denken wij subjectief, uit onszelf, voor onszelf, en, omdat wij universeel denken, uit allen en voor allen.

VI.

Er liggen nog eenige vragen te wachten. Ik zal de antwoorden, samenvattend, inbouwen in deze laatste voordracht. Eén vraag, die deze week is binnengekomen, beantwoord ik uitvoeriger en dadelijk, omdat ze mij vreezen doet, dat ik me indertijd niet duidelijk genoeg heb uitgedrukt. Die vraag is een verzoek om nadere inlichtingen aangaande de meetkundige limite.

Hoe komen we tot die limite? Bepaaldelijk, hoe komen we ertoe te zeggen, dat de cirkel limite is van den regelmatigen veelhoek, limite in radicalen, Euclidischen zin?

Onder regelmatigen veelhoek wordt verstaan een veelhoek met gelijke zijden resp. gelijke hoeken. Door de hoekpunten van een regelmatigen veelhoek kan ik een cirkellijn trekken en wel zoo, dat het centrum van dien cirkel samenvalt met het centrum van den veelhoek. Een gelijkzijdige driehoek b.v. is een regelmatige veelhoek. Als ik zijn hoeken middendoor deel, ontmoeten de deellijnen elkaar in één punt. Die lijnen deelen meteen de zijden rechthoekig middendoor. De deeling van de zijden rechthoekig middendoor en de deeling van de hoeken in gelijke deelen, al die deeling middendoor komt samen in dit ééne punt, dat dus het centrum van den regelmatigen driehoek is. Dit centrum is nu meteen het centrum van de cirkellijn, die ik door de hoekpunten trekken kan. Als we nu zeggen, dat de cirkel limite is van den regelmatigen veelhoek, doen daarbij verschillende gedachten mee, die ik een voor een zal formuleeren.

1°. Een regelmatige veelhoek is des te meer gelijkvormig aan een cirkel, naarmate hij meer hoeken resp. zijden heeft. Natuurlijk, nietwaar: een regelmatige twaalfhoek b.v. staat dichter bij de cirkellijn dan b.v.

een regelmatige, gelijkzijdige driehoek. Die staat er het verst vanaf, omdat hij maar drie hoeken heeft, het minimum.

2°. Ik kan dus den cirkel beschouwen als een regelmatigen veelhoek met oneindig-veel hoeken resp. zijden. Want een regelmatige veelhoek met oneindig-veel hoeken is heelemaal hetzelfde, quantitatief hetzelfde natuurlijk, als een cirkellijn zònder hoeken.

Deze gedachte is volkomen juist. Maar hieruit volgt nièt, dat ik in *continuen* overgang tenslotte een cirkel moet krijgen, als ik maar telkens meer hoeken denk bij een regelmatigen veelhoek. Als ik overga van driehoek naar vierhoek, van vierhoek naar vijfhoek, enz. moet ik telkens een sprong maken in mijn gedachte, ik heb dan te doen, niet met een continuen maar met een contiguen overgang. En de (contigue) samenhang wordt gewaarborgd door de blijving van het centrum. Het is wel waar, dat de sprong telkens kleiner wordt, naarmate ik den cirkel nader. De sprong van driehoek naar vierhoek is grooter dan die van vierhoek naar vijfhoek. En deze sprong is weer grooter dan die van vijfhoek naar zeshoek, enz. Maar een sprong blijft het toch. Het ìs waar, dat een cirkel beschouwd kan worden als een regelmatige veelhoek met oneindig-veel hoeken. Maar hieruit volgt nog niet, dat ik *continu* van den regelmatigen veelhoek naar den cirkel kan overgaan door maar telkens een hoek meer bij den regelmatigen veelhoek te denken. Continue overgang is hier echter noodig. Want bij het geometrische limitebegrip hoort de continue overgang. Kunnen we dan niet op een àndere wijze continu overgaan van den regelmatigen veelhoek naar den cirkel? Ja zeker. En nu formuleer ik de derde gedachte:

3°. Er is continue overgang denkbaar van iederen regelmatigen veelhoek naar den cirkel. En mede daarom noem ik den cirkel limite van regelmatigen veelhoek.

Nu moet ik nog uitleggen, hoe wij inderdaad in continuen overgang van den regelmatigen veelhoek tot den cirkel kunnen komen. Ik blijf maar bij ons voorbeeld, den gelijkzijdigen driehoek. En wat ik nu nog zeggen

moet vat ik zoo samen: De overgang van regelmatigen veelhoek naar cirkel is continu, *als hij maar heel en al centraal is.*

We hebben al een centrum van den gelijkzijdigen driehoek gevonden. Maar er zijn nog andere centra hierbij te denken. Nog drie centra. En in het algemeen: bij het eene *binnen*centrum van een regelmatigen veelhoek zijn nog *buiten*centra te denken, en wel zooveel als de veelhoek zijden heeft.

Ik verleng de deellijnen dóór de hoekpunten:

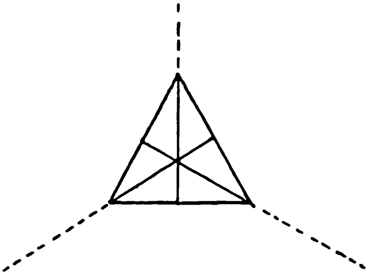

In de richting van iedere stippellijn kan ik nu een centrum denken op oneindigen afstand van de zijde, die door die stippellijn rechthoekig doormidden gedeeld wordt. En dan is die zijde te beschouwen als een rechte cirkellijn. We hebben dit al gezien bij de herleiding van den cirkel tot de Taufiguur. Zoo heeft dus een regelmatige veelhoek één binnencentrum, maar ik kan er buitencentra bij denken, en wel zooveel als de veelhoek zijden heeft. En dan zijn de zijden rechte cirkellijnen. Denk ik nu verder, dat de buitencentra zich continu bewegen naar het binnencentrum toe (quantitatief gedacht kàn dat), wat zal er dan met de zijden gebeuren? Die zullen dan geleidelijk, continu zwellen en zwellen,

ze zullen zich continu „ronden". En als eindelijk de buitencentra samenvallen met het binnencentrum, zullen de zijden samen één cirkellijn zijn. De reeksbeweging van de buitencentra overschrijdt dan de reeks, de buitenreeks, zij komt tot binnencentrum en dan is de cirkel bereikt.

Dit was een uitstapje op het gebied van de meetkunde. Nu zeg ik nog, wat voor ons hier van principieel belang is.

Vooreerst (en dit hebben we al vroeger gezien): de visueele begripvoorstelling van absoluut valt samen met de visueele begripvoorstelling van limite. De visueele begripvoorstelling van den absoluten cirkel b.v. valt samen met de visueele begripvoorstelling van den limitairen cirkel. Alleen de auditieve woordinterpretatie verschilt. Dit samenvallen is de wijsgeerige reden (zagen we), waarom wij menschen zoo gereedelijk het absolute verwisselen met het volmaakte. *)

Principieel is hierbij voor ons buitendien, dat wij ook het verschil begrijpen tusschen limite en ideaal. Limite en ideaal worden verwisseld als het ideaal wordt voorgesteld als een oneindig-ver doel. Maar limite en ideaal verschillen, heel en al.

Dit woord ideaal brengt ons weer middenin de wijsbegeerte. Hoe verschilt limite van ideaal?

De limite is vooreerst een bedenksel, een opzettelijk bedenksel, dat geen andere bedoeling heeft dan quantitatieve overzichtelijkheid. Als ik b.v. eenmaal heb bedacht, dat de cirkel limite is van den regelmatigen veelhoek, dan kan ik alle regelmatige veelhoeken beschouwen als grooter of kleiner afwijkingen van den cirkel. Dat is heel overzichtelijk. Maar toch, de limite is een bedenksel, een knappe fictie, die als zoodanig geen inzicht geeft, inzicht in relatie van tegendeelen. Het ideaal echter is geen fictie, maar een werkelijkheid, waarin ook is de *macht* van het ideaal: de macht namelijk ons te inspireeren in dat ideaal op te gaan. Het ideaal activeert zelf de idealistische overgave.

*) Vgl. blz. 47, 48.

Laten wij, ook als we over ideaal spreken, concreet zijn. Als we alle illusies verloren hebben, blijven ons wijsgeerig nog twee idealen over. Twee, die in wezen één zijn, maar qualitatief twee, niet meer en niet minder.

Vooreerst blijft ons dan nog een ideaal *onder* ons. Dit „onder" is natuurlijk beeldspraak, maar we weten wat we hiermee bedoelen en we hebben gezien, dat geen enkele wetenschap het buiten beeldspraak stellen kan. Het ideaal onder ons is het potentieele universeele Subject, dat ons naar boven stuwt. Het is „de" fundamenteele Heelalimpuls van alle evolutie. Dit ideaal is geen fictie maar werkelijkheid. Het is er, van eeuwigheid, als *de* Grond van het Heelal. En het *is* een ideaal, omdat we ons eraan willen overgeven in volkomen denkinkeer.

Er blijft nog een tweede ideaal, een ideaal *boven* ons. Dit ideaal is het ideëele universeele bewustzijn, het ideëele Subject, dat ons niet stuwt maar ons roept, dat ons onze „roeping" geeft. Ook dit ideaal is geen fictie maar werkelijkheid. Het is er van eeuwigheid, als het Doel van het Heelal, dat echter nooit doel*einde* wordt maar eeuwig toeneemt in idealiteit, eeuwig toeneemt in inzicht en macht. En het *is* ons ideaal, omdat wij daarin volkomen willen opgaan, niet in denk*in*keer nu, maar in denk*uit*keer, denkuitwerking, denkexpansie.

Tusschen deze twee idealen in is ons individueele leven gespannen, ons individueele leven dat als zoodanig géén ideaal is, maar waaraan we gebonden zijn in ideaallooze onvrijheid. Voor zoover we echter ons kleine individu, ook onzen kleinen individueelen wil, denkend, redelijk inweven in die twee grootsche, wijde idealen, worden ook wij gewijd, worden we vrij, worden we, in christelijke taal gesproken, „verlost".

Vrij! Onze individueele wil als zoodanig, onze nog ongewijde individueele wil is natuurlijk nièt vrij. Onze individueele wil (centrale emotie) is een bewustzijns-*inhoud* maar, een intermentaal ding, een zaak, en dus ook oorzakelijk gedetermineerd door andere zaken. De *universeele* wil echter, of liever het universeele willen,

d.i. het universeele bewustzijn in zijn teleologisch aspect, dàt is vrij. Want het is het Universum zelf, en wat zou er buiten het Universum kunnen zijn, dat het zou kunnen dwingen! Dus juist in die mate als we ons individu inweven in dit universeele willen zijn we vrij.

Zooeven heb ik het woord „eeuwig" gebruikt, sprekende over onze twee idealen. Die „eeuwigheid" hebben we exact te situeeren, in verband met het begrip „tijd".

We hebben in onze Tauconstructie gezien, dat de „horizontale" trek van de Taufiguur beschouwd kan worden als begripvoorstelling van volstrekten, volstrekt niet bestaanden doch volstrekt geldenden Tijd. Maar tijd heeft nog een ander aspect, een trilogisch aspect. En in dat aspect is tijd meetbare tijd, tijd*duur*.

Onze twee idealen zijn meteen twee eeuwigheden, en de tijd is trilogisch niets anders dan tusscheneeuwigheid, tijd als tijdduur is ontkende eeuwigheid. De overgang, de contigue overgang van eeuwigheid naar tijd en van tijd naar nieuwe eeuwigheid is, dat spreekt vanzelf, geen historische overgang *in* den tijd maar een overgang *tot* en *vanuit* den tijd. Het is een *logische* overgang, geen historische. De tijd *als geheel,* niet iets in den tijd maar de tijd *als geheel* gespannen tusschen twee eeuwigheden, dàt is de trilogische visie van den tijd.

Het potentieele universeele Subject is gestelde eeuwigheid. In die gestelde eeuwigheid is nog niets van duur, nog niets van verleden en toekomst, die verdeeld worden door het tegenwoordige moment, dat we geen breukdeel van een seconde kunnen vasthouden. De gestelde eeuwigheid is het eeuwige NU, zonder eenigen voortgang nog, zij *is,* is *de* Grond van het Al. Maar zij is potentieel. Zij is de eeuwige universeele *aanleg,* onuitputtelijke aanleg òmdat hij eeuwig is. Dit eeuwige en potentieele NU ontkent zich tot tijd, meetbaren tijd*duur*. En dàt die tijd inderdaad ontkenning is, begrijpen we, na al wat we begrepen hebben, gemakkelijk. Die tijd is een uiteengevallenheid, er is scheiding in van hiervóór en hierná, en het tegenwoordige erin, dat ei-

genlijk geen „nu" is maar een „thans", het valt onmiddellijk in het verleden als we het willen grijpen. Zoo is die tijd verder ook evident een logische onhoudbaarheid, en ook die onhoudbaarheid zegt, dat hij ontkenning is. Speciale vakwetenschap mag van den tijd maken wat zij wil, als de hypothese maar leidt tot nauwkeurige en systematische beschrijving van natuur. Maar almenschelijk gezien is tijdduur een verleden zonder begin, een toekomst zonder einde, en daartusschenin het moment dat niets is omdat het, zoodra het *is* ook alweer *was*. Welnu, dit is een logische onhoudbaarheid. Wat geen begin en geen einde heeft kan logisch ook geen deelen hebben. En toch verdeelen we den tijd in jaren, maanden, dagen, enz. Dat is logisch onhoudbaar, en die onhoudbaarheid zegt ons weer het negatieve van den tijd als duur. Ik weet wel, we moèten tot die onhoudbaarheid komen, we kùnnen niet anders. Die onhoudbaarheid is dan ook geen absurditeit, die wèl te vermijden is, b.v. een figuur, die tegelijk vierkant is en cirkel. Maar in ieder geval: verdeelde ondeelbaarheid is onhoudbaar, en wat onhoudbaar is, is negatief. Veronderstellen we even, dat die tijd wèl houdbaar is, dan doemen er vragen op, die de veronderstelde houdbaarheid uitlachen, wèglachen. Wat is b.v. in dien tijd zonder begin en zonder einde het eerst geweest, ei of kip? Een vraag, die alle antwoord uitsluit, een grappige vraag, die ons uitlacht als we in ernst den tijdduur als beginloozen en eindloozen duur „houdbaar" vinden.

Tijd als tijdduur is een ontkenning. Maar die tijd herstelt zich, logisch weer en niet historisch, tot een tweede eeuwigheid, een logisch natijdelijke eeuwigheid. Deze is wederom NU. De gang van den tijd is hier, mèt het blijvende van het potentieele NU, voorondersteld en opgeheven. Maar de gang van den tijd is hier niet wèg, hij ìs er, op hooger peil. De abstracte, egale gang van seconde tot seconde is hier niet. Maar wèl de concrete gang naar steeds volmaakter volmaaktheid. Wèl de levensgang, de nu eeuwig continue levensgang van ons tweede ideaal. Dit is dus de exacte situeering van den

tijdduur: hij is het stadium tusschen de twee eeuwigheden, het potentieele en het ideëele NU. In het potentieele NU is het bewustzijn een-en-al aanleg, een-en-al vaagheid. In den tijdduur wordt het bewustzijn indicatief, het gaat met name den tijd precies meten, afmeten van seconde tot seconde. In het ideëele NU wordt het bewustzijn groeiend eeuwig inzicht, eeuwig groeiend inzicht, waarin ook de potentieele vaagheid hersteld is, hersteld van losheid tot vrijheid. Overigens, àlles wat het bewustzijn in actueelen staat aan indicativiteit verovert, is aanwezig, op hooger peil, synthetisch, in het nieuwe NU, het herstelde NU. En omdat dit herstel geen historisch herstel is maar een logisch herstel, hoeven we niet te „wachten" om dat herstel te bereiken totdat we alle tijdtrilogieën hebben doorworsteld. Midden in den tijd kunnen we de herstelde eeuwigheid beleven al is de belevingsgraad op aarde nog maar een aanvangsgraad...

Eén vraag, die al vaak is opgedoken bij onze besprekingen, eischt vooral een ondubbelzinnig antwoord, als we zoo mediteeren over tijd en eeuwigheid; als we ons verstouten, midden in den tijd de eeuwigheid te willen beleven en die beleving begrippelijk te willen zeggen. Is ons relationistisch denken wel „zeker"? Toegegeven dat het exact kan zijn, kan het ook zeker zijn?

Ja, het kan zeker zijn, maar ook weer op eigen wijze. Er is bepaaldelijk één zekerheid, een vreemde zekerheid, die we moeten prijsgeven, nl. de zekerheid van het *standpunt*. Een standpunt is een grondslag, waarop we *staan* en blijven *staan* om van daaruit *verstandelijk* te redeneeren. Een standpunt is een vast voetstuk dat het verstand als zoodanig niet ontberen kan. Maar als vast voetstuk is het standpunt geen *leven*, het is een console die consolideert maar niet leeft. Standpunten hooren thuis bij absolutistische en relativistische mentaliteit. De absolutist heeft zijn standpunt als „het" Absolute, het vaste Absolute, dat hij aanziet voor de eenige werkelijkheid op zichzelf, al dan niet met bijvoeging van het

sacrale verhaal of het sacrale dogma. De relativist heeft zijn standpunt als de preciese registratie van precies geconstateerde feiten, al dan niet vermengd met deducties, die in-wezen absolutistisch zijn.

Wij, dynamisch relationisten, hebben geen standpunt. Wij weten, dat werkelijkheid relatie is, relatie van tegendeelen. Die tegendeelen zijn niet werkelijk opzichzelf, maar alleen in relatie tot elkaar. En ook die relatie is niet werkelijk opzichzelf voor onze dynamische, verklarende, expliceerende, ontplooiende mentaliteit. Voor ons is die relatie altijd in een stadium, een trilogisch stadium, dat alleen werkelijk is in oppositie tot zijn andere stadia. Wij redeneeren dan ook niet verstandelijk maar redelijk. Dit is het onderscheid tusschen rede en verstand: het verstand kent niet de wezenlijke relatie en haar trilogisch beweeg, de rede ziet niet anders dan relatie en trilogisch beweeg. Hoe zouden wij een standpunt kunnen innemen, wij, die weten dat niets werkelijk is „opzichzelf"! Wij staan niet, wij zweven.

Maar wij zweven niet her en der, wij zweven methodisch. Wij zweven in een zeer bepaalde richting, de evolutierichting, die wij begrepen hebben. Wij zijn zeker, niet van ons staan, want wij staan niet, wij zijn zeker van de goede opwaartsche richting van ons zweven, de richtige richting, de logische gerechtigheid.

Ik zeide, dat wij twee idealen hebben en houden, een dat ons stuwt, een dat ons roept en vormt. Maar in die idealen kennen we de twee universaliteitstegendeelen, God en Wereld. Die tegendeelen hebben als zoodanig voor ons denken en leven geen stuwende en ook geen roepende waarde. Maar zij hebben een andere waarde: de *richtende*. Wij zweven te midden van de twee Heelaltegendeelen, „geflankeerd" door *het* Absolute en *het* Relatieve. Willen we die beeldspraak nog uitwerken, dan kunnen we zeggen: we hebben het Absolute aan de rechter, actieve zijde, *het* Absolute is immers meteen *het* Actieve; en we hebben *het* Relatieve, de Wereld, aan de linker zijde, de passieve, *het* Relatieve is immers meteen het Passieve. De twee universaliteitstegendeelen

houden ons op den rechten, relationistischen weg. Als we teveel naar de relatieve zijde afbuigen, trekt het Absolute ons terug, het trekt dan aan onze redelijkheid, omdat wij het begrepen hebben. Als we teveel naar de absolute zijde afbuigen, trekt het Relatieve ons terug, het trekt dan aan onze redelijkheid, omdat wij het met begrip doorschouwd hebben. Zoo houden we zeker den rechten weg, de methode.

Ik resumeer: Wij erkennen twee idealen, een boven ons dat ons roept, een beneden ons dat ons stuwt, en zoo *evolueeren* we. In die idealen erkennen wij twee Heelaltegendeelen, die ons als zoodanig niet doen evolueeren, want zij evolueeren als zoodanig zelf niet. Maar zij hebben voor ons denken en leven een andere waarde, een richtwaarde. En daardoor evolueeren we *zeker*.

En nu ben ik eigenlijk aan het einde van dezen cursus, ik gaf U een afgerond geheel. Maar er is een traditie in de philosophie sedert Kant. Je moet namelijk, als je philosopheert, je houding bepalen in zake de zgn. „kenleer". We zullen ons aan die traditie houden en ons na de pauze heel principieel kentheoretisch verantwoorden.

*

* *

Onder „kenleer" verstaan we au fond het kritische antwoord op de vraag: „Kan bewustzijn werkelijkheid kennen?" En onder bewustzijn wordt dan verstaan bewustzijn als zoodanig, maar toch met speciale aandacht voor het menschelijke bewustzijn.

Het woord „kenleer" of „kentheorie" is niet mooi, maar is gebruikelijk en ik heb er geen beter Nederlandsch woord voor. Heel vaak vinden we, ook in Nederlandsche publicaties, het Duitsche woord „Erkenntnistheorie". Daar is reden voor, de kenleer is van vooroorlogsch Duitsch maaksel. Er worden nog twee andere vreemde woorden gebruikt, die ik even opnoem. Dan herkent U ze als U ze eens mocht tegenkomen. *Gnoseologie* (van Gr. gnosis = kennis) en, minder gebruikelijk, *epistemologie* (van Gr. epistèmè = wetenschap).

Kan bewustzijn werkelijkheid kennen? Laten we beginnen met kritisch te zijn ten opzichte van die vraag zelf. In strikten, levenden zin is dat geen vraag. Het komt wel meer voor, nietwaar, ook in het dagelijksch leven, dat we met een vraag voor den dag komen, die eigenlijk geen vraag is. Veronderstel, dat een appelvrouwtje mij een mandje met appelen wil verkoopen, de appelen met het mandje erbij. Ik kijk die appelen eens goed aan en, kritisch, graai ik in het mandje en neem er een paar uit, die op den bodem liggen. Ik merk, dat die verborgen appelen allesbehalve mooi zijn. En nu vraag ik: „Hé, wááròm leg jij die mooie appelen boven en de leelijke beneden?" Is dat wel een vraag? Neen, op den keper beschouwd is dat geen vraag maar een gecamoufleerde beschuldiging. Ik wil hier niet iets vragen, maar iets beweren, n.l. dit: „Vrouwtje, je bent niet heelemaal eerlijk." Zoo zijn ook heel veel kindervragen eigenlijk heelemáál geen vragen maar dwingerige prikkelwoordjes: „Toe, bemòei je nu met me en zèg nog 's wat!"

Iets dergelijks is ook het geval met die vraag van de kentheorie. Ieder mensch gelooft in zijn binnenste binnen, dat bewustzijn (met name menschelijk bewustzijn) werkelijkheid kennen kan en dus niet hoeft opgesloten te blijven in ficties alleen. Of bewustzijn zich vergissen kan, is iets anders. Dat heeft hiermee niet te maken. Ieder mensch gelooft, dat bewustzijn, ook hij als bewustzijn, werkelijkheid kennen kan, *principieel*, zij het ook met allerlei vergissingen. Dat geloof is inderdaad een *geloof*, het is strikt axiomatisch, het kan niet bewezen worden en heeft ook, als gesteld geloof, geenerlei redeneering noodig. We kunnen dat almenschelijke geloof *werkelijkheids*geloof noemen.

Was nu de vraag van de kenleer in den strikten zin van het woord een vraag, dan moest zij een grondtwijfel uitdrukken, een geméénden levenden grondtwijfel aan dat werkelijkheidsgeloof. Maar dan zou zij meteen alle denken over die vraag, en overigens over wat dan ook, stopzetten. Twijfelt het bewustzijn er inderdaad aan, of

het werkelijkheid kennen kan, dan kan het dat kennen ook niet meer kritisch onderzoeken naar werkelijkheidswaarde. Als ik zeg: ik moet eerst „voraussetzungslos" al mijn werkelijkheidsgeloof opzij zetten om te onderzoeken, of dat werkelijkheidsgeloof wel te vertrouwen is, dan lijk ik frappant op een dwaas, die zijn oogen uitrukt, om te onderzoeken of die oogen wel geschikte instrumenten zijn om te kunnen zien. Neen, de kentheoretische vraag is, op den keper beschouwd, geen vraag naar de fundamenteele waarheidswaarde van ons werkelijkheidsgeloof. Wat is zij dan wèl? Als zij levensecht geméénd is (en niet maar een paradeïnleiding tot een geleerd betoog) dan vooronderstelt zij, dat ons werkelijkheidsgeloof, hoewel het geen *grondtwijfel* toelaat, toch levend — en dus met begeleidend smartgevoel — „ontkend" is. Een denkend mensch wil twijfelen aan al zijn „gegeven", gesteld geloof om in hooger herstel nieuwe zekerheid, klare zekerheid te vinden. Een denkend mensch wil al zijn gegeven geloof trilogeeren, al kent hij de trilogie ook nog niet als methode. De kentheoretische vraag nu is een poging om het almenschelijke werkelijkheidsgeloof te herstellen door ontkenning heen. Een „vraag" is dat niet, maar een ontkenning in verwachting van herstel. Het almenschelijke werkelijkheidsgeloof is als gesteldheid vaag. De denkende mensch ontkent het „op de wijze van" vraag om het te verheffen tot scherp, helderziend inzicht.

Nu kunnen wij *ons* werkelijkheidsgeloof het best herstellen door even, als proef op de som, aan te nemen, dat wij met onze opvatting van bewustzijn resp. subject ongelijk hadden. We zullen eens veronderstellen, dat het subject nièt is relatie van inject en object. We zullen eens veronderstellen, dat het subject is voor wat het bij de schrijvers doorgaat, nl. het andere van het object. We veronderstellen dan vanzelf óók, dat het object is voor wat het bij de schrijvers doorgaat, het andere van het subject. En we veronderstellen dan vanzelf óók nog, dat er geen inject is.

En dan zullen we zien, dat zóó alle werkelijkheids-

geloof onherstelbaar wordt weggedacht. En dan gaan we logisch terug naar ònze visie en zeggen: ik kan mijn werkelijkheidsgeloof, waaraan ik in-den-grond niet twijfel, alleen logisch rechtvaardigen als ik het subject zie, niet als relatie*term* maar als relatie zèlf.

Zoodra we subject en object beschouwen als elkaars anderen, doemt de gedachte op aan *afhankelijkheid* van subject en object, resp. aan *ònafhankelijkheid* van subject en object, *ten opzichte van elkaar*. En dan komen zich vier stelbaarheden aanmelden (niet meer en niet minder dan vier) en al die stelbaarheden blijken geen stand te houden. Want bij die stelbaarheden, alle vier, moet het kennen van werkelijkheid principieel vervallen.

Ik noem eerst de vier stelbaarheden op, en zal ze dan achtereenvolgens kritisch behandelen:

1°. Het object hangt principieel af van het subject. Ik zeg „principieel", omdat het hier niet gaat om een of andere bijkomstigheid van het kennen (b.v. een vergissing) maar om het kennen als zoodanig. Ik zal dit woord „principieel" niet telkens herhalen. U denkt het er wel bij.

2°. Het subject hangt af van het object.

3°. Subject en object zijn afhankelijk van elkaar, wederzijds.

4°. Subject en object zijn ònafhankelijk van elkaar.

Dit zijn de vier stelbaarheden. Een vijfde is niet denkbaar.

•

De *eerste* stelbaarheid verwerp ik. Want als het object afhangt van het subject, dan is het subject een hallucineerend subject en kent het geen werkelijkheid. Dit is immers het wezen van hallucineeren, dat het object alleen bestaat in volkomen afhankelijkheid van het subject. Dit sluit niet uit, dat het gehallucineerde object in zijn gedragingen tiranniek kan zijn. Maar in zijn bestaan, in zijn zijn, in zijn diepste wezen, hangt het toch zeker van het hallucineerende subject af. De eerste stelbaarheid verwerp ik dus, omdat zij in flagrante tegenspraak komt met mijn werkelijkheidsgeloof. In deze

stelbaarheid zouden we allemaal hallucineeren. En dat niet alleen. Het bewustzijn als zoodanig zou dan hallucineeren, het zou principieel opgesloten moeten zijn in een cel, waarin het zijn wereld zou „fingeeren".

De *tweede* stelbaarheid verwerp ik ook. Als het subject afhing, principieel altijd, van het object, zoodat dan het object het eenig actieve zou zijn en het subject niet anders dan passief, dan zou het subject niet kennen, vitaal kennen, maar alleen aannemen, opnemen. Dat kàn niet, dat komt weer in strijd met mijn werkelijkheidsgeloof dat ik, au fond, vertrouw; dat ik, au fond, niet anders dan vertrouwen kàn. Dat werkelijkheidsgeloof zegt mij, dat bewustzijn werkelijkheid kennen kan, *levend* kennen en niet alleen maar opnemen.

De *derde* stelbaarheid houdt ook geen stand. Dan is het kennen van subject en object een wederzijdsch kennen. Dan kent het subject het object, maar ook het object het subject. En dan is het kennen waarin het object kent volkomen evenwaardig aan het kennen waarin het subject kent. Dat kàn alweer niet. Het object kent volgens mijn werkelijkheidsgeloof zeker niet zooals het subject kent. Ik, als bewustzijn, ik, subject, ken mijn object. Maar mijn object kent mij niet wederzijds in een kennen, dat evenwaardig is aan mijn kennen.

De vierde stelbaarheid verwerp ik het gereedelijkst van allemaal. Zijn subject en object ònafhankelijk van elkaar, principieel onafhankelijk, dan zijn ze elkaar volslagen vreemd en is er van kennen, hoe dan ook, geen sprake meer.

Zoodra we subject en object zien *ten opzichte van elkaar,* zien we ook hun afhankelijkheid of ònafhankelijkheid ten opzichte van elkaar, en in iedere stelbaarheid daarvan moeten we tot de conclusie komen, dat het subject geen werkelijkheid kennen kan. We moeten dus subject, of bewustzijn, zóó definieeren, dat al die interpretaties over afhankelijkheid resp. ònafhankelijkheid geen zin meer hebben.

Welnu, dat hebben wij gedaan. Subject is relatie, en

wel universeele relatie in gesteld, ontkend of hersteld stadium. Het is dus niet het andere van zijn object, zijn eene term. Het is ook niet het andere van zijn inject, zijn tweede term. En afhankelijkheid (of onafhankelijkheid) kan principieel alleen gezegd worden van het eene ten opzichte van het principieel andere, *zijn* andere.

Ik moet nog even stilstaan bij die afhankelijkheid resp. ònafhankelijkheid. Wij onderscheiden afhankelijkheid van tegengestelden en afhankelijkheid van tegendeelen ten opzichte van elkaar.

Afhankelijkheid van *tegengestelden*. Wit is afhankelijk van zijn andere: zwart. Zij zijn afhankelijk *van elkaar*. Maar het zou toch geen zin hebben, die tegenstellige afhankelijkheid te zeggen van wit en zwart ten opzichte van de tegenstelling zèlf, het contrast tusschen wit en zwart. Want wit èn zwart in eigen tegenstellige werkelijkheid is dit contrast en iets kan toch niet afhankelijk en evenmin ònafhankelijk zijn van identiek hetzelfde, in alle opzichten identiek hetzelfde! Afhankelijkheid of ònafhankelijkheid kunnen we toch alleen zeggen *ten opzichte van*. Zoo zijn ook de tegengestelde stadiën van een trilogie afhankelijk van elkaar. Maar niet afhankelijk (of onafhankelijk) van hun trilogische tegenstelling, hun eigen werkelijkheid.

Afhankelijkheid van *tegendeelen*. God is afhankelijk van zijne Wereld, zonder welke Hij niet God kan zijn, zonder welke Hij niet is, niets is. De Wereld is afhankelijk van haren God, zonder God is zij niet, is zij niets. God en Wereld zijn afhankelijk *van elkaar*. Maar het zou zinloos zijn te zeggen, dat zij afhankelijk of onafhankelijk waren ten opzichte van hun beider relatie, hun eigen werkelijkheid. God is wel „iets anders" dan de universeele relatie in dezen zin dat wij, nog lang niet volmaakt denkende menschen, God en universeele relatie bij vergissing begrippelijk verwisselen kunnen. Maar ook alleen in dezen zin mogen we zeggen, dat God „iets anders" is dan de universeele relatie. God echter is evenmin als de Wereld werkelijk te onderscheiden van de God-Wereldrelatie, die God èn Wereld

is „in werkelijkheid". Wat ik van de universeele relatie gezegd heb is, mutatis mutandis, waar voor àlle relatie. Alleen is het voor de universeele relatie waar bij uitstek, omdat zij is de relatie bij uitstek, de eene onomkeerbare relatie.

Er zijn dikke boeken geschreven over kentheorie. Moeilijk te begrijpen boeken. Zij stellen zich allen op een „standpunt", en zoolang we een standpunt hebben, redeneeren we tot in het oneindige over het kentheoretische probleem, want dan weten we niet wat bewustzijn is. Denken we standpuntloos in relatie en, methodisch, in evolueerende relatie, dan zijn we met dat probleem gauw klaar. Het wijsgeerig doordènken kunnen we niet, we kunnen het niet wijsgeerig „situeeren" omdat het zoo relatieloos, zoo onwijsgeerig is. We kunnen alleen aantoonen, dat het alleen als probleem opduiken kan als we niet weten, dat de ontkenning van ons werkelijkheidsgeloof geen probleem is voor trilogisch relatiedenken. Die ontkenning ligt, met ontkenning van àlle geloof, in de rede.

Als er in onze wijze van denken nog van kentheorie kan gesproken worden, is zij overwonnen door onze definitie en verklaring van bewustzijn of subject. Laat me dan nog eens samenvatten:

Bewustzijn is universeele relatie. Niet de absoluut absolute relatie van de tegendeelen, die de Taufiguur visualizeert; diè relatie is geen bewustzijn. Ook niet de relatie van de relatieve tegendeelen der Wereld, b.v. de plastizeerende ziel en haar geplastizeerde lichaam; diè relatie is evenmin bewustzijn. Bewustzijn is *universeele* relatie. Die universeeele relatie trilogeert om tot zèlfbewustzijn te komen. Zonder de *contigue* overgangen in het universeele bewustzijn zou het nooit zichzelf kunnen kennen. Het gekende moet immers, hoe dan ook, verscheiden zijn van het kennende. Het bewustzijn komt tot zèlfbewustzijn doordat het zich in stadiën onderscheidt. In idealiteit kan het zijn logische vóórstadiën, reconstrueerend, kennen en, de trilogie dóórconstrueerend tot in zijn idealiteit, ook zijn eigen idealiteit kennen.

Zoo openbaart het bewustzijn zichzelf aan zichzelf zonder te verschijnen, het doordringt zichzelf met zichzelf, in alle stadiën wezenlijk een, wezenlijk hetzelfde, maar van stadium tot stadium qualitatief verscheiden. In verbizondering is dat óók zoo en we kunnen allen weten, dàt het zoo is. Het eene menschelijke bewustzijn kent het andere niet door verschijning of objectiveering, géén subject kan zich „objectiveeren". Een mensch als bewustzijn kent niet een ander mensch als bewustzijn doordat hij dien anderen ziet als object! Het eene menschelijke bewustzijn kan het andere alleen kennen, doordat het eene menschelijke bewustzijn het andere doordringt, door „Einfühlung" en, dieper nog, door indenking. En dit onderlinge kennen van menschen als bewustzijnen is, ten diepste, alleen mogelijk doordat alle menschelijke subjecten verbizonderingen zijn van het ééne Subject, dat àlle doordringt. Kent het ééne Subject zichzelf, en kennen wij onszelf en elkaar, dan worden natuurlijk ook bewustzijnstermen, object en inject, medegekend. Maar dan nooit zóó, dat bewustzijn en werkelijkheid onderscheiden termen zouden zijn. *Bewustzijn is universeele relatie, en universeele relatie is universeele werkelijkheid,* Subject en Werkelijkheid is een en hetzelfde. De brug, die „Erkenntnistheoretiker" willen bouwen tusschen bewustzijn en werkelijkheid is niet te bouwen omdat bewustzijn en werkelijkheid een en hetzelfde is. Wie bouwt er een rivierbrug aan een en denzelfden oever!

En nu rest mij nog een vraag te beantwoorden, die wel niet uitdrukkelijk is gesteld, maar die toch latent in meer dan eene vraag aanwezig was: Wat is wel het principieele onderscheid tusschen *wijsgeer* en *wijze?*

Het woord wijsgeer is, voor zoover wij weten, het eerst door Pythagoras gezegd. En wel uit bescheidenheid. Het Grieksche woord voor wijsgeer, „philosophos", beteekent: de wijsheid beminnende. Pythagoras was te bescheiden om zich wijze te noemen en daarom noemde hij zich „minnaar" van wijsheid. Zóó zou dus de wijze de volmaakte wijsgeer zijn, nl. de wijsgeer die zijn doel, wijze te zijn, bereikt heeft. Maar in ons levend taalge-

bruik van dezen dag is er toch een heel ander onderscheid tusschen wijze en wijsgeer, een zeer aanmerkelijk onderscheid van mentaliteit. Ik bespreek nu verder het verschil tusschen wijsgeer en wijze in de beteekenissen van ons levend, tegenwoordig taalgebruik.

En het verschil, dat onmiddellijk spreekt, is dit: de wijsgeer denkt methodisch, de wijze niet. De wijze vertrouwt rustig op zijn inspiratie, zijn intuïtie, en aan methode heeft hij geen behoefte, hij is er zelfs afkeerig van. Het is hem in zijn spreken niet te doen om methodische en exacte zegging. Hij spreekt dichterlijk en verheven, hij wekt een sfeer van diepe aandacht en diepe beleving, maar methodisch-exacte zegging blijft daarbuiten. Het zou arrogant zijn, den wijze daarvan een verwijt te maken. Maar de wijsgeer wil methode, liefst exacte methode.

Met dit dadelijk sprekende verschil hangen alle andere verschillen samen. B.v. dit: de wijsgeer kan fouten maken in zijn gedachten, hij is er daarom altijd op uit zijn gedachten te corrigeeren. Hij denkt volgens een methode, die exact is of althans naar exactheid streeft en hij kan dus ook, al is die methode nòg zoo waar, van die methode afwijken, feilbaar mensch als hij is. Juist òmdat hij exactheid wil, kan hij in exactheid te kort schieten. De wijze echter kan geen fouten maken noch tegen exactheid noch tegen methode omdat hij geen van beide heeft, naar geen van beide streeft. Wie midden in een woestijn een pijl afschiet zonder op een doel aan te leggen, kan niet missen, kan evenmin raken. Zoo kan ook de wijze niet falen in wat des wijzen is. Het is daarom een schromelijke misvatting, den wijze te becritizeeren als ware hij een wijsgeer. Dit is al even misplaatst als een verstandelijke weerlegging van een religieus verhaal of een dogma. Wijsgeer en wijze zijn beiden menschen, voor wie de overgave aan het ééne Leven begin en bedoeling is van alle menschelijke kennen. Maar omdat de wijsgeer streeft naar exacte methode, is zijn overgave critisch en werkend, overgave van den zwoeger in het rijk der gedachte. De overgave van den wijze

echter is rustig vertrouwen alléén.

Doordat wijsbegeerte methode wil, wil zij ook *doceerbaar* zijn, zij heeft haar doceerbaar deel, dat voorbereiding is tot inzicht, uiteraard persoonlijk inzicht. Wijsheid wil niet doceeren. Wijsheid wil sfeer wekken, maar niet onderwijzen. Wijsbegeerte zal niet de sfeer van aandacht en beleving versmaden. Die heeft zij al even noodig als de wijsheid, want zij is *intieme*, religieuze wetenschap. Maar in die sfeer wil zij ook *doceerbare* waarheid. Nu is de doceerende wijsgeer wèl een heel eigenaardig docent. Hij mag wel eens iets mededeelen wat nog niet in het onderbewuste van zijn hoorders schuilde. Dat mag hij doen als het bevorderlijk is voor de duidelijkheid van zijn *eigen* onderwijs. Dit eigen onderwijs echter is niets anders dan: tot manifestheid brengen wat in zijn hoorders al latent aanwezig is. Of: tot duidelijkheid, tot scherpte, tot klaarheid brengen wat zijn hoorders al vaag voelen. Door dat te doen wordt hij ook klaarder en klaarder ook voor zichzelf, zoodat hij evengoed van zijn hoorders leert als zij leeren van hem.

Kort samengevat in termen, die wij hebben leeren begrijpen: wijze en wijsgeer zijn beiden relationisten, overgegeven aan „de" Relatie, aan „het" Leven. De wijze echter is statisch relationist, de wijsgeer dynamisch relationist. Daarom hoort de typisch wijze mensch thuis in het Oosten, de typisch wijsgeerige mensch in het Westen.

En nu zijn we wèrkelijk aan het einde van onzen cursus. U hebt wel gemerkt, dat de „inleiding" die ik U gaf geen inleiding was in den schoolschen zin van het woord. Ik heb me altijd geconcentreerd op levende voorbereiding voor leven, op voorbereiding tot een paraatheid van levensgedachten. Zoo hóórt het in levende wijsbegeerte. Ware mijn wijsbegeerte een-en-àl leven, haar leven zou zijn geheel in haar geheel, geheel ook in ieder deel, in iederen zin, in ieder woord. Zóó levend is zij niet. Maar dat zij iets boven boekenphilosophie uit komt, is óók waar.

BEELDENDE WISKUNDE

(vervolg van de zes lezingen over „Gewijde Wijsbegeerte")

I.

We onderscheidden al drie (cyclische) Wereldstadiën, en we moesten dat doen, omdat de Wereld met de evolutie van de universeele relatie medeëvolueert. De „natuur", zeiden we en verklaarden we, is de zich differentieerende, de „uiteengaande" Wereld — de natuur is het tusschenstadium der Wereld, zij is haar ontkenningsstadium. De logisch-fundamenteele Wereld, de potentieele, de Wereld in allereersten, puren aanleg, is de *onder*natuurlijke Wereld. En de logische bekroning van de Wereld, bekroning dus van ondernatuur èn natuur, synthese van beide, is de *boven*natuurlijke Wereld. Die bovennatuur is stadiaal, dus qualitatief en niet alleen quantitatief, van de natuur verscheiden maar niet van haar gescheiden. Uitvoeriger: de bovennatuur ìs qualitatief van de natuur verscheiden, maar, in weerwil van alle *qualitatieve* verscheidenheid, met haar vóórstadium *wezenlijk* één. De ondernatuur is de vóór-ordelijke Wereld, de bovennatuur is de tot scherpe orde logischgeëvolueerde Wereld, en haar tusschenstadium, de natuur, is geladen met *drift*, tot orde drijvende drift. De ideëele Wereld werkt ordenend op haar vóórstadiën, met name op de natuur, terug. Als zoodanig mogen wij haar ook *Wet*wereld noemen, al moet spoedig blijken, dat de wet voor ons heel iets anders is dan de natuurkundige wet, die alleen abstractie is, quantitatieve abstractie. Nu al weten we, dat, voor ons, de natuurwet bovennatuurlijk is. Zij ordent wel de natuur (zij is „de" Wereldorde zelf) en als zoodanig mag zij natuurwet heeten. Maar zij behoort tot de bovennatuurlijke Wereld.

Ik noem de ideëele Wereld ook *Kosmos*. Zoo geef ik wel een nieuwe beteekenis aan het woord „kosmos",

maar ik sluit toch nauw aan bij de beteekenissen, die het al heeft. De oorspronkelijke beteekenis van kosmos is orde, schoone orde. We hebben die beteekenis b.v. nog in „kosmetische operatie", d.i. een operatie die niet genezing ten doel heeft maar schoonheid. Kosmos beteekent ook al wereld, en de eerste die dit woord in deze beteekenis gebruikte was waarschijnlijk Pythagoras. Welnu, die twee beteekenissen vat ik samen als ik de ideëele Wereld Kosmos noem. En ik doe dat, omdat ik dan gereedelijk een handig bijvoeglijk naamwoord vind: *kosmisch*. Kosmisch beteekent dus in deze besprekingen nièt universeel, maar: hoorend bij den Kosmos, of ook: tegendeelig één met den Kosmos. De natuur is, behalve ontkenningsstadium, ook tegendeel van den Kosmos, en in dat aspect is zij „kosmisch". Want we zullen spoedig inzien, dat de Kosmos een geheel is van relatieve absoluteiten, die in de natuur „gelden", die tot de natuur staan als absoluut tot relatief, creatief tot receptief. We kunnen den Kosmos exact kennen. En wel met behulp van wiskundige contructies, die we aan de Euclidische meetkunde ontleenen. Ik heb vroeger al gezegd, waarom we onze wiskundige constructies aan de Euclidische meetkunde ontleenen, en ik zal het straks kort herhalen.

Abstract-wiskundig zien we natuurverschijnselen als „benaderingen" van abstracte quantiteit. *Beeldend*-wiskundig zien we natuurverschijnselen niet als benaderingen maar als *relativeeringen*, uiteraard speelsche relativeeringen van (relatieve) absoluteiten. De wezenlijke speelschheid van een relativeering is wèl te onderscheiden van de „afwijking" in een natuurverschijnsel, afwijking van een abstracte formule, afwijking die wel onvermijdelijk is maar toch alleen op den koop toe genomen wordt. Kosmische relativeeringen „doorschouwen" wij als *tegendeelig*-één, ieder met haar eigen nietspeelsche, strakke absoluteit. En die absoluteit „begrijpen" wij, beeldend-wiskundig. *Beeldende wiskunde is het onderdeel van de gewijde wijsbegeerte, dat tot eigen denkobject heeft: de ideëele Wereld, den Kosmos, het*

geheel van de bovennatuurlijke natuurwetten.

Na de pauze zullen we beginnen met de begripsteekening van den Kosmos zelf. Eerst geef ik nog eenige inleidende gedachten, die ik onder vier hoofden samenvat:

1°. Wij zijn in de universeele verklaringen van onzen cursus uitgegaan van *bewustzijn*. En we hebben bewustzijn gedefinieerd als in-den-grond universeele relatie. Bewustzijn hebben we verder geïdentificeerd met *subject*, zoodat dus subject geen term is van bewustzijnsrelatie maar die relatie zèlf. Er werd me toen gevraagd: is al ons denken dan niet „subjectief"? Ik antwoordde: ja, wis en waarachtig, ons denken is subjectief, principieel en methodisch subjectief. Maar niet *individueel* subjectief. Het ware denken, zeide ik, is niets anders dan opgang van individueel subject naar universeel subject. En als een subject meer en meer ideëel subject wordt, subject als zèlfbewustzijn, kent het zichzelf maar kent dan ook zijn termen, *het* Absolute en *het* Relatieve, mede. En die twee termen mogen we dan ook nadrukkelijk benoemen als *bewustzijns*termen: de eene term, het bewustzijnsuiterlijk, heet dan *object*, en de andere, het bewustzijnsinnerlijk, heet dan *inject*. Het ware subjectieve kennen sluit dus niet uit het kennen van de bewustzijnstermen, het sluit met name niet uit het kennen van het object, en het is dus ook, óók objectief. Dit antwoord was principieel, wijsgeerig, volkomen in orde. Het was heel-en-al in logische eenheid met onzen wijsgeerigen bouw. Maar toch is er iets in dat antwoord, dat onzen westerschen gedachteaard niet heelemaal bevredigt. Wij Westerlingen zijn namelijk gewend eerst dàn een kennen „objectief" te noemen, wanneer het de natuur kent als geordend door natuurwetten, en wel door exact uit te drukken natuurwetten. Aan dezen eisch van Westersche objectiviteit voldoen we nu eindelijk als we exact inzicht krijgen in den Kosmos. De Kosmos is immers een geheel van natuurwetten. Onze uitdrukking van de kosmische natuurwet is wel niet de natuurkundige quantiteitsformule, maar zij is toch exact. Onze zeg-

ging van de kosmische natuurwet zullen we leeren kennen als mathematische figuur. Die exactheid is anders dan die der quantiteitsformule, maar zij is exactheid, en zij brengt toch ook, secundair, exacte quantiteit mee. De constructie van een mathematische figuur is immers onmogelijk zonder heel bepaalde quantitatieve verhouding.

2⁰. We hebben vroeger heel uitvoerig het onderscheid besproken tusschen het absoluut absolute en het relatief absolute. Het absoluut absolute, zeiden we, sluit *alle* graadverschil uit eigen wezen uit, in relatie tot de totaliteit van de Wereld. En we identificeerden het absoluut absolute met „God" in deze bepaalde beteekenis en reserveerden voor dit woord de ondubbelzinnige beteekenis van absoluut absoluut. Het relatief absolute, zeiden we, is tweezijdig. Het is relatief in relatie tot God, maar het is absoluut in relatie tot een bepaald gebied van de Wereld, in relatie tot zijn bepaald geldingsgebied. Zoo is b.v. de absolute cirkel relatief in relatie tot God, maar absoluut in relatie tot de relatieve vlakwerkelijkheid waarin hij geldt. Welnu, de Kosmos is een geheel van relatieve absoluteiten. Even vooruitgrijpend zij gezegd: de Kosmos is een geheel van zes relatieve absoluteiten. De Kosmos is relatief absoluut. Waarom is hij *absoluut?* Omdat hij het object is in het supreme, ideëele bewustzijnsherstel. Dat object kunnen wij alleen kennen in den hoogst menschelijken bewustzijnsinhoud; bepaalder: in het exacte absoluteitsbegrip, dat tegendeelig-één is met aanschouwing. Relativiteit „aanschouwen" we, absoluteit „begrijpen" we. En waarom is de Kosmos *relatief* absoluut? Omdat hij object is, en dus uiterlijke term in relatie tot God. In relatie tot God is àlles relatief, ook het hoogste Wereldstadium.

3⁰. De ideëele Wereld is trilogisch Wereld*herstel*, Wereld*synthese*. In haar moeten dus voorondersteld zijn en opgenomen, ideëel opgenomen, haar voorstadiën, te weten: ondernatuur, d.i. Wereldmogelijkheid, en natuur, d.i. uit die mogelijkheid zich differentieerende We-

reldrealiteit. Met name moeten dus de *reeks*trilogieën, die we in de natuur vinden, en waarin de potentieele Wereld zich realizeert, aanwezig zijn in den Kosmos, en wel op ideëele, synthetische wijze. Uitvoeriger: Het relatief absolute zal in het hoogste Wereldstadium moeten zijn ideëele opgehevenheid van de *reeks*. De Kosmos is, als *cyclisch* Wereldherstel, niet een herstelstadium dat zich wederóm stellen moet om zich wederóm te ontkennen, enz. Maar in die supreme opgehevenheid is de trilogie niet „wèg", is zelfs niet „weg" de reeksovergang van trilogie naar trilogie. Door onze begrippen van relatieve absoluteit héén zien wij den Kosmos als een geheel van bepaalde trilogiestadiën, en kortweg mogen we dus spreken van „kosmische stadiën". Die kosmische stadiën, absoluut als zij zijn, relativeeren zich in de natuur, zij gelden in de natuur. Maar zij gelden bovenal in onze kosmische begrippen, die óók tot de natuur hooren. Onze kosmische begrippen die, zooals we gezien hebben, te karakterizeeren zijn als uitdrukkingen van onze natuurwetten, zullen dus een trilogische bouw moeten zijn, opgeheven trilogische bouw. Hoe deze bouw zich optrekt, zullen we zien als we de kosmische begrippen zelf een voor een behandelen. Dan zullen we ook zien, dat de reeks in dien bouw zóó opgeheven is, dat de bouw nog een begrippenschakeling toont van *twee* trilogieën, het minimum van een schakeling van trilogieën. Maar in ieder geval: die begrippen moeten trilogisch geordend zijn, zij moeten elkaars contigutegengestelden zijn in trilogisch verband, en ook in dit opzicht verschillen zij van de natuurkundige wetten: die zijn immers nièt trilogisch geordend.

4°. We concentreeren ons nu nog even op het wezen van onze natuurverklaring. *Onze* natuurverklaring is van geheel anderen aard dan de gangbare verklaring der natuurkunde. Wij spreken de verklaring der physica zeker niet tegen, wij aanvaarden zelfs dankbaar haar beproefde resultaten, waarmee we niet in strijd mogen komen. Maar onze verklaring is toch principieel, radicaal ànders. Uit de kosmische trilogische orde verklaren

wij de natuur als óók een bouw van trilogische orde. Ieder bepaald kosmisch stadium zullen we zien gelden in zijn bepaald natuurgebied, en zoo correspondeert ieder kosmisch stadium met een natuurgebied, en zoo situeeren wij de natuurgebieden, het eene hiërarchisch boven het andere, en alle bekroond met opperste, synthetische bovennatuur.

De physica ziet de natuur volkomen ònhiërarchisch. Zij ziet verschijnselen naast elkaar, niet boven elkaar en uit elkaar òpgebouwd. En omdat zij die verschijnselen *wetmatig* naast elkander ziet, ziet zij ook verschijnselen vooruit, zij ziet b.v. vooruit, precies, met groote nauwkeurigheid, wanneer een zonsverduistering zal plaats hebben. Wij zien niet *vooruit*, althans niet primair, wij zien *naar boven*. En dat op onze wijze: niet precies maar exact. Als wij de kosmische stadiën opbouwen, een voor een, ontdekken we vanzelf en logisch in ons kosmisch schema niet alleen wetgelding voor wat we op aarde direct-zintuigelijk kunnen aanschouwen, maar we ontdekken ook wetgelding voor een natuursfeer, die boven al onze directe zintuigelijke waarneming en directe zinnelijke aanschouwing uitgaat. En al mogen we dan ook zeggen, dat we het bovenaardsche eens direct zullen kennen, *zullen* in de toekomst, dat is secundair. Primair is dit: het kosmische schema leert ons exact, dat dit bovenaardsche er is, nu, bóven ons.

Dit zijn de gedachten, die ons inleiden tot de directe bespreking van den Kosmos. Zij hebben geen andere bedoeling dan ons te oriënteeren. Scherpe begripsteekening zijn ze nog niet. Na de pauze zullen we beginnen met de scherpe begripsteekening van het eerste, het fundamenteele kosmische stadium. Vóór de pauze nog even een korte aanduiding van dit begrip.

Het begrip van het eerste kosmische stadium zal moeten zijn begrip van een relatieve absoluteit, dat zich onmiddellijk en evident geeft als begrippelijke *gesteldheid;* en wel *beeldende* gesteldheid, d.i. gesteldheid van verhouding van tegendeelen — objecttegendeelen, want zij moeten ideëele *Wereld* zijn. Dat eerste begrip moet

fundamenteele gesteldheid zijn, zoodat dieper relatief-absolute gesteldheid niet denkbaar is. Het moet immers het begin zijn van onzen begrippenbouw, fundament van dien bouw. Het moet heel en al kosmisch-fundamenteel zijn, anders is ons begin willekeurig. We hebben dat begrip al terloops ontmoet. Het is het begrip van den absoluten cirkel. En het weinige dat we ervan gezegd hebben is al voldoende om in te zien, dat dìt juist het begrip is, dat de fundamenteele onderbouw van kosmische begrippelijkheid moèt zijn. De absolute cirkel is immers vooreerst relatief-absoluut, en wel absoluut met één relativiteit, niet meer dan één relativiteit, nl. de grootheid van de straalspanne. De absolute cirkel is verder allereenvoudigste, allerongecompliceerdste, allerrustigste eenheid van objecttegendeelen, nl. cirkelstraling en cirkellijning; eenvoudiger eenheid van tegendeelen, dus begrippelijk-fundamenteeler eenheid van tegendeelen in relatieve absoluteit is niet denkbaar. Die eenheid hebben we dus te aanvaarden als gestelde eenheid, haar hebben we in een verder stadium uiteen te denken of te ontkennen òm haar weer ineen te denken, òm haar te herstellen.

Na de pauze zullen we ook vragen, hoe de absolute cirkel, het absolute cirkelvlak, zich in de natuur relativeert, hoe het m.a.w. in de natuur natuurwettelijk geldt. Maar het eerste dat we na de pauze te doen hebben, is ons te concentreeren op het absolute cirkelvlak zèlf, om het exact te zien en onze ziening exact te zeggen. Heel even is de gedachte bij me opgekomen: zou al die begrippelijkheid niet wat „saai" worden? Maar ik heb die gedachte onmiddellijk opzij gezet. We komen hier toch om te philosopheeren! En philosopheeren is onmogelijk zonder de vreugde, begrippen exact te concipieeren en exact te zeggen. Die vreugde moet ik hier vooronderstellen. Buitendien, we moeten het tegenwoordig ondervinden, dat begrippen, ook de heiligste en de eenvoudigste, overschreeuwd worden met economische en politieke leuzen, dat zij misbruikt worden in het ordinairste propagandalawaai. In zulke dagen is het een verademing, in

stil luisteren naar onze redelijkheid ons in te denken in begrippen, zoo puur, zoo ijl, dat zij zich tot geen enkele propaganda kùnnen leenen. In zulke dagen vooràl wordt begrippelijke exactheid een voornaam genot, een reinigingsvreugde voor ieder mensch, die nog waardeering heeft voor bezinning. Overigens, als we willen aanvaarden wat Bolland noemde „den zuren arbeid des begrips", zullen we ook dit ontdekken: met ieder kosmisch stadium correspondeert een bepaalde menschelijke *ontroering*. Zoo ontdekken we de *fundamenteele* ontroeringen, die aan ons heele ontroeringsleven ten grondslag liggen. Wij ontdekken zoo de *scala* der ontroeringen, een scala, die zich zeker tot de rijkste verscheidenheid van emoties uitspeelt, maar die toch de eene toonladder van ons gevoelsleven blijft. Zoo is dus ons begrippelijk werk niet zonder beleving. Het toont ons juist de diepste elementen van de gevoelens, die ons beleven begeleiden.

*

* *

Dus nu over het absolute cirkelvlak als exact begrip en exacte, visueele begripvoorstelling.

Vóór alles hebben we goed het radicale verschil te begrijpen tusschen de beeldend-wiskundige visie van het cirkelvlak en de bloot-meetkundige opvatting. En met „meetkunde" bedoel ik nu de ons allen vertrouwde Euclidische meetkunde, de ideëele meetkunde. Ik hoef niet meer in den breede uiteen te zetten, waarom we hier al onze visueele begripvoorstellingen ontleenen aan de Euclidische meetkunde. We hebben vroeger uitvoerig verklaard, dat de visueele begripvoorstellingen van de Euclidische meetkunde samenvallen met visueele begripvoorstellingen van absoluteit, *zoodat de ideëele meetkunde ook het aspect heeft van een visueelen absoluteitsleer*. Dat aspect hebben de realistische meetkunden niet, en het is ons immers juist te doen om begripvoorstellingen van absoluteit.

De meetkunde nu ziet in het cirkelvlak geen andere verhouding dan quantiteitsverhouding, maatverhouding.

Er is inderdaad een constante maatverhouding van cirkelstraal en cirkellijn. Maar voor de meetkunde is die verhouding de eenige. Voor de meetkunde is een bepaalde cirkel niets anders dan een plat vlak met een volkomen ronden omtrek, een omtrek die overal even ver van het centrum verwijderd is. Beeldend-wiskundig zien we echter nog een heel andere verhouding in het cirkelvlak, een verhouding in strikten zin, waarvoor wij het woord „relatie" hebben gereserveerd. Relatie namelijk van *wezenlijk* verscheiden termen, die wij tegendeelen noemen, en die juist in en door hun wezenlijke verscheidenheid ook wezenlijk één zijn. Ons denken hebben we leeren kennen als methodisch relatiedenken. Een visueele figuur, waaraan we onze begrippen verscherpen, zal dus interpreteerbaar moeten zijn en zullen we ook moeten interpreteeren als relatie van tegendeelen. Straling en lijning nu van het cirkelvlak geven zich aan het relatiedenken onmiddellijk als eenheid en verscheidenheid van tegendeelen. En als we nu zeggen straling en lijning, denken we natuurlijk niet aan een bepaalden straalafstand en een bepaalde omtrekwijdte, want we zien nu beeldend en niet metend. Neen, we denken nu aan een *relatie,* en een relatie is altijd op de een of andere wijze relatie van innerlijkheid en uiterlijkheid. De straling (die we beschouwen kunnen als een geheel van oneindig-vele stralen) is het innerlijke van den cirkel als cirkelbeelding, als cirkelbouw, als cirkelcontructie. De lijning (niet een bepaalde omtrek maar de lijning, die we weer kunnen beschouwen als een geheel van oneindig-vele lijnen, beginnend als een oneindig-kleine lijn onmiddellijk aan het centrum en zich verwijdend, concentrisch en mèt de straling ineengesloten), die lijning is het uiterlijke van het cirkelvlak. En de relatie van die twee tegendeelen is het cirkelvlak zèlf. In beeldspraak mogen we zeggen, dat het cirkelvlak is een oneindig-fijn weefsel van straling en lijning, haaksch op elkaar, een weefsel zonder eenigen hiaat tusschen straling en lijning. Een oneindig-fijn weefsel dat als absoluteit niet bestaat, want het absolute bestaat niet. Een weefsel

echter dat geldt, want de werkelijkheid van het absolute is het tegendeel van het bestaan, en die werkelijkheid is *gelden,* gelden in het bestaan. Straling en lijning van den cirkel, *beeldend geïnterpreteerd,* zijn wezenlijk verscheiden, en die verscheidenheid kunnen we zeggen op meer dan een wijze. De straling b.v. staat strak, staat ìn het middelpunt, de lijning ligt, ligt lenig, ligt òm het middelpunt. De straling, de innerlijke straling, is het creatieve in het cirkelvlak, zij legt om zich heen haar lijning. En de lijning, de uiterlijke lijning, is het receptieve in het cirkelvlak, zij wordt door haar straling gelegd. De straling is oorspronkelijk, zij draagt den oorsprong van den cirkel, den centralen oorsprong, naar buiten. De lijning is ontvangend, zij omvat, omhoudt de straling. De straling is „élan", en de lijning is weerstand, tegendeelig aan dien élan. Zoo kunnen we de verscheidenheid van cirkelstraling en cirkellijning zeggen, en dan is telkens óók gezegd, dat zij in alle verscheidenheid één zijn, één als relatie. Innerlijkheid en uiterlijkheid is één beelding. Strakheid en lenigheid is één bouw. Staan en liggen is één haaksche relatie. Creatieviteit en receptiviteit is één schepping. Oorsprong uitdragen en oorsprong ontvangen is één leven. Elan en weerstand is één gespannenheid. En die eenheid is een wezenlijke eenheid, geen optelsom. Als wij haar in de betrekkelijke werkelijkheid herkennen, zal de meegebrachte quantiteit voorstelbaar zijn, niet als een optelling maar als een vermenigvuldiging. We weten toch, dat de grootheid van een bepaalden cirkel evenredig is, niet aan straal plus omtrek maar aan straal maal omtrek.

Wie deze beeldende interpretatie voor het eerst hoort, staat er misschien wat vreemd tegenover. Misschien, want het hoeft heelemáál niet. Als we eenmaal in relatie denken, is dit alles volkomen helder. Overigens, eenmaal aangenomen dat we in relatie willen denken, kunnen we al die uitdrukkingen controleeren door maar eens het omgekeerde te zeggen. Zeg maar eens b.v. de straling is uiterlijk en de lijning is innerlijk. Dan voelt U onmiddellijk, dat dit, *als beelding,* onwaar is. Welnu, dan

is het omgekeerde wél waar. Altijd in de vooronderstelling, dat we denken in relatie, die op een of andere wijze moet zijn relatie van innerlijkheid en uiterlijkheid (wezenlijke innerlijkheid en uiterlijkheid natuurlijk, en niet bijkomstige inwendigheid en uitwendigheid).

Heel belangrijk is, dat we bij de visueele begripvoorstelling van het absolute cirkelvlak willekeur vermijden. Zoo immers alleen kunnen we strikt-logisch, fataal-logisch zijn met de besliste bijgedachte: zoo moèt het, het kàn niet anders. We hebben vooreerst te vermijden iedere willekeurige *richting* van het absolute cirkelvlak. Lijn en straal zijn loodrecht op elkaar gericht, dat moèt zoo, dat kàn niet anders. Maar een bepaalde richting van vlak als vlak zou willekeurig zijn. Het absolute cirkelvlak heeft geen bepaalde richting, en wel *in positieven zin* geen bepaalde richting, d.w.z. het straalt uit en omlijnt zich in àlle richtingen. We hebben dus het absolute cirkelvlak te beschouwen als een geheel van oneindig-vele cirkelvlakken, alle concentrisch, alle volkomen aaneengesloten aan elkaar en door elkaar heen. En dit alles ook zonder willekeurigen omtrek. Het absolute cirkelvlak straalt uit in het oneindige, omlijnt zich in het oneindige.

Ik zeide al, dat het absolute cirkelvlak, beeldend gezien, geen quantiteit is, geen grootheid, doch een constructie, maar dat het toch bepaalde grootheden, exact te zeggen grootheden, meebrengt. Welke zijn nu die grootheden, en hoeveel? Uitvoeriger: welke grootheden, en hoeveel, hebben we hier te zien als *dimensies?*

Die vraag is al opgedoken bij mijn eerste voordracht. Ik heb ze toen globaal beantwoord. Maar nu we niet alleen wijsgeerig maar beeldend-wiskundig spreken, moet ik de puntjes op de i's zetten.

Beschouwen we dan maar eerst een enkel cirkelvlak. Niemand zal tegenspreken, dat een enkel cirkelvlak twee dimensies heeft en geen drie. Twee dimensies, wel te verstaan, als *grootheden*. We vatten het woord „dimensie" ook wel op als richting zonder meer. En als we dàt doen, heeft een enkel cirkelvlak al *drie* dimensies,

nl. straalrichting, lijnrichting, en dan ook nog (omdat we met een enkel vlak te doen hebben) de richting van het vlak als vlak. Maar het gaat nu om grootheid, niet om richting. Richting is geen grootheid, maar een stand. Ik kan wel een stand bepalen *door middel van* grootheden (hoeken), stand zèlf echter is geen grootheid.

Nog eens, we nemen allemaal gereedelijk aan, dat een enkel cirkelvlak twee dimensies heeft als twee grootheden, nl. straal en lijn. Maar dat is niet voldoende. We moeten ook exact weten wat we zeggen, àls we zeggen, dat een enkel cirkelvlak twee dimensies heeft. Waaròm zijn straal en lijn twee *dimensies?* Omdat zij definitief-bepaald voldoen aan de twee voorwaarden waaraan een demensie, als grootheid altijd, moet voldoen, namelijk:

1°. Iedere dimensie moet zijn, ieder voor zich, een samenhangende grootheid, niet een ònsamenhangende. Onsamenhangende grootheid is getalgrootheid. Van 1 tot 2 b.v. is geen samenhang, van 1 tot 2 kan ik alleen komen door een gedachtesprong. En nu kan ik dat gedachtelijk springen wel verdeelen door eerst over te gaan van 1 naar 1½, en dan weer van 1½ naar 2, en ik kan die verdeeling voortzetten en eerst overgaan van 1 naar 1¼ enz., maar die overgang blijft ten eeuwigen dage een sprong. Getalgrootheid is onsamenhangend. Met een vreemd woord dat zeer gebruikelijk is en dat we dan ook in wetenschappelijk werk telkens tegenkomen, zeggen we: getalgrootheid is *discrete* grootheid. „Dis" beteekent hier uit-elkaar, zooals b.v. ook in *dis*harmonie. En zoo kunnen we ook met een vreemd woord zeggen: dimensiegrootheid is *syncrete* grootheid. Men zegt gewoonlijk *continue* grootheid, maar ik zou dat liever niet doen, o.a. omdat wij het bijv. naamwoord continu al gezegd hebben in verband met beweging, en voor dit verband reserveeren we het. Reserveeren van een bepaald woord voor een bepaalde beteekenis is toch zoo noodig in exact-wijsgeerig spreken. Een dimensie moet zijn een samenhangende, syncrete grootheid. Straal is

zoo een syncrete grootheid, lijn ook, dus aan de eerste voorwaarde voor het wezen van dimensie is voldaan.

2⁰. Maar er is nog een tweede voorwaarde. De quantitatieve samenhang van meer dan een dimensie moet uitgedrukt worden op de wijze van vermenigvuldiging, niet op de wijze van optelling. Ook aan deze voorwaarde is hier voldaan. De grootheid van het cirkelvlak is evenredig aan straal maal lijn, niet aan straal plus lijn. Beeldend gezegd: straal en lijn zijn dimensies, omdat zij syncrete grootheden zijn, en buitendien elkaars *tegendeelen*. Want dit is juist *het* onderscheid tusschen een vermenigvuldiging in strikten zin en een optelling, dat ik alleen tegendeelen met elkaar vermenigvuldigen kan. Bij een optelling is geen tegendeeligheid, bij een vermenigvuldiging wèl. Och, laat me dat maar illustreeren met een overweldigend duidelijk voorbeeld, een voorbeeld zoo duidelijk, dat ik haast excuus vragen moet voor al te veel duidelijkheid. Ik kan zeggen 2 potlooden plus 2 potlooden zijn 4 potlooden. Die optelling gaat best. Potlooden zijn wel geen tegendeelen van elkaar, maar dat hoeft bij een optelling ook heelemaal niet. Ik kan echter nièt zeggen 2 potlooden maal 2 potlooden zijn 4 potlooden. Die vermenigvuldiging gaat nièt, omdat er nu geen tegendeelige factoren zijn. Wèl kan ik zeggen 2 maal 2 potlooden zijn 4 potlooden. En waarom? Omdat nu de eerste 2 en de tweede 2 wèl tegendeelen zijn. De eerste 2 is abstract, onbenoemd, de tweede is concreet, benoemd. Abstract en concreet echter zijn *in dit geval* tegendeelen. Ja, als ik zeg 2 maal 2 is 4, zònder eenige benoeming, en ik bedoel dit niet als een vereenvoudigde optelling maar als een vermenigvuldiging in strikten zin, dan nòg zijn die twee twee's tegendeelen. Maar één van de twee immers is benoembaar, concretizeerbaar. Benoem ik ze beide, concretizeer ik ze beide, dan vervalt alle vermenigvuldiging, dan kan ik alleen maar optellen. Want dan is de tegendeeligheid weg, en zonder tegendeeligheid geen vermenigvuldiging. Zonder tegendeeligheid is er alleen optelling, additie, bijeenvoeging, en dus zeker geen nieuwe syncrete groot-

heid, geen nieuwe dimensie als syncrete grootheid.

Nu nemen we afscheid van het verenkelde cirkelvlak en concentreeren ons weer op *het* absolute cirkelvlak: geheel van oneindig-vele concentrische cirkelvlakken, aaneengesloten aan elkaar en door elkaar heen.

Komt er nu een nieuwe, dus derde dimensie bij? Er komt nieuwe *richting* bij, ja, nl. positief onbepaalde richting. Maar komt er een nieuwe dimensie bij als nieuwe, syncrete grootheid? Na alles wat we over dimensie als syncrete grootheid gezegd hebben, kan het antwoord niet twijfelachtig zijn. *Neen,* er komt géén derde dimensie bij. Die derde dimensie zou een nieuwe vermenigvuldiging, dus ook een nieuwe tegendeeligheid moeten meebrengen. En daar is geen sprake van. Al die oneindig-vele cirkelvlakken zijn immers volkomen aan elkaar gelijk, zij zijn geen tegendeelen, geen wezenlijk verscheiden tegendeelen, zij kunnen dus geen nieuwe vermenigvuldiging meebrengen. Al die vlakken kan ik wel bij elkaar optellen, discreet, en de uitkomst is oneindig-veel. Maar een nieuwe vermenigvuldiging met een nieuwe syncrete grootheid is er niet. Daarom sprak ik ook telkens van een *geheel* van oneindig-vele cirkelvlakken, niet van een *eenheid*. Daarom zei ik ook, dat die cirkelvlakken volkomen *aan*eengesloten zijn, hiaatloos aaneengesloten; ik zei niet *in*eengesloten. M.a.w.: Het absolute cirkelvlak is cirkel*vlak* en geen *plastiek,* geen *bol.* Het is wel waar (en hier zeg ik meteen de voorstellingsmoeilijkheid, die dit alles meebrengt), het is wel waar, dat ik in het absolute cirkelvlak ook lijning onderscheiden kan die in alle richtingen om het centrum ligt en overal even ver van het centrum. Die lijning is dan ontegenzeggelijk gelijkvormig aan het opperste vlak van een bol. Maar twee gegevens die volkomen gelijkvormig zijn, ja, twee gegevens die volkomen gelijkvormig-en-gelijk (congruent) zijn, zijn daarom nog niet identiek dezelfde. Dat is in de meetkunde al zoo, dat is dus des te meer waar voor beeldende wiskunde, waarin constructie, waarin beelding zoo wezenlijk is.

De vraag kan nu opduiken: wat hèbben we toch aan

al die ijle gedachten over twee of drie dimensies in het absolute cirkelvlak?

Wel, behalve dat zij de zeldzame vreugde meebrengen van ijle gedachten exact te concipieeren en exact te zeggen, ook dit: 1°. Zij geven in al haar ijlheid een exact-wijsgeerige verklaring van zeer concrete natuurverschijnselen, 2°. Zij voorkomen een probleem aangaande zeer concrete natuurverschijnselen, en 3°. Zij zijn heel concreet, heel werkelijk te *beleven*.

Vooreerst dus: zij verklaren zeer concrete natuurverschijnselen. In de natuurkunde is telkens weer sprake van verschijnselen, die een tweede macht vertoonen: licht b.v., geluid, warmte. Aan die tweede macht wordt niet getornd, ook na Einstein niet. Einstein heeft haar nauwkeuriger geformuleerd maar hij heeft haar niet weggedacht. Al die tweedemachtswerkingen neemt de natuurkunde aan als feitelijk gebeuren, en zij ordent ze onder haar formules. Maar zij verklaart ze niet, zij overziet ze alleen. Een eigenlijke verklaring is dan ook alleen een wijsgeerige, inzichtelijke verklaring, d.w.z. een verklaring, die ons zegt waarom die verschijnselen werkingen *moeten* zijn in de tweede macht en niet b.v. in de derde.

Welnu, het eerste, het fundamenteele kosmische stadium moèt zich relativeeren tot een natuurgebied, waarin de tweede macht kosmisch geldt. De tweedemachtsverschijnselen zijn gevallen in den diepsten *onderbouw* der natuur, waarin geldt de fundamenteele kosmische wet, die tweedemachtswet is. Die wet hebben we visueel uitgedrukt als het absolute cirkelvlak. Wij kunnen haar ook auditief uitdrukken als *er zij straling en lijning*. Zoo is die wet inderdaad een wet, een heersching, en niet een abstracte ordening. Onze Oude Bijbel zegt als allereerste goddelijk gebod „er zij licht". Dat licht kan hier esoterisch niets anders zijn dan een toonbeeld op de wijze van verhaal, een toonbeeld van straling en lijning. In exacte zegging, buiten alle verhaal, moeten wij die wet auditief uitdrukken als „er zij straling en lijning". Die wet verklaart de tweedemachtsverschijn-

selen. Zij zijn niet alleen het licht, maar allerlei verschijnselen die de natuurkunde zoo nauwkeurig gemeten heeft. Al die verschijnselen echter zijn geconcentreerd. Zij concentreeren zich namelijk alle in iedere zon van ieder zonnestelsel. De zon is de fundamenteele en centrale tweedemachtswerkelijkheid in de natuur, de zon is in haar grond *vlak*natuur. Zij is buitendien lichaam, *buitendien* lichaam. Maar dat blijft een „buitendien", al kan de astronoom het zonnelíchaam nog zoo nauwkeurig wegen. De zon is in haar eigen zonnenatuur een tweedemacht, die overigens óók astronomisch nauwkeurig uit te drukken is. De kosmische stadiën, de kosmische wetten zèlf houden we begrippelijk streng uit elkaar. Maar hun natuurrelativeeringen, hun natuurgebieden, zijn niet streng uit elkaar te houden. Juist omdat zij *relativeeringen* zijn, zijn ze tegendeelen van strakke absoluteit, hun wezen is speelschheid, grillige speelschheid, en daarom blijft geen natuurgebied geheel gescheiden van de andere maar doorstrengelen zij elkaar. Met dat al, in die relativeeringen zien wij de absolute wetten gelden, die wetten houden we streng uiteen, en zoo doorzien we natuurgevallen en natuurgebieden ordelijk, ordelijk op onze wijze, trilogisch ordelijk. Nog eens dan, resumeerend: de tweedemachtswerkingen in de natuur moèten tweedemachtswerkingen zijn omdat zij het eerste kosmische stadium relativeeren, dat absolute tweede macht is. En het eerste kosmische stadium moèt absolute tweede macht, moèt absoluut cirkelvlak zijn, òmdat de fundamenteele kosmische absoluteit niet anders kàn zijn dan absoluut cirkelvlak.

En nu raken we vanzelf aan een beroemd probleem, en wel aan de zgn. „actio in distans", de werking op afstand. We zien, dat in de natuur de lichamen op elkaar werken op allerlei wijzen, zonder elkaar direct aan te raken. Hoe nu kan lichaam op lichaam werken zonder directe aanraking? Dàt is het probleem.

De moderne natuurkunde leert buitendien, dat *directe* aanraking van lichaam en lichaam nooit ofte nimmer plaatsvindt. Ieder lichaam bestaat uit ontzaglijk vele

kleine lichaampjes, en tusschen al die kleine lichaampjes is afstand, en die afstand blijft, zoodat alle directe aanraking maar schijn is. Als b.v. een smid met zijn hamer slaat op een stuk ijzer, dan is er geen directe aanraking van den hamer en het geslagen ijzer. Hoe kunnen dan lichamen op elkaar werken zonder verbindingsmidden?

Nu zeg ik niet, dat wijsbegeerte dat probleem oplossen moet of oplossen kan. Wijsbegeerte, hebben we uitvoerig verklaard, is mysterieopenbaring, geen probleemstelling en probleemoplossing. Neen, wijsgeerig lossen we het probleem van de „actio in distans" niet op, maar wij *voorkomen* dat probleem, het is er voor ons eenvoudig niet. Logisch ònder de beelding van het lichaam, dus vóór we in ons denken aan het lichaam toe zijn, vóór de logische werkelijkheidsbouw aan het lichaam toe is, zien we exact den tweedimensionalen *onderbouw* van het lichaam, onderbouw met zijn zonnestelseleenheid en zijn kosmische Wereldeenheid. De lichamen bewegen zich dus niet alleen in dien planimetrischen, gemeenschappelijken onderbouw, maar zij worden eruit geboren. Zij houden er wezenseenheid mee, als met hun fundamenteelere, diepere werkelijkheid. *Hoe* het lichaam zich construeert uit zijn vlakvoorstadium, zullen we de volgende week behandelen. Maar dat het fundamenteele natuurgebied *vlak*natuur is, planimetrische natuur, en dat het lichaam een opbouw moet zijn vàn dit fundamenteele gebied, dàt kunnen we nu toch al inzien in logischen samenhang met den heelen trilogischen aard van ons denken. Als lichamen op elkaar werken, doen ze dat niet „in het leege" maar zij vinden hun verbindingsmidden kant en klaar: dat is er al, *logisch-vóór zij er zijn*. En zoo is de „actio in distans" niet opgelost maar méér dan opgelost, zij is voorkómen.

Wijsbegeerte, we zeiden het al in de eerste voordracht, is *levens*wetenschap in strikten zin. Zij gaat van beleving uit en keert naar beleving weer. Zij gaat uit van spontaan, vaag voelen en komt, na denken heen-en- weer, tot het wijsgeerige „inzicht", het wederòm spontane inzicht, waarin het voelen zich herstelt. Dit

herstel is in een „begrippelijk" beleven, begrippelijk, èn omdat het door het begrippelijke is heengegaan, èn omdat het in het begrippelijke verhelderend teruggrijpt. Ieder inzicht in een kosmisch stadium is een inzichtelijke beleving. En dat dit inzicht inderdaad beleving ìs, blijkt hieruit, dat het begeleid wordt met een ontroering. Bij ieder kosmisch stadium hoort een bepaalde ontroering; de „scale" der kosmische stadiën correspondeert met de scala van onze ontroeringen. Die grondontroeringen differentieeren zich in een spel met eindelooze variaties, maar in al die variaties varieert toch niets anders dan die ééne toonladder.

Welke is dan de eerste ontroering in die scala, de ontroering dus, die correspondeert met het fundamenteele kosmische stadium? Zij is de *verwondering*. Hiermee bedoel ik natuurlijk niet, dat de verwondering alléén optreedt bij de beleving van het eerste kosmische stadium. Neen, zij geeft den eersten stoot aan àlle denken en blijft als een diepe orgeltoon àlle denken begeleiden. Maar bij de beleving van het eerste kosmische stadium is zij de eerste kosmische ontroering, bij dit stadium wordt zij voor het eerst kosmisch bepaald.

Hierin is het wezen van de verwondering door al haar variaties heen: zij wordt opgeroepen door iets „nieuws", door het tegengestelde van egaal gebeuren. Het eerste kosmische stadium nu is Wereldnieuws bij uitstek. Het is het gestelde zelf, de potentialiteit zelve van den Kosmos, het kosmische begin, dat eeuwig begint, eeuwig nieuw begin. En de gelding van het eerste kosmische stadium in de natuur is de diepste natuurpotentie, de altijd jeugdige, altijd nieuwe natuurschoot. De verwondering, de „nieuwheids"ontroering, laat onbepaald-vele graden toe van wijdheid, graden die verschillen van mensch tot mensch èn ook van fase tot fase in een en hetzelfde individu. Het minst wijd, het „engst" is zij als we haar nieteens verwondering noemen maar „angst", angst voor wat het nieuwe ons, onvoorbereid, aan misère brengen zal. Tot inzichtelijke beleving van het eerste kosmische stadium kan de mensch

alleen komen in zijn geheel angstlooze tijden, wanneer hij zich onbevangen kan openstellen, stil-afwachtend, stil-toeziend, niets-afwerend. Dàn kan hij in volle, vrije beleving afdalen in de diepte ònder alle lichamelijkheid, de diepte waarin geen „houvast" is aan „dingen", de diepte waarin alle banden van vleesch en bloed verijlen, en die toch werkelijkheid is, werkelijkheid in tweede macht, relatiewerkelijkheid. We wisten allang, dat het vallen van een steen tweede macht vertoont. Maar nu kunnen we inzien wat die tweede macht is: de onderbouw van alle lichamelijkheid, onderbouw van tegendeelen. Die diepste tegendeelen doorgrijpen ook de hoogste natuur. Als er relatie is van natuurlijke mannelijkheid en natuurlijke vrouwelijkheid, is zij een uitwerking van dezelfde relatie, die een steen doet vallen „in de tweede macht". De oude denker Thales zeide, dat de steenen vallen uit liefde. Hij was naïever dan wij, maar hij had gelijk.

AANTEEKENINGEN

I. We mogen geen oogenblik vergeten, dat dit denken nadrukkelijk en methodisch *relatie*denken is. Voortdurend moeten we in 't oog houden, dat we hier denken in *relatie* en dus ook, trilogisch, in *oppositie*. Wat we hieronder te verstaan hebben, is verklaard in de vorige zes lezingen. De drie Wereldstadiën (*objecten* dus in relatie tot het absoluut absolute) zijn niet werkelijk „opzichzelf" maar in oppositie tót elkaar, in trilogisch, cyclisch-trilogisch proces mèt elkaar. Maar buitendien hebben we twee aspecten van 't middenstadium (de „natuur") te onderscheiden. In het cyclisch-trilogische proces is de natuur *ontkennings*stadium. De Kosmos echter, als relatieve absoluteit en (niet als „herstel" zonder meer maar) in zijn terugwerking naar de natuur, is creatief in relatie tot de natuur, die dus receptief is in relatie tot den Kosmos. De Kosmos is als *werkelijk* herstel *werkend* herstel, *terug*werkend in de natuur. De kosmische wetten „ordenen" de natuur hièr-

archisch, zij leggen in de natuur stadiën, die van elkaar verschillen in „verhevenheid". We mogen de natuur als object dat van den terugwerkenden Kosmos die ordening ontvangt „materie" noemen, „ontvankelijke" materie.

Ook het cyclisch-herstelde, het kosmische *bewustzijn* werkt hiërarchisch ordenend „terug" in het „natuurlijke" *bewustzijn*. Het natuurlijke bewustzijn is echter, ook in verhouding tot het kosmische, terugwerkende bewustzijn, ontkenning, het heeft in die verhouding geen „receptief" aspect. Die verhouding is oppositie, zij wordt geen relatie. Bewustzijn immers (we zagen het in de vorige zes lezingen) is gesteld, ontkend, of hersteld *universeel* en dus relatie van „het" creatieve en „het" receptieve. Bewustzijn zelf kan nooit creatief of receptief zijn òmdat het in-wezen eenheid-en-verscheidenheid is van „het" creatieve en „het" receptieve. Het *natuur*-bewustzijn is en blijft in oppositie tot het *kosmische* bewustzijn. Wat doèt dan het terugwerkende kosmische bewustzijn in het natuurbewustzijn? Het werkt het natuurbewustzijn uit, spitst het toe tot het uiterste, reëelste natuurbewustzijn, waarvan het verschilt in *qualitatieve* tegenstelling maar zonder eenig *wezenlijk* verschil. Die uiterste realisatie van het natuurbewustzijn is het menschelijke individu als „uniek" individu. Dáárin is het natuurbewustzijn tot het uiterste van de ontkenning gekomen, en dus gereed om tot zijn hooger tegengestelde om te slaan. Dit wordt in het christelijke geloof (gewoonlijk begriploos) beleefd. Als de Christen zegt, dat de mensch een-en-al „zondig" is, beleeft hij in eigen individualiteit het zich ten-uiterste ontkennende universeele bewustzijn. En de christelijke „bekeering" van het menschelijke individu is wijsgeerig te interpreteeren als de bovennatuurlijke doorgrijping van het individu door het terugwerkende bovenindividueele kosmische bewustzijn. Dit doorgrijpen is nooit „volmaakt", er blijft altijd iets te doorgrijpen over. Maar toch, het is heel werkelijk te beleven.

II. Wijsbegeerte, zeiden we, is levenswetenschap in strikten zin, belevingswetenschap. Onderscheid beleving en belevings*begeleiding*. Beleving is het steeds veranderend individueele bewustzijn zèlf. Waarvàn is de beleving beleving? Van het ééne, universeele Leven, dat zich in de individueele belevingen differentieert om zich wederom te universalizeeren. Het Leven beleeft niet, „ik" beleef het Leven; juister: „ik" ben beleving van het Leven. Belevings*begeleidingen* zijn, in den mensch althans, begrippen en emoties. Beleving zèlf is niet methodisch te verscherpen en te ordenen. Wijsbegeerte verscherpt en ordent methodisch begrippen, en daarmee gaat vanzelf emotieverheldering gepaard. En emotieverheldering brengt weer vanzelf emotiebeheersching mee. Ondoorzichtige emoties beheerschen ons, doorzichtige emoties beheerschen wij — zonder ze àf te wijzen.

III. Er is bezwaar gemaakt tegen de woordkoppeling „beeldende wiskunde". Ik moet haar „na rijp beraad" handhaven. Wiskunde is ongetwijfeld exacte *verhoudings*kennis. Ook de quantiteitswiskunde is doordrongen van *verhoudings*besef, zij is een-en-àl verhoudingsbesef. Een quantiteit is toch zeker alleen quantiteit „ten opzichte van" een àndere quantiteit. Beeldende wiskunde nu is exacte kennis van *beeldende* verhouding. En beeldende verhouding (relatie, verhouding in strikten zin) is verhouding van innerlijkheid en uiterlijkheid. Beeldende wiskunde is relatiewetenschap, die opereert met aan de Euclidische meetkunde ontleende figuren. Maar die figuren interpreteert zij natuurlijk op haar eigen wijze, dus beeldend. Wat innerlijkheid is *in verhouding tot* uiterlijkheid en uiterlijkheid *in verhouding tot* innerlijkheid, kunnen wij Nederlanders, om te beginnen, het best verduidelijken door de wezenlijk beeldende verhouding te contrasteeren met de bijkomstige betrekking van in*wen*digheid en uit*wen*digheid. Om te beginnen! Die verhouding in-strikten-zin wordt duidelijker en duidelijker door het relatie-denken zèlf. Iets der-

gelijks is overigens het geval in iedere wetenschap. Zooals een orgaan zich ontwikkelt door zijn functie, zoo verduidelijkt zich een beginselbegrip door zijn uitwerking.

De groeiende begripsverduidelijking gaat ten nauwste gepaard met correctie van „fouten" in de uitwerking. Op één herhaaldelijk voorkomende fout wil ik even wijzen. Verhouding zèlf, welke ook (relatie, correlatie, oppositie, zie vorige zes lezingen) is eenheid-èn-onderscheid (eenheid en onderscheid *in-eenen)* van twee verhoudings*termen*. De verhouding zelf mag niet verwisseld worden met het in-verhouding-zijn van een term tot zijn anderen term. *Een* verhouding zèlf omvat *twee* termen, die ieder op eigen wijze, dus samen op *twee* wijzen, in de *eene* verhouding zijn. De verhouding zèlf b.v. van vader en zoon is één verhouding, terwijl het „vaderschap" en het „zoonschap" twee wijzen zijn van zich-verhouden. Zoo is ook de verhouding zèlf van cirkelstraling en cirkellijning *een* cirkelverhouding, terwijl de straling „in verhouding tot" de lijning en de lijning „in verhouding tot" de straling *twee* wijzen zijn van zich -verhouden. Dit „zich-verhouden *tot"* of „zijn in verhouding *tot"* is niets anders dan een van de twee verhoudings*termen* in het licht van de gedachte, dat hij niet „opzichzelf" kan zijn maar alleen zin heeft „ten opzichte van" zijn verhoudingsgenoot. De twee termen zijn *twee,* zij „verhouden zich" verschillend, maar in *een* verhouding. Aristoteles bespreekt die kwestie al en zegt heel aardig: „Een en dezelfde weg, die van Athene naar Thebe leidt, leidt ook van Thebe naar Athene" (Phys. III, 21, aangehaald als opwerping door Thomas van Aq., Summa Theol. I, q. 28, 5). De weerlegging van Thomas is typisch. „De weg", zegt hij, „is wel een en dezelfde, maar de respectus verschilt." — Jawel, maar die „respectus" is juist nièt de verhouding zèlf waar*in* de termen zijn, maar het zich-verhouden van den eenen term *tot* den anderen.

II.

Verleden week gingen we naar huis met een principieel inzicht in de Wetwereld, den Kosmos, en buitendien met een vrij uitvoerig uitgewerkt inzicht in het eerste kosmische stadium. Het begrip van den Kosmos in het aspect van het eerste kosmische stadium is het begrip van den absoluten cirkel. We zullen vanavond trachten, uit dit eene fundamenteele begrip den heelen kosmischen bouw begrippelijk te ontwikkelen. Ik zeg *begrippelijk* ontwikkelen. We hebben vroeger de relatie verklaard van het voorstellende begrip en datgene wat door het begrip wordt voorgesteld. We hebben toen gezien, dat het absoluteitsbegrip geen *af*beelding is, maar een *uit*beelding, een veruiterlijking en geen gelijkenis maar. Er is dus wezenlijke eenheid (niet maar „overeenkomst") van voorstellend begrip en datgene wat door het begrip wordt voorgesteld. Ik mag dus zonder dubbelzinnig te worden de uitdrukkingen „begrip van kosmisch stadium" en, korter, „kosmisch stadium" zonder meer door elkaar gebruiken.

Ik zal bij ieder kosmisch stadium niet zoo lang kunnen verwijlen als bij het eerste. Want er zijn zes kosmische stadiën, vanavond vragen er dus vijf onze aandacht. Maar het is toch goed, dat we in één avond, als „aus einem Guss" den samenhang zien van al onze kosmische begrippen. Heel uitvoerig kan ik dus vanavond niet zijn, maar ik zal toch trachten exact te blijven, ik zal toch trachten niet in vaagheid te vervallen. Kort: ik zal ter wille van de verklaring van den heelen samenhang mij strikt beperken tot het principieele, maar dat zoo scherp mogelijk concipieeren en zeggen.

Vooreerst dus: de overgang van het eerste kosmische stadium naar het tweede. Het tweede stadium zal moe-

ten zijn, òmdat wij trilogisch denken, ontkenning van het eerste, en wel logische ontkenning, ontkenning dus waarbij willekeur vermeden wordt.

Eerst weer een paar inleidende gedachten:

1°. Het begrip van het eerste kosmische stadium was begrip van oneindig-vele concentrische cirkelvlakken. De ontkenning van dit oneindig-veel, het tegengestelde van dit oneindig-veel, zal moeten zijn: één, één enkel vlak. Niet nul, want dat zou een uitvegen zijn, een doen verdwijnen zonder meer. Ook niet b.v. 2 of 3 of 10, dat zou willekeurig zijn. De ontkenning echter van oneindig-veel tot één, één enkel, is consequent, trilogisch consequent, radicaal, en niet willekeurig.

Over de constructie van dit enkele vlak spreken we straks. Eerst even over zijn richting. Het positief onbepaalde van de richting van het absolute cirkelvlak moet zich nu, in tweede stadium, ontkennen, beperken tot verenkelde bepaaldheid, dàt is logisch. Maar, is de verenkelde richting waartoe we nu geraken niet willekeurig? Volkomen waar is dìt: als ik mij een verenkeld vlak visueel voorstel *en die visueele voorstelling isoleer van alle auditieve woordinterpretatie*, dàn is de richting willekeurig. Maar we hebben begrepen, allàng geleden, dat ik de visueele voorstelling niet màg isoleeren van de auditieve woordinterpretatie. De visueele voorstelling is alleen volledig mèt de woordinterpretatie. En mèt de woordinterpretatie is de richting van mijn verenkeld vlak nu nièt willekeurig. Auditief geïnterpreteerd zegt de richting van mijn verenkeld vlak niets anders dan *dat er nu bepaalde richting moet zijn*. En dat er bepaalde richting zij, dàt is niet willekeurig. Ik ben gedwongen, een richting in mijn visueele voorstelling te „kiezen". Maar die keuze wordt onmiddellijk begeleid met de gedachte: die *gekozen* richting is niet de waarheidswaarde van mijn figuur, die gekozen richting neem ik maar op den koop toe, zij is vervangbaar door iedere andere als zij maar zegt, fataal, zonder willekeur, *dat er bepaalde richting zij*. Wat doèt dan ten slotte mijn figuur, welke is haar waarheidswaarde? Wel, zij

verscherpt mijn begrip op een wijze, waartoe geen auditieve woordzegging in staat is. Dat doet zij, niet in haar gekozen richting, maar in haar *constructie*. Die constructie kan ik niet scherp uitdrukken, auditief alleen. Voor die constructie heb ik figuuruitdrukking noodig.

2°. Nu de tweede inleidende gedachte, juist aangaande die constructie. Zij zal moeten zijn de *ellips*-constructie. De trilogische overgang van cirkel, de ontkenningsovergang van cirkel, is de overgang van cirkel naar ellips.

Als inleidende gedachte zeg ik nu even, wat we meetkundig, gewoon quantitatief meetkundig en nog niet direct beeldend, verstaan onder een „ellips". Natuurlijk weet U wel, wat, gewoon meetkundig gesproken, een ellips is. Maar laat ik voor de volledigheid net doen of U het nièt weet. Overigens, bij mijn meetkundige beschouwing zullen vanzelf beeldende gedachten als „aankomen". Meetkunde en beelding grijpen in elkaar.

De cirkel heeft, meetkundig, één enkel centrum, en de afstand van cirkellijn tot cirkelcentrum is overal gelijk. De ellips heeft *twee* centra, die we „brandpunten" noemen, en de som van de afstanden van de lijn tot die twee brandpunten is overal gelijk. Ook in de ellips is er dus een „constante" straalgrootheid.

Fig. I

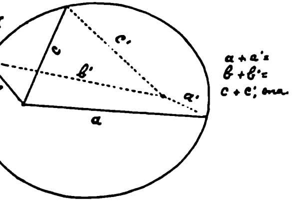

De afstand van de twee brandpunten tot elkaar kan natuurlijk grooter of kleiner zijn, en die afstand in verhouding tot de constante straalgrootheid heet „excentriciteit". Zoodat dus, als een ellips grooter excentriciteit heeft dan een andere, zij ook meer afwijkt van den cirkel, of m.a.w. meer „ellipseert". *)

Strikt-meetkundig, abstract-meetkundig gezien, is er niet het minste verschil tusschen de twee brandpunten. Maar het is heel gemakkelijk bij concrete verwerkelijking van zoo een ellips twee onderscheiden functies in die twee brandpunten te centreeren; en als we dat doen, voelen we al beelding „aankomen". Veronderstel b.v., dat de in Fig. I geteekende ellipslijn de doorsnede voorstelt van een metalen spiegelenden band, dien ik elliptisch omgebogen heb. Als ik nu in een van de twee brandpunten een lichtbron plaats, dan ontstaat in het andere brandpunt een reëel beeld van die lichtbron, reëel, d.w.z. zoo, dat ik het op een scherm zichtbaar kan opvangen. Dan hebben we dus met twee onderscheiden functies van die brandpunten te doen. Het eerste brandpunt (dat, waarin de lichtbron staat) functionneert dan als centrale uitgang, als oorspronkelijk middelpunt. Het tweede functionneert dan als centrale wederkeer. Het eerste brandpunt zendt dan lichtstralen uit; die worden weerkaatst door den binnenwand van het spiegelend metaal, en ze komen weer samen, ze keeren centraal terug in het tweede brandpunt, waarin staat het reëele beeld van de lichtbron. Wat ik nu met licht gedaan heb kan ik ook, en evengoed, doen met geluid. Veronderstel, dat de geteekende ellipslijn de horizontale doorsnede is van een muur. Dan krijg ik een elliptischen echo. Als ik in het eerste brandpunt sta en spreek zonder stemverheffing, zal iemand die in het tweede brandpunt staat mij duidelijk hooren. De geluidstralen gaan dan van het eerste brandpunt uit, worden door den muur weerkaatst, en keeren naar het tweede brandpunt terug. De afmetingen van de ellips mogen natuurlijk

*) De zgn. „ontwondene" heeft alleen quantitatieve beteekenis en blijft dus buiten beschouwing.

niet te groot zijn, want het geluid verliest aan kracht bij zijn gang door de lucht, maar practisch valt het mee.

Zoo — nu zijn we met de inleidende gedachten klaar, en we gaan over tot de beeldende visie van het ééne vlak, dat nu ons tweede kosmische stadium is. Dat dit vlak, als ontkenning van het cirkelvlak, een ellipsvlak moet zijn, is al heel gemakkelijk te begrijpen. Hebben we niet gezegd en vaak herhaald, dat de essentieele trilogische ontkenning is een „uit-elkaar" van een eenheid? Welnu, het cirkelvlak is straling en lijning met één centrum, het ellipsvlak is straling en lijning met twee centra, twee brandpunten. Het cirkelvlak is monocentraal, het ellipsvlak is bicentraal. Stra*ling* zeg ik en lij*ning*. Het tweede kosmische stadium is niet dadelijk een bepaalde ellipslijn met dadelijk een tweede, kant en klaar „gefixeerd" brandpunt. Zagen we het zóó, dan zouden we iets in onzen bouw overslaan en dus niet fataal-logisch zijn. Neen, het cirkelvlak in eerste kosmische stadium heeft stra*ling* en lij*ning* zonder grens, het ellipsvlak in tweede stadium óók, en wel, als ontkenning, geen rustende straling en lijning maar straling*gang* en lijning*gang*, zonder einde. Ik interpreteer nu Fig. II. Iedere lijn van het cirkelvlak ontkent zich in haar eigen ontkenningslijn, zoodat we nu ellipslijning krijgen, een geheel weer van oneindig-veel ellipslijnen. En die lijning moet een *gang* zijn. Het cirkelvlak is fundamenteele gesteldheid, het is, met zijn ééne centrum, fundamenteele rust. Het ellipsvlak moet, als ontkenning van die rust, geen staan zijn en geen liggen, maar gang, gang! En exact stellen we dit zoo voor, dat iedere volgende ellipslijn grooter excentriciteit heeft dan de voorafgaande. Er is dus in dit vlak toenemende excentriciteit, die gaat, gaat naar een tweede brandpunt in het oneindige. En iedere ellipslijn daarin is een ellipslijn vàn een cirkellijn. U ziet, dat alle ellipslijnen met haar eigen cirkellijn zijn verbonden op de wijze van raaklijn (ik stippelde maar de drie grootste cirkellijnen om de figuur niet te „verward" te maken). De uitzending van het tweede brandpunt uit het oorspronkelijke middel-

punt komt nu, in tweede stadium, nog niet tot een bepááld tweede brandpunt, maar is een „uitsproeiïng" van steeds excentrischer brandpunten, hoorende bij de steeds meer ellipseerende lijning. En bij die uitsproeiïng hoort natuurlijk ook steeds meer ellipseerende straling, steeds meer zich rekkende en strekkende straling.

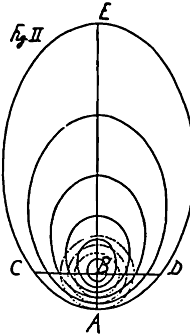

Fig. II

Let nu ook op de twee rechte strepen, die ik in de figuur getrokken heb. Die twee strepen geven drie gemarkeerde trekken aan van het ellipsvlak in tweede stadium. Vooreerst de onderste trek, *AB*. In dezen trek is het ellipsvlak nog cirkelvlak. Cirkelvlak met oneindig-smalle lijning, maar cirkelvlak tòch. Hier immers *begint* de ellipseering. Hier „zet de ellips in", van hieruit ellipseert het vlak, meer en meer. Maar het begin, het inzetten van dit „meer en meer" is nog niet elliptisch, het is „nog" cirkelig. Deze trek komt maar eenmaal in het ellipsvlak voor, hij is een „gemarkeerde" trek. En nu *BE*, het verlengde van dezen nog-cirkeltrek. Is *AB* het

nog-niets van de ellipseering. *BE* is het maximum, hier is de lijning het meest elliptisch verlenigd. Dit komt ook maar eenmaal in het ellipsvlak voor. Ten slotte *CD*, haaksch op de andere trekken. Ook deze is gemarkeerd, ook hij is iets geheel eigens in het ellipsvlak. Deze trek immers heeft twee stralen, die elkaars verlengden zijn en tevens volkomen aan elkaar gelijk zijn. Waar elders ik twee stralen denk in het oorspronkelijke centrum en in elkaars verlengden, overal is er verschil. Verschil meetkundig al, de onderste is altijd korter dan de bovenste. En te meer is er beeldend verschil. Immers, het beeldend-elliptische, het uit-elkaar, het ontkennningskarakter, is boven altijd meer geprononceerd dan beneden. Zoo krijgen we dus trekken te zien in het ellipsvlak, die in het ellipsvlak zelf *eigenheden* zijn. Dat nu is iets wat we in het cirkelvlak heelemaal nièt vinden. In het cirkelvlak was niets gemarkeerd, daar was de heele straling eenzelfde cirkelstraling, de heele lijning eenzelfde cirkellijning. De cirkel heeft geen gemarkeerde trekken, de cirkel heeft geen „gelaat". De ellips heeft dat wèl, haar constructie brengt dat logisch en noodzakelijk mee.

Met andere woorden en exacter gezegd: het cirkelvlak heeft, beeldend gezien, wel constructie; we hebben het gekarakterizeerd als oneindig-fijn weefsel van cirkelstraling en cirkellijning. Het cirkelvlak echter heeft constructie zonder meer, terwijl het ellipsvlak die eigenaardige constructie heeft, die we *structuur* noemen. Constructie zonder meer heeft niets gemarkeerds, heeft geen gemarkeerde indeeling. Structuur daarentegen is constructie met gemarkeerde trekken.

Het tweede kosmische stadium is de tweede kosmische, bovennatuurlijke natuurwet, zooals het eerste stadium de eerste, de fundamenteelste bovennatuurlijke natuurwet is. Die tweede wet moeten we, evenals de eerste, niet alleen visueel maar ook auditief uitdrukken. En na onze visueele uitdrukking in de figuur, is de auditieve uitdrukking gereedelijk te vernemen. Zij luidt: *er zij structuur*. Deze tweede wet, dit tweede kosmische

stadium, relativeert zich tot het tweede natuurgebied, waarin haar gelding plaatsgrijpt. Wij ziën haar gelden in het organisme, het organisme heeft immers zichtbare structuur en niet constructie zonder meer. Maar het organisme is een lichaam, een plastiek, en aan plastiek zijn we nu, kosmisch, nog niet toe. Verleden week hebben we het natuurfundament ontdekt van de zichtbare tweedimensionale werkingen, die we al in *an*organische lichamen waarnemen, en dat natuurfundament was vlakkig, ònder het lichaam, ònder de plastiek. Nu ontdekken we het natuurfundament van de zichtbare organische structuur, en dat is ook vlakkig nog, ook logisch ònder de plastiek, nu onder de plastiek als organische plastiek. Dit verklaart de enorme structuur*macht,* waarover de biologie, vooral de moderne biologie zich zoo terecht verbaast. De organische structuur is niet alleen in het organische lichaam, maar zij is er al als naar-bovenbouwing ònder het lichaam, en dus dieper macht, onaantastbaarder macht dan de lichaamsmacht. Daar ligt zij als werkzaam en gemeenschappelijk „patroon der patronen". Het gewonde of zieke organisme herbouwt zich, regenereert en integreert zich, zoolang en in zoover het nog de werking van zijn ònderbouw in zich opnemen kan, gemeenschappelijken onderbouw van alle organismen. Aan de biologen zij het nu dankbaar overgelaten te beschrijven, hoe speelsch, hoe grillig, hoe rijk, rijk verscheiden zich de organische structuur uitwerkt. Wij blijven hier strikt principieel en verklaren de wet „er zij structuur". Wij situeeren die wet als tweede kosmische stadium, wij laten zien waar zij in den kosmischen bouw zijn moèt, en wij verklaren dat haar natuurrelativeering dieper en dus onaantastbaarder moet zijn dan het lichaam.

Is dit stadium nu ook te beleven? Correspondeert ook met dit stadium een eigen ontroering? Die vraag hoort bij onze principieele bespreking, omdat wij hier *wijsgeerig* verklaren en omdat wijsbegeerte *levens*wetenschap is in strikten zin.

Ja, bij dit tweede stadium hoort een zeer duidelijk

aanwijsbare ontroering, de tweede in de kosmische scala der ontroeringen. De eerste ontroering was de verwondering, de tweede is het *verlangen*, de diepste *ontkenningsontroering*. Het verlangen is het rekken en strekken, bepaald, ja, omdat het altijd is in een bepaald individu. Maar in die bepaaldheid is het verlangen een verlengen, een rekken en strekken (zooals in de ellips van het tweede kosmische stadium) naar het ònbepaalde, naar het oneindige. We begrijpen dit, als we het verlangen vergelijken met de begeerte, die we straks exacter zullen leeren kennen als de derde kosmische ontroering. De begeerte heeft iets heel bepaalds tot voorwerp. Als we werkelijk begeeren, weten we wàt we begeeren. Als we verlangen, verlangen vóór alle begeeren, reikhalzen we „ins Blaue hinein". Psychologen en psychiaters moeten de zoo rijk verscheiden nuanceeringen van het verlangen beschrijven. Wij fundeeren hier wijsgeerig en blijven dus strikt principieel. Wij zeggen hier principieel, dat het verlangen de diepste *ontkenningsontroering* is, de emotie als gang naar het onbepaalde, de emotie die inderdaad in den mensch is als zucht naar weggaan, naar veranderen, in Godsnaam maar veranderen. De typische verlangmensch is de mensch, die blijft in de macht van het tweede kosmische stadium. De mensch, die niet in het derde stadium komen kan, die maar niet kan overgaan van verlangen naar begeeren.

Dit was het tweede kosmische stadium. Nu de overgang naar het derde. Het tweede stadium was ontkenning van de cirkelrust, het was gang, een-en-al gang, gang naar het oneindige. Het derde stadium zal dus rustherstel moeten zijn. Beeldend-wiskundig gezegd in logischen, wezenlijk-noodzakelijken samenhang met de figuur van het tweede stadium: de excentrische uitsproeiïng van het tweede brandpunt moet nu worden: *gefixeerde* excentriciteit. M.a.w. het derde stadium zal nu een excentreerend begin èn een geëxcentreerd einde moeten hebben, een excentreerenden uitgang èn een geëxcentreerde bereiking. In mijn visueele begripvoor-

stelling, in mijn figuur, moet ik dus nu een bepaald tweede brandpunt in de rij van uitsproeiïng kiezen (in Fig. III punt 2). En dan is noodzakelijk medegekozen de ééne ellipslijn, die bij dat bepaalde tweede brandpunt hoort:

Fig. III

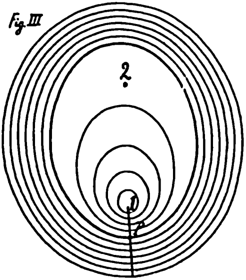

Die keuze is in de figuur als zoodanig willekeurig. Maar nièt willekeurig is zij met de woordinterpretatie. In woordinterpretatie zegt zij immers alleen, dat er nu een bepaald, gefixeerd tweede brandpunt moet zijn, en dàt is niet willekeurig. Het bepaalde punt, dat ik in de figuur kies, heeft als zoodanig geen waarheidswaarde, dat is vervangbaar door ieder ander. Waarheidswaarde heeft echter dit, dat er nu een bepaald, gefixeerd tweede brandpunt moet zijn. Waarheidswaarde heeft ook dit, dat met het tweede bepaalde brandpunt medebepaald is de ééne ellipslijn, die al bij dit brandpunt hoort, en die ik in de figuur dik geteekend heb.

We concentreeren ons nu vooreerst op die bepaalde ellipslijn. We zien al dadelijk, dat zij de grens is van twee ellipsvlakken, een ellipsbinnenvlak en een ellipsbuitenvlak. Die twee vlakken zijn beeldend verscheiden, verscheiden als constructie. Het binnenvlak vertoont nog lijning, die van lijn tot lijn steeds meer excen-

treert, die van lijn tot lijn meer elliptisch is. Het buitenvlak daarentegen vertoont lijning, die van lijn tot lijn meer cirkelig is. Want ziet, de afstand van de twee brandpunten tot elkaar, de nu gefixeerde afstand, heeft des te minder voor de buitenlijning te beteekenen, naarmate een lijn grooter is. Naarmate een lijn grooter is, is die afstand, in verhouding tot die lijn, kleiner. Of, wat volkomen hetzelfde zegt, de lijning wordt naar buiten hoe langer hoe meer cirkellijning. In Fig. III, hoe klein ook, is dat al te zien .Zoo is dus de bepaalde, dik geteekende ellipslijn de gemeenschappelijke grens van twee ellipsvlakken, grenspresentie van twee ellipsvlakken, en die twee ellipsvlakken zijn van elkaar verscheiden. Meetkundig verscheiden al, en beeldend zeker verscheiden, omdat zij verscheiden constructie hebben en voor beelding constructie zoo wezenlijk is.

We zien in onze Fig. III nòg een vlakconstructie, die weer verscheiden is èn van ellipsbinnenvlak èn van ellipsbuitenvlak, nl. de ééne in Fig. III door het punt *P* geteekende „trek". Deze trek is nog *cirkel.* Dat hebben we al begrepen bij het tweede stadium. Deze trek, zeiden we toen al, is het begin van ellipseering, hij is „nog" cirkel. In punt *P* komen dus, scherp bepaald, puntig bepaald, drie verscheiden vlakken samen: 1) cirkel, 2) ellipsbinnenvlak, 3) ellipsbuitenvlak. Welke is nu de verhouding van die drie vlakken? Is die verhouding continue tegenstelling, contigue tegenstelling, of is zij tegendeeligheid? Continue tegenstelling is er niet, want die vlakken gaan niet continu in elkaar over, hun overgang is „scherp". Kosmisch-contigue tegenstelling is hier ook niet, kosmisch-contigue tegenstelling is immers tegenstelling van stadium tot stadium, en deze drie vlakken behooren nu, nù, bij eenzelfde stadium. Kosmisch blijft dus over: tegendeeligheid. En inderdaad, we zien hier de verhouding van *strak* en *lenig,* die we al hebben leeren kennen als relatie van tegendeelen. De ééne cirkeltrek is strak, niet opzichzelf maar in relatie tot de ellipsen, beide, want ellipsen zijn verlengde, constructief verlengde, „verlenigde" cirkels. En deze twee

ellipsvlakken, *beschouwd ten opzichte van elkaar*, staan ook weer tot elkaar als strak en lenig. Het buitenvlak heeft immers toenemende cirkeltendentie, het binnenvlak toenemende ellipstendentie. Deze vlakken zijn dus ook weer, in eenzelfde stadium, elkaars tegendeelen. Wij zien hier dus drie vlakken, die elkaars tegendeelen zijn, en die samenkomen, scherp, bepaald, in één punt. In dit ééne punt zijn ze één. En omdat die eenheid nu tegendeeligheid is, moet zij uitdrukking meebrengen op de wijze van vermenigvuldiging, niet op de wijze van optelling. En in herinnering aan wat we verleden week uitvoerig verklaard hebben over dimensies, moet ik dus nu zeggen: die drie vlakken zijn ook drie syncrete grootheden, zij zijn drie dimensies. Een vlak *als vlak* is tweedemacht. Maar vlakken *in relatie tot elkaar* zijn eenheden. Hier zijn dus drie tegendeelige vlakken als drie tegendeelige eenheden, drie machten als syncrete grootheden, drie dimensies. Dit punt *P* is dus *plastisch* punt, het is, kosmisch voor het eerst, *lichaam*. Zoo zien we het lichaam logisch ontstaan, niet alleen in zijn vlakonderbouw, maar we zien het uit zijn vlakonderbouw geboren worden en dus wezenseenheid houden mèt zijn planimetrischen onderbouw.

Ik hoor hier de volgende opwerping: Dit lichaam, dat we nu kosmisch voor het eerst ontmoeten, is toch „punt", het is oneindig klein. Hoe kan ik hier dan spreken van drie dimensies!

Ik antwoord:

1°. Dit lichaam hier is kosmisch lichaam, geen natuurlijk lichaam waarin het kosmische lichaam *geldt*. Tot natuurlijk lichaam, tot natuurlijke lichame*n* (absoluut staat altijd tot relatief als een tot veel) moet dit kosmisch lichaam zich relativeeren, en ik kan dus het kosmisch lichaam zèlf auditief uitdrukken als de wet: *er zij natuurplastiek*. De natuurplastiek zal, relativeering als zij is, dimensies moeten vertoonen in tallooze verscheidenheden. Maar de plastiek als kosmische, bovennatuurlijke eisch, is plastiek als kosmisch principe, één kosmisch principe, en niet, vooràl niet, als natuuruit-

werking. En *in principe* is de plastiek hier kosmisch gegeven, al is zij hier ook absoluut onmeetbaar, oneindig klein.

2°. Als U denkt aan natuurplastiek en haar dimensies, moet U niet in de eerste plaats denken aan wat we gewoonlijk lengte, breedte en dikte of diepte noemen. Lengte, breedte en diepte zijn dimensies van den *inhoud* van een *ding*, maar zij zijn geen wezenlijk-*plastische* dimensies, dimensies van een lichaam in constructieven, beeldenden zin. Zeker doen bij ieder waarneembaar lichaam de drie dinginhoudsdimensies mee, maar *zij* zijn niet dimensies van plastiek àls plastiek. We weten toch allemaal wel, dat de plastische grootheid b.v. van een beeldhouwwerk niet noodzakelijk evenredig is aan den inhoud van het beeld *als ding*. Een beeld dat als ding enorm groot is kan een zeer geringe plastische grootheid zijn. Dat weet iedereen, maar wij kunnen nu leeren het kosmisch te doorzien. Welke zijn dan, kosmisch doorzien, de natuurlijke plastische dimensies, wel te onderscheiden van de dinginhoudsdimensies? Ik noem ze eerst alle drie op, en ik zal ze dan een voor een verklaren.

De drie plastische dimensies zijn: *extensiteit, intensiteit, atmosfeer.*

De fundamenteelste plastische dimensie, die dus correspondeert met het plastische punt als snijpunt van de drie besproken vlakken, is de extensiemacht van de natuurlijke plastiek, of, kortweg, de extensiteit. Ik spreek nu van *natuur*plastiek, die uiteraard een oppervlakte heeft en definieer: *Extensiteit is de macht van de plastiek, haar wezen uit te dragen in de oppervlakte.* „Extensiteit", van ex (= naar buiten) en tendere (= richten). En als ik in mijn definitie „oppervlakte" zeg, denk ik heel bewust aan het verschil tusschen oppervlakte in beeldenden zin en wat we in de wandeling ook oppervlakte noemen, terwijl het toch eigenlijk geen oppervlakte is maar alleen „opperste vlak". Het opperste vlak, het buitenste vlak, is als zoodanig niets anders dan de begrenzing van een dinginhoud, het is geen plastiek. Och, als we ons even bepalen tot de menschelijke plas-

tische gestalte, beleven we dat toch ontegenzeggelijk allemaal. De oppervlakte van de menschelijke gestalte is meteen haar visueele schoonheid. En die is toch wèrkelijk heel iets anders dan het opperste vlak, voor zoover het alleen den inhoud afsluit van het menschelijk lichaam *als ding*. In deze materie beleven we allemaal gereedelijk het onderscheid tusschen oppervlakte en alleen opperste vlak. Maar wat we in deze materie beleven is werkelijk voor àlle natuurplastiek. Natuurplastiek en natuurding zijn altijd en overàl te onderscheiden. Natuurplastiek is object van beeldende aanschouwing, natuurding is object van beeldinglooze waarneming. De fundamenteelste plastische dimensie is de oppervlaktebouwende macht, zij is de macht, in oppervlakte te „verschijnen". En die macht, die extensiteit, is inderdaad mede een syncrete grootheid, een dimensie. Zij is wel niet zoo gemakkelijk te meten als een dimensie van een dinginhoud, maar zij is toch heel zeker grooter of kleiner van lichaam tot lichaam. Het eene lichaam is meer „verschijningbouwend" dan het andere.

De tweede plastische dimensie is de *intensiteit*. Zij correspondeert met het uiterste tegendeel in de kosmische plastiek, nl. het ellipsbuitenvlak. U hebt gezien, dat dit buitenvlak cirkelig is, cirkelig altijd *in relatie*, in relatie tot het binnenvlak. Kort: het ellipsbuitenvlak omsluit cirkelig, cirkelig-rustig de kosmische plastiek. In natuurwerkelijkheid wordt dit de plastische in-toomhouding van de extensie, het plastisch niet-laten-vervluchtigen van de extensie. Het wordt in de natuur grootere of kleinere intensiteit, van in (= naarbinnen) en tendere (= richten). Die intensiteit is weer een plastische dimensie, zij varieert in grootheid van plastiek tot plastiek. Als we b.v. een Egyptisch beeld vergelijken met een Grieksch beeld, dan zien we duidelijk, dat het Egyptische intenser is van plastiek, meer geserreerd, meer ingehouden, meer stijl.

De derde dimensie van de natuurplastiek correspondeert met het ellipsbinnenvlak. Dit binnenvlak heeft de nog steeds meer excentreerende lijning, de lijning die

verder en verder gaat. Dit verder-en-verder wordt niet geheel geneutralizeerd door de cirkelrust van het buitenvlak, omdat het buitenvlak nooit tot volkómen cirkel komt: hoe klein de excentriciteit ook wordt in verhouding tot een wijden buitencirkel, „nul" wordt ze nooit. Dit verder-grijpen relativeert zich in de natuurplastiek tot die eigen plastische macht, waardoor een plastiek haar afzonderlijkheid te buiten gaat en zich uitwijdt in haar omgeving, zoodat die omgeving beeldend met haar gaat meedoen. Die macht heeft onder kunstenaars al een technischen naam. Zij heet: *atmosfeer*. Dit woord mogen we hier overnemen: de derde plastische dimensie is de plastische atmosfeer. En zij is weer inderdaad mede een grootheid. Van plastiek tot plastiek is er inderdaad grooter of kleiner macht van atmosfeer. Egyptische plastiek b.v. heeft zeker grooter atmosfeer dan Grieksche, daarover zijn de kunstenaars het wel allen eens. Een Egyptisch beeld „accapareert" de omgeving, maakt de omgeving tot *zijn* omgeving. Dat doet een Grieksch beeld ook wel, maar niet in die mate.

Toegegeven zij nog eens, dat we de plastische dimensies niet zoo gemakkelijk kunnen meten als de meetkundige dinginhoudsdimensies. Maar we kunnen ze toch exact kennen in dezen zin, dat we ze kosmisch kunnen doorschouwen. Dat hebben we trachten te doen.

Nog even over de fundamenteele plastische *gedaante*. We begonnen in eerste stadium met het cirkelige, we ontkenden in tweede stadium het cirkelige tot het elliptische, we moeten dus nu, in derde stadium, het cirkelige terugvinden, hersteld, door het elliptische heen. Dat doèn we ook. De uiterste uitwerking van de figuur van dit derde stadium is weer cirkelig, *plastisch*-cirkelig nu, principieel *bol*. Niet alleen gelijkvormig nu aan bol, maar nu wezenlijk bol, plastisch bol. De natuurkunde leert ons, dat het lichaam fundamenteel de onvervreemdbare neiging vertoont bolvormig te zijn, al kan het die neiging maar bij benadering uitwerken. Wij redeneeren beeldend en zeggen, dat het lichaam, *plastisch* gezien, fundamenteel bol moet zijn. De diepste kosmische bouw van het

lichaam is immers die eene cirkeltrek. De kosmische uitbouwing daarvan zal dus ook cirkelig moeten zijn, plastisch cirkelig of bol, en in de natuur zal zij bolrelativeering worden in tallooze nuanceeringen.

De ontroering, die met het derde kosmische stadium correspondeert, hebben we al genoemd. Zij is de *begeerte,* de begeerte natuurlijk gezien als trilogische tegenstelling tot het verlangen. Zeker, er kunnen allerlei bijkomstigheden bij de begeerte zijn, die haar toch onrustig, ja heftig onrustig maken. Maar dat staat buiten het wezen van de begeerte. Terwijl het verlangen wezenlijk en niet bijkomstig ónrustig is, onrustig in zijn drang naar het onbepaalde, is de begeerte wezenlijk, óndanks alle bijkomstigheden, rustig. Want de begeerte bepaalt zich tot een bepaald object. En al is de begeerte nog niet de hoogste verstilde ontroering, zij is toch, *kosmisch voor het eerst,* verstilde ontroering. In de begeerte voor het eerst „vergaren" we onszelf, omvatten we ons ontroeringsleven tot heelheid. In de begeerte voor het eerst kan de mensch doen wat de Duitschers noemen „sich sammlen". In de begeerte voor het eerst is de mensch in wezenlijk hersteld ontroeringsevenwicht. De verwonring mogen we muzikaal hooren als beginaccoord, het verlangen als dissonant, de begeerte als hersteld accoord, de eerste oplossing van de dissonant.

We hebben nu nog het vierde, vijfde en zesde stadium te behandelen. Dat zullen we doen na de pauze. Maar laat ik U alvast zeggen, dat de drie volgende stadiën gemakkelijker te begrijpen zijn dan de drie stadiën van de eerste kosmische trilogie. Het moeilijkste hebben we gehad!

*

* *

Ik vereenvoudig nu mijn figuur zonder haar wezenlijk te veranderen. Ik laat alleen staan wat we in het vervolg direct noodig hebben: het „gefixeerde" in de figuur, nl. de bepaalde ellipslijn met haar twee bepaalde brandpunten, en in de ellipslijn de kosmische pastiek:

fig. IV

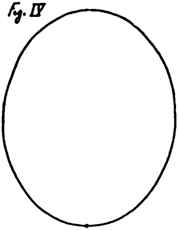

Het vierde stadium, waar we nu aan toe zijn, heeft dezelfde figuur als het derde, maar met andere woordinterpretatie. Het derde stadium was het lichaam, de plastiek, als einde, als besluit van de eerste kosmische trilogie. Het vierde stadium is wéér de plastiek, maar nu als nieuwe gesteldheid, als begin van de tweede trilogie. Ook de relativeering is wéér natuurplastiek, maar nu als nieuw trilogisch natuurbegin. De natuurplastiek van het vierde stadium staat tot die van het derde als „omgekeerde" plastiek. Het derde stadium is immers gekeerd naar het logisch *beneden*, het logisch voorafgaande, het vierde stadium is gekeerd naar het logisch *boven*, het logisch volgende. Auditief kunnen we het vierde kosmische stadium uitdrukken als de kosmische wet: *er zij plastische ommekeer*. Of korter: *er zij ommekeer*. Korter maar toch volledig. Want vóór dit stadium is er maar één kosmische trilogie. Daar kan dus nog geen sprake zijn van ommekeer in deze bepaalde beteekenis: ommekeer van trilogisch einde naar nieuw trilogisch begin. Mogen we die twee stadiën dan niet vereenzelvigen, omdat zij toch een en dezelfde figuur hebben? Neen, zij hooren bij twee verscheiden begripstrilogieën en zijn dus twee stadiën, twee positieve stadiën. De plastiek in vierde stadium is plastiek in nieuw aspect, plastiek in aspect van opnieuw trilogeeren, opnieuw evolueeren, opnieuw streven naar boven. Als natuurplastiek is zij de lichamelijkheid in haar aspect van objectgrond

van vernieuwing, verheffing, veredeling. Voor ons menschen dus als object, dat wij hebben te beheerschen op menschelijke wijze, dat wij hebben te doorschouwen, te doorwerken, te herscheppen „ad altiora".

De ontroering, die hierbij als bewustzijnsinhoud optreedt, zal de ommekeer van de begeerte moeten zijn: de nieuwe ontroering zal zich moeten richten op het object, dat nu niet meer wordt begeerd, maar *verkregen* is. Zij is de positieve ontroering ten opzichte van het verkregene, zij is de vreugde van het beheerschen, zij is in een woord de *beheerschingsvreugde*. We zouden haar kunnen behandelen in haar maatschappelijk voorkomen, maar dat doen we vanavond niet, omdat we heel principieel blijven. Maatschappelijke samenhang is, hoe noodzakelijk ook, toch altijd min of meer secundair. De menschelijke beheerschingsvreugde is vóór alles de persoonlijke vreugde, iets objectief te doorzien, het objectief te doorlichten met menschelijk bewustzijn, het objectief te doorbouwen met menschelijk leven, het te onderwerpen aan de behoeften van onze levensstijging, i.e.w. het *menschelijk* te bezitten.

We zouden nu methodisch het recht hebben, dadelijk het vijfde stadium te bespreken. Maar eerst wil ik mijn weg vrij maken van een opwerping, die al vaak tegen deze redeneeringen is gemaakt. U ziet namelijk in onze figuur een schema aankomen van een zonnestelsel. Een *kosmisch* zonnestelsel, een *absoluut* zonnestelsel, zoo bovenempirisch-schematisch, zoo eenvoudig als maar denkbaar is. Een absoluut zonnestelsel met één zon (het oorspronkelijk middelpunt) en één planeet (de plastiek, die in de natuur en fundamenteel de natuurplaneet is, b.v. onze aarde). En U ziet al aankomen, dat in een volgend stadium de kosmische planeet zich zal bewegen in de reeds getraceerde bepaalde ellipslijn. En vanzelf denken we dan aan die beroemde wet van Kepler, die zegt, dat de planeet zich beweegt in een elliptische baan om haar zon, en dat de zon staat in een van de twee brandpunten van die ellips. Een wet, die onaantastbaar is als wet voor iedere planeet, maar die niet bedoelt

feit te zijn. Feitelijk komt zij niet precies uit. Maar, we weten het allång, geen enkele natuurkundige wet komt precies uit in waarneembare feitelijkheid. Die Keplersche *wet* echter is als wet onaantastbaar, en we denken onwillekeurig aan die wet als we onze vierde figuur zien.

Nu is me vaak dit tegengeworpen: Al die beeldendwiskundige gedachten zijn tendentieus. Zij vooronderstellen wat astronomische kennis van het zonnestelsel en zijn erop gericht, die kennis te verwerken. Beeldende wiskunde verbergt eerst een astronomisch gegeven in haar gedachten om het er later weer triomfantelijk uit te halen en dan te zeggen: zie je wel, mijn redeneeringen komen uit, Kepler zegt het ook. Kort samengevat kwamen die opwerpingen altijd hierop neer: „Als u de wetten van Kepler niet gekend had, zou u niet hebben dùrven zeggen wat u gezegd hebt. Ik beschuldig u niet van oneerlijke goochelarij, maar onderbewust steunde u op Kepler."

Ik kan tegen die opwerping meer of minder royaal zijn. Vanavond sta ik er heel royaal tegenover omdat ik heel principieel wil blijven, en ik geef dus zooveel mogelijk gewonnen. Aangenomen dan, niet definitief toegegeven maar aangenomen, dat het kleine beetje wat ik van Kepler weet, mij moed gaf te denken zooals ik denk, *wat dan nog!* Dat zou toch alleen iets zeggen over den psychischen steun *bij* mijn gedachten, het zou niets zeggen, hoegenaamd niets over de redelijke waarde ervan, m.a.w. het zou niets zeggen over de logica of niet-logica van mijn denken. Diè staat daar toch heelemaal buiten. Die moet *redelijk* beoordeeld worden, afgezien van psychischen steun. En zijn we nu niet *logisch* geweest in den bouw van den Kosmos? Hebben we niet consequent trilogisch gedacht? En die trilogische methode, we hebben haar toch niet uitgevonden, maar we hebben haar ontdekt in het klare begrip van de universeele relatie en haar termen! En moèsten we bij onzen kosmischen bouw niet logisch beginnen met het absolute cirkelvlak, de fundamenteele relatieve absoluteit? Moèsten we verder niet het monocentrische cirkelvlak trilogisch ontkennen, uit-

eendenken tot het bicentrische ellipsvlak? En was het niet volkomen logisch, dat we daarbij niets oversloegen maar de excentriciteit eerst dachten als een uitsproeiïng van tweede-brandpunt naar het oneindige? En was het niet een logische, trilogische eisch,. dat we daarna, in volgend stadium, de excentriciteit fixeerden, weer deden verstillen tot herstel? En hebben we toen in dat herstelde stadium niet gevonden, moèten vinden de plastiek met haar drie plastische dimensies? En moèst verder het vierde stadium niet zijn die plastiek als wederóm gesteldheid, nieuwe gesteldheid, die plastiek met alles wat noodwendig bij de constructie van de plastiek hoort? Ik geloof, dat hier geen logische speld is tusschen te krijgen. En wat zou de logica van mijn gedachtegang ermee te maken hebben, áls ik Kepler had zien staan in het verschiet, Kepler die me vriendelijk toeknikte en bemoedigend toeriep: toe maar: het gaat goed, je komt bij mij terecht? Logisch, trilogisch zijn we verantwoord, met of zonder Kepler. En daarom gaan we moedig verder, en we bespreken het vijfde kosmische stadium.

Het vierde kosmische stadium, het begin dus van de tweede kosmische trilogie, was, evenals het derde, in zijn uiterste uitwerking cirkelig, plastisch-cirkelig. We zullen nu, in het vijfde stadium, weer moeten overgaan naar het elliptische. En dat moeten we logisch doen, strikt aansluitend in de figuur, die we al geteekend hebben. En we kùnnen dat niet anders dan zoo: de kosmische planeet gaat zich nu bewegen in de reeds getraceerde ellipslijn. Dát is de overgang, die door de figuur zelf geëischt wordt. Ik heb in Fig. IV de excentriciteit nogal groot genomen, voor de duidelijkheid. Zij is heel wat grooter dan die van onze aardebaan. In de figuur als zoodanig is die maat willekeurig. Er is overigens méér willekeur in de figuurvoorstelling (en dus ook in de zuivere visueele begripvoorstelling) van het vijfde kosmische stadium. Moet het lichaam zich bewegen naar rechts of naar links? Willekeur. Met welke snelheid moet het zich bewegen? Willekeur. Maar nièt willekeurig is dit alles, als we het inzien zooals we het moeten

inzien, nl. niet uitsluitend visueel maar in verband met auditieve woordinterpretatie, d.i. in verband met de kosmische wet in auditieve uitdrukking. Die auditieve uitdrukking is nu: *er zij ommegang*. De wet in vierde stadium luidde: er zij ommekeer. De wet in vijfde stadium zegt: er zij ommegang, en dát is niet willekeurig, dat is categorisch bepaald. En de relativeering hiervan is als álle relativeering: speelsch.

Dit vijfde stadium valt samen, we hebben het al voorzien, met de eerste wet van Kepler. Maar het leert ons nog heel iets anders dan die astronomisch-natuurkundige wet. Voor de astronomie beweegt zich de planeet langs een elliptische *baan*, een baan die niets anders is dan een baan, een weg van locale beweging, en die met wezenlijken „bouw" niet te maken heeft. Voor ons is de ellipslijn waarin de planeet zich beweegt, kosmisch doorzien, geen baan maar een *lijn*, een lijn in strikten zin, lijn met eigen wezenheid, en die er al is logisch-vóór het lichaam er is. Die lijn is in eigen wezenheid ellipslijn, *zij is „de" ontkenningslijn.* Wij weerspreken in de allerverste verte niet, dat die lijn in de natuur buitendien quantitatief beschouwd kan worden als een baan die preciese berekeningen meebrengt. Maar wij zeggen, dat zij, kosmisch doorzien, nog iets ánders is, namelijk natuurrelativeering van „de" ontkenningslijn. De natuurrelativeering van de planeet, — en laten we nu maar blijven bij onze aarde als voorbeeld — de aarde beweegt zich in de natuurrelativeering van de ontkenningslijn. Zij beweegt zich in, *in* die lijn, en niet alleen *langs* een ellipsbaan. En daarom zal zij, zich zoo bewegende, in zich de ontkenning moeten opnemen. De ellipslijn zal als door de aardeziel snijden, haar aardsche plastiek onteenen, haar plastiek doen uiteengaan van rustige eenheid naar onrustige veelheid. En wat is ontkende plastiek? We hebben het vroeger al terloops gezegd: ontkende plastiek is *organische* plastiek. Het organisme met zijn vele uitwendige en inwendige organen, organen die instrumenten zijn, instrumenten die uiteraard het wezen hebben van tusschendingen, dingen dus die ver-

deelen — het organisme dat zich voortplant, voortplant wel in één lijn, in één soort, maar zich toch voortplant in de veelheid van telkens ándere organismen, ìs ontkenning. O, ik zeg niet, dat het organisme minder is dan anorganische plastiek. Het is inderdaad méér dan anorganische plastiek, het staat een trilogische trede hooger. Maar het organisme is ontkenning, onrustige ontkenning, daar gaat niets van af.

Ieder afzonderlijk organisme op aarde of in de aarde vindt zijn organischen natuurgrond in de aarde zèlf, die met organische structuurmacht geladen wordt door haar elliptischen ommegang, en daarom organische structuur kan differentieeren, aldoor, op haar en in haar. We hebben als tweede kosmische wet gehoord: *er zij structuur*. Nu we hooren *er zij ommegang*, nu hooren we de wet van de lichamelijke verwerkelijking van die structuur. Aan de biologen zij het overgelaten, de lichaamsgeschiktheid te beschrijven voor de vorming van het organisme. Die geschiktheid echter heeft een kosmische wet, zij is relativeering van het vijfde kosmische stadium. Dit stadium vooronderstelt het lichaam, en doet nu het lichaam overgaan van het anorganische naar het organische. Het lichaam wordt *fundamenteel* geschikt organisme te worden door den elliptischen ommegang om de zon. En nu mogen we hieruit niet voorbarig besluiten, dat er dan ook gedifferentieerde organismen zijn op andere planeten, organismen, heel verschillend allicht van de aardsche. Maar wèl mogen we zeggen, dat de *fundamenteele* geschiktheid er is, omdat ook de andere planeten elliptisch planeeren. De overgang van anorganisch lichaam tot organisch lichaam wordt door de biologen microscopisch bestudeerd, en het lijdt geen twijfel, dat zij daardoor ontdekkingen hebben gedaan waarvoor ieder cultuurmensch dankbaar zal zijn. Maar wij, beeldend denkende, moeten zeggen, dat die overgang niet microscopisch te vinden is maar wel macroscopisch, door te zien in het groot, in het heel groot, in den planetairen ommegang om de zon.

En nu vragen we weer: welke ontroering correspon-

deert met dit vijfde stadium? Het zal natuurlijk een *ontkennings*ontroering moeten zijn. Geen verwondering, geen vreugde, dit zijn positieve ontroeringen, die hooren bij gesteldheid en herstel. Het zal een ontkenningsontroering, dus een smart moeten zijn. Het verlangen was dat ook al, maar de vijfde ontroering krijgt nu deze bepaling erbij, dat we nu juist *onze organische lichamelijkheid* smartelijk beleven als een uiteengang, dien we wel aanvaarden moèten maar dien we toch niet aanvaarden kunnen als iets definitiefs. Deze vijfde ontroering moet buitendien een smart zijn, waaraan al een herstel logisch is voorafgegaan, een smart dus, die wel kan vooruitreiken naar herstel, maar die toch ook kan terugverlangen naar verloren eenheid. Moderne psychologen leggen nadruk op de tweede gerichtheid, op dat terugsmachten, en zij zeggen, dat ieder mensch onderbewust terughaakt naar de rustige eenheid met den moederschoot, en ze spreken dan van een „moedercomplex". De gangbare godsdiensten leggen nadruk op de eerste gerichtheid en spreken van een reikhalzen naar een hiernamaals, waar we al onze organische misère afleggen in een „verheerlijkt" lichaam. Wij zeggen niet, dat die opvattingen volkomen onwaar zijn, maar zij leggen toch min-of-meer eenzijdigen nadruk. Wij blijven principieel, leggen géén eenzijdigen nadruk, beschouwen ook vanavond niet de sociale werkingen van dit gevoel, maar doordènken het als inhoud van persoonlijke beleving. En zoo zou ik het willen noemen *tragiek*gevoel, het wezen van het tragiekgevoel. Tragedieschrijvers verbinden dat gevoel met allerlei buitengewone, doorgaans heftige gebeurtenissen, moord en doodslag enz.. De grootste tragedieschrijvers verstaan wel de kunst, die gebeurtenissen voor te stellen als fataliteit. Maar die buitengewone lotgevallen zijn toch geen fataliteit voor *den* mensch, voor ieder mensch. Zij toonen niet „de" fatale, onvermijdbare ontkenning, die wij hebben te dragen en te verdragen, eenvoudig omdat wij gebonden zijn aan ons menschelijk organisme. Zoolang ons leven gebonden is aan onze organische „uiteenheid", getuigt ons vleesch-

en-bloed van onze levensontkenning, ons aller levensontkenning. Die organisch gebonden levensontkenning is onze fatale, onvermijdbare tragiek. Zij is voorál de erotisch-organische tragiek. En hier voorál heeft zij geen buitengewone lotgevallen noodig om tragiek te zijn. Wij loopen op aarde rond als uiteengereten wezens, onze geslachtsdeelen zijn als wonden. Deze wezenlijke tragiek ervaren wij állen, de een meer, de ander minder, rechtstreeks evenredig, nièt áan de buitengewoonheid van lotgevallen maar aan onze menschelijke fijngevoeligheid.

Overigens, wat is de *voort*planting, ten uiterste veralgemeend, ten uiterste geabstraheerd? Dat is de tijd, de tijd als voortduur, uitsluitend *voort*duur zonder eenige verheffing. De tijd in dit aspect (eeuwigheids*ontkenning!*) is te situeeren in dit vijfde stadium. In die algeheele abstractie is de tijd te beschouwen als geheel „leege" voortplanting. En zoo gaat de tijdbeleving gepaard met *leege* smart, met het obsessiegevoel van *lengte* zonder meer: „*Lange*weile", verveling.

Maar nu het zesde kosmische stadium, het laatste, het stadium van supreem herstel, bovenorganisch herstel. De eerste wet van de tweede kosmische trilogie luidde: er zij ommekeer. De tweede: er zij ommegang. De derde en laatste zegt: *er zij omwenteling.*

Die omwenteling wordt trilogisch geëischt door de figuur van het vijfde stadium. Wij moeten haar nu immers weer inschakelen in de constructietrilogie: cirkelig, elliptisch, wederom cirkelig. Het vijfde stadium toont elliptischen lijngang. Het zesde stadium zal fundamenteel *en direct hierbij aansluitend* moeten toonen: cirkeligen lijngang. En in onze figuur kùnnen we dit fundamenteel niet anders zien dan als cirkeling van het heele ellipsvlak, fundamenteel alweer, dus als cirkeling van het ellipsvlak om het oorspronkelijke middelpunt, het zonnemiddelpunt. Laat ik hier onmiddellijk bij zeggen, dat de astronomie een beweging van het natuurlijke zonnestelsel kent, die hiermee evident correspondeert. Zij kent die beweging als de zgn. periheliumbeweging. Het

perihelium is het punt van de planeetbaan, b.v. van de aardebaan, dat het dichtst bij de zon is. Dit punt nu van de aardebaan wentelt om de zon mèt het heele vlak waarin de aarde ommegaat. Die astronomische beweging is, vergeleken met den aardommegang, heel langzaam. Vóór Einstein werd die periheliumbeweging wel gezien, maar alleen als gevolg van de aanwezigheid van meer dan een planeet in het zonnestelsel. Intusschen was er een overschot in de draaiïng, dat niet kon toegeschreven worden aan storingsinvloeden van planeten op elkander. Dat overschot was niet groot, maar het was er. Na Einstein is de periheliumbeweging niet meer op rekening te brengen van verklaarde of onverklaarde „storing". Die beweging is nu *principieel*. Ook als een zonnestelsel maar één planeet had, zou die planeet niet in een vastliggende ellips loopen om haar zon. Kort: bij Newton was de periheliumbeweging bijkomstig, bij Einstein is zij fundamenteel.

In de astronomie is dus, zeker na Einstein, geen tegenspraak te vinden tegen onze visie, welke de periheliumbeweging ziet als een logisch, trilogisch stadium in ons kosmisch, ons absoluut zonnestelsel. De astronomie bevestigt onze visie. Graag steken we die pluim op onzen hoed, maar we blijven toch bedenken, dat wij niet redeneeren „op grond van" astronomische feiten of theorieën. Wij redeneeren op onze wijze, methodisch-trilogisch. We zullen dus wel dankbaar de astronomische periheliumbeweging erkennen als een natuurrelativeering van het zesde kosmische stadium. Maar, ómdat wij onze gedachten niet op astronomie bouwen, hebben we het volste logicarecht, in een astronomische beweging nog heel iets anders te zien dan de astronomie erin ziet, met name heel iets anders dan een „Weltmechanik". Dat hebben we al gedaan met den elliptischen aardeommegang, dat zullen we nu ook doen met de periheliumbeweging.

Hoe dan moèt ons zesde kosmische stadium zich in de natuur relativeeren, afgezien ook van alle astronomie? Het moet zich relativeeren tot organische *evolutie*, d.w.z. tot evolutie die, zelf bovenorganisch, het organisme door-

grijpt. Wij zien wel evolutie in de *heele* natuur, wij verklaren haar immers hiërarchisch, gebied boven gebied. Maar de evolutie, die speciaal het organisme doorgrijpt, zien we nù. De elliptische ommegang van het vijfde stadium hebben we leeren kennen als *voortplantings*lijn. Die lijn wordt nu uit haarzelf wegbewogen, ze wordt nu doorgrepen, doorgrepen met cirkeling. En dat ìs toch organismedoorgrijpende evolutie! Zoolang de organische gang lijngang relativeert, blijvende strikt in één bepaalde, vastliggende lijn, relativeert hij voortplanting, voortplanting zonder meer, die blijft in de lijn van dezelfde soort, de alleen varieerende en niet muteerende soort. Organische *evolutie*relativeering moet een relativeering zijn van de zich-te-buiten-gaande voortplantingslijn. En juist diè natuurrelativeering correspondeert met het zesde kosmische stadium, het stadium dat, door den elliptischen ommegang heen, zegt: *er zij omwènteling*.

De astronomie ziet de periheliumbeweging, maar zij doorziet niet wat die beweging doet. Wij doorzien haar als de natuurfundeering van de evolutie, die het organisme doorgrijpt, het niet *voort*plant maar het *naar boven* heft. Zoo verklaren we de organische evolutie zooals we de organische voortplanting verklaarden: niet microscopisch maar macroscopisch, ziende in het groot, in het heel groot.

Als we dit begrepen hebben, zien we nu ook gereedelijk in, dat we onze figuur nog moeten completeeren. *Fundamenteel* is ze klaar, in uiterste uitwerking nog niet. We moeten er nog een fase bij voegen.

De *bepaalde* ellipslijn immers zal in uiterste uitwerking moeten verheven worden tot *bepaalde* cirkellijn. Waar zal ik die bepaalde cirkellijn moeten teekenen? Wel, om het tweede brandpunt als middelpunt. Van het oorspronkelijke middelpunt gaan al onze kosmische constructies uit, naar het tweede brandpunt gaan al onze constructies heen. En verder, de bepaalde cirkellijn (die als zoodanig bepaald herstel is) zal contigu verband moeten houden met de bepaalde ellipslijn (die als zoodanig ontkenning is). We moeten haar dus teekenen om

het tweede brandpunt als middelpunt, èn als raaklijn van de bepaalde ellips:

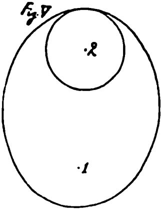

En nu zijn we nòg niet heelemaal klaar. De bepaalde ellipslijn is niet leeg, zij draagt, draagt in zich de aarde. De aarde is specifiek „oord" van organische voortplanting. Zeker, we zien ook wel organismedoorgrijpende evolutie op aarde. De natuurfundeering van die aardsche evolutie is beeldend te zien als de roteering van de aarde om haar eigen as: zoo doet zij mee met de wijde omwenteling, die de periheliumbeweging is. Maar toch, die aardsche evolutie is, als omwenteling van de aarde om haar eigen as, geen „autonome" relativeering. Zij is er alleen, doordat de evolutierelativeering vanuit haar eigen gebied ook naar de aarde overslaat, terwijl aardsche voortplanting wèl autonoom is. De ellipslijn, nog eens, is niet leeg, zij draagt in zich de aarde, *specifiek oord van voortplanting.* De nieuwe cirkellijn is dus óók niet leeg. Zij draagt in zich het herstelstadium van de aarde, zij draagt in zich de bovenbouw van de aarde, de *bovenaarde,* die is *specifiek oord van alle voortplanting-te-bovengaande evolutie,* evolutiebereiking als bovenorganische plastiek, evolutiebereiking waarnaar alle evolueerende plastiek streeft door de voortplanting heen. In Fig. VI is ook opgenomen, hoe, gerelativeerd, de plaats bepaald wordt van de bovenaarde, die cirkelig ommegaat „op grond van" den elliptischen ommegang der aarde.

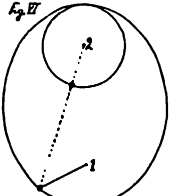

Het centrum van den nieuwen, den „bovenelliptischen" cirkel is de bovenbouw van de kosmische zon, het is *boven*zon, kosmische bovenzon. En zooals het kosmische oorspronkelijke middelpunt zich relativeert tot natuurlijke zon, zoo zal het kosmische tweede brandpunt zich ook moeten relativeeren, en wel tot natuurlijke bovenzon. Deze trilogische en beeldende redeneering, die ik nu zoo kort mogelijk weergeef, lijkt erg stout, omdat we van die bovenaarde en die bovenzon niets *direct*-zintuigelijk kunnen waarnemen, niets ook *direct*-zinnelijk kunnen aanschouwen. Maar onze redeneering is logisch, en na alles wat we van onze vorige kosmische constructies gerelativeerd zagen, wèl direct kenbaar in de natuur, mogen we nu toch *naar boven* zien, boven alle directe natuurkenbaarheid uit. De natuurkundige heeft het recht *vooruit* te zien, te voorspellen, omdat dit logisch ligt in zijn methode. Wij hebben het recht *naar boven* te zien, naar boven te profeteeren, omdat dit logisch ligt in ónze methode, onze trilogische en beeldende methode. Iedere planeet heeft haar bovenplaneet, oord van plastische evolutiebereiking, en iedere zon heeft bij iedere planeet haar bovenzon, centrum van alle evolutie, centrum van alle verheffing.

Ik bepaal me nu tot de bovenzon en zwijg verder over de bovenaarde, omdat ik zoo principieel mogelijk blijf. Voor de astronomie is het tweede brandpunt van onze aardebaan wel aanwijsbaar, maar voor de astronomie

is het leeg, volslagen leeg. Voor de astronomische wetten moèt dat zoo zijn, want zij hebben alleen te maken met mechanische beweging, niet met beeldenden opbouw. *Als* het eens gebeuren mocht, dat een astronoom met zijn verrekijker iets waarnam op de plaats van de natuurlijke bovenzon, dan zou dat ten hoogste een „bijverschijnsel" zijn, niet de bovenzon zèlf. Want de kosmisch gevonden bovenzon is geen object van zintuigelijke waarneming, zij is het hoogste object van verpuurde, bovenzintuigelijke, zinnelijke aanschouwing. En aan die aanschouwing als *directe* aanschouwing zijn wij menschen nog niet toe. Maar *in*direct kunnen wij haar wèl aanschouwen. Wij kunnen zien wat zij, op aarde al, *doet*. Uit haar, als supreme natuurcentreering, komt alles wat het feit, het ding te boven gaat; uit haar komt alle vormschoonheid, alle vormfijnheid, alle vormadel, kortom alles wat wij in de natuurobjecten aanschouwen als „verhevenheid". In de zon, de ónderzon, centreeren we alle feitelijkheid, en het is logisch dat we alle feitelijkheid centreeren, omdat alle feitenwaarneming de beleving in ons vooronderstelt, dat feiten, hoevele ook, één werkelijkheid moeten zijn. Met meer recht eischt onze redelijkheid een centreering van al het verhevene, want het verhevene vooronderstelt met nog veel meer nadruk die eenheidsbeleving. En als ik nu zeg „verhevenheid", denk ik natuurlijk ook wel aan evolutie in biologischen zin, waarin we de eene organische soort zoo ver verheven zien boven de andere. Ja, verheven is ook b.v. de mensch als soort boven een microbe als soort. Maar toch, evolutie, verheffing, verwerkelijkt zich concreter aan den individueelen vorm, met name aan den menschelijken individueelen vorm. En we bepalen ons nu tot den *vorm*, het *object*, heel onze bespreking van kosmische wetten is immers georiënteerd naar object. En inderdaad, menschelijke individueele plastiek is niet alléén organisme, niet alléén uiteengegane plastiek. Zij verschijnt ook als heel iets anders nog, waarin het organisme tot herstel komt, geëvolueerd tot bovenorganische eenheid. Zij verschijnt namelijk als *gestalte*,

verstilde plastiek, statige plastiek, zij verschijnt als tot *statuur* verheven structuur. Zoo verschijnt zij in den menschelijken opgerichten stand, stand op menschelijke voeten, die bij al hun statig staan hun lenige veering behouden.

Als wij menschen plastische verhevenheid zien, willen we redelijk weten, waar die verhevenheid centraal vandaan komt. Welnu, zij komt van de naar-boven-roepende macht van de bovenzon. En, zeker, de bovenzon is ook de woning van het supreme universeele bewustzijn voor zon en planeet en bovenplaneet, woning van solair bepaald „logoisch" bewustzijn, maar zijzelve is toch object, en zoo hebben we haar in onze objectgedachten van vanavond te zien. Zij is hoogste natuurobject, maar toch, als object althans, natuur, natuurlijke werkelijkheid. En als wij vormverhevenheid zien, hoe dan ook, nemen we diè natuur in onze zinnelijkheid op. Wij assimileeren dan in ons de straling en de lijning van de bovenzon.

Er is maar een godsdienst, die deze realistische assimileering in dogma en ritus heeft opgenomen: de R.K. godsdienst. Er is mij vroeger gevraagd, waarom ik bij voorkeur in katholiek dogma en katholieken ritus gewijdwijsgeerige gedachten terugvond. Ik heb toen geantwoord dat wij, wijsgeerig denkende, toch zoo vanzelf analogieën vinden bij cultureel-godsdienstige zeggingen, die al *begrippelijke* taal spreken, al is die taal nog niet exact. Dat antwoord was juist, maar ik moet het nu completeeren. Er is maar één godsdienst, die de zooeven verklaarde assimileering van de bovenzon beleeft in dogma en ritus. En die godsdienst is de katholieke in zijn dogma, de „transsubstantiatie", en zijn heiligste sacrament, de „Eucharistie". Wij hebben nu, zonder dat dogma en dat sacrament te noemen, vanzelf den esoterischen zin ervan verklaard. Als de katholieke Kerk zegt, dat wij heel werkelijk, niet alleen overdrachtelijk maar heel werkelijk, „het Lichaam en het Bloed van den Heer" in ons moeten opnemen, dan zeggen wij: we begrijpen den diepen zin hiervan. Wij willen in ons opnemen, heel werkelijk, de natuurstraling en de natuur-

lijning van de bovenzon. Als we dat begrijpen en beleven, zijn we dogma en sacrament te boven, maar met behoud van den esoterischen zin.

We hoeven nu nauwelijks meer te vragen, met welke ontroering dit zesde stadium correspondeert. Het is de specifiek menschelijke *verhevenheids*ontroering, zonder welke geen ménschelijk evolueeren mogelijk zou zijn. Verhevenheidsontroering — zij kan gericht zijn naar zon en aarde, en zij kan gericht zijn naar bovenzon en bovenaarde. Richt zij zich naar zon en aarde, dan is zij in haar sterkste kracht *hervormdrift*. Dan wil zij méér verhevenheid in het aardsche leven dan er al is, dan toornt zij tegen alle ontwijding. Richt zij zich naar bovenaarde en bovenzon, dan is in haar de eerste ontroering, de verwondering, tot voltooiïng gekomen. Voltooide verwondering is *bewondering*. Bewondering, die des te krachtiger en reiner is, naarmate we ontvankelijker zijn voor de straling van de zon van alle verhevenheid, de zon van alle wijding.